

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КРАВЧЕНКО НАДІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 639.1:316.7:338:930(438+477)«15/16»

ДИСЕРТАЦІЯ

**МИСЛИВСТВО В ЕКОНОМІЧНОМУ І СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ
ЖИТТІ ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВ
У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯХ**

В9 – Історія та археологія
В – Культура, мистецтво та гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Кравченко Н. В. _____

Науковий керівник:

Сокирко Олексій Григорович

Доктор історичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Кравченко Н. В. Мисливство в економічному і соціокультурному житті Волинського та Київського воєводств у XVI – першій половині XVII століттях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю В9 Історія та археологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2026.

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2018 – 2023 рр., відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дослідження є визначення загальних рис, закономірностей, нових тенденцій, локальних особливостей розвитку мисливства у Волинському та Київському воєводствах у XVI – першій половині XVII ст.

Історія мисливства як промислу налічує багато століть. За цей час воно пережило трансформацію від важливої частини господарства до допоміжної, від заняття, від якого залежало виживання громади, до спортивного захоплення та аристократичної розваги. Історія мисливства, еволюція його ваги в економіці, соціальна складова його розвою, технічна складова організації полювання, відображення полювання у мистецьких творах вкрай мало досліджені в українській історичній науці. Побутування цього промислу потрапляло переважно у поле зору археологів, а також істориків-медієвістів. Довгий час дослідженню мисливства перешкоджали ідеологічні обмеження, з огляду на елітарність цього заняття, а разом з тим і вкорінене стереотипне бачення української культури як питомо селянської. Складність дослідження мисливства на українському ґрунті, порівняно із західноєвропейськими країнами, полягає й у відсутності об'ємних джерельних збірок, на прикладі яких можливо було б провести комплексні тематичні дослідження.

XVI – перша половина XVII ст. є певною мірою перехідним періодом в історії побутування мисливства. Економічна роль мисливства зменшилась у зв'язку із прогресом у сфері тваринництва та зі змалінням фауністичного ресурсу,

що зумовило відчутні зміни в структурі торгівлі українських земель. Подальший розвиток землеволодіння вплинув на збільшення кількості законодавчих обмежень, що стосувались лісових угідь. Відбувся поступ у податковій сфері, адже чимало податків у досліджуваній період сплачували вже в грошовому вигляді, попри збереження старих назв, що могли мати мисливські назви. Змін зазнали способи полювання, адже поруч з луками й стрілами почала використовуватись вогнепальна зброя. Традиції сокільництва, запозичені зі Сходу, що у свою чергу вплинули на формування сарматського образу шляхтича, поєднувались із собаківництвом, бум розвою якого відбувався у цей час на Заході. В українській сфрагістиці та геральдиці також помітні західноєвропейські культурні впливи, адже їх частиною стали нові для них елементи, зокрема мисливського змісту.

У даному дослідженні, на основі жанрово різноманітних джерел зроблено спробу прослідкувати еволюцію мисливства у різних його проявах: як господарський промисел різних верств населення і водночас частину куртуазної культури знаті, сегмент економіки й об'єкт правового регулювання, а також оприявлення мисливства у соціальній символіці та в мистецьких пам'ятках. Зважаючи на це, досягнуто таких результатів:

- Охарактеризовано стан дослідження історії мисливської тематики та суміжних тем. Українська історіографія історії мисливства на теренах Волині та Київщини у XVI – першій половині XVII ст. не випрацювала системної картини розвитку цього явища, тож переважна більшість праць мають допоміжний характер. Західні історіографії більш різноманітні тематично, зокрема й тому, що мисливська тематика довший період була в полі зору фахівців із різних сфер – з історії права, мистецтвознавства, соціальної історії і т.д.;
- Проаналізовано джерельний комплекс, необхідний для дослідження даної тематики. Джерельна база історії мисливства є досить різноманітною, зважаючи на її розпорошеність. Більш-менш комплексне дослідження технічного розвитку мисливства є можливим завдяки деяким наративним джерелам, а саме мисливським трактатам. Зміни в соціально-економічній сфері, притаманні XVI –

першій половині XVII ст., помітні за окремими новаціями у юридичній сфері, змінами у землеволодінні, що відображені у статистичній документації, привілеях на земельні володіння, актових джерелах. Серед комплексу візуальних джерел були виокремлені геральдичні як такі, де фауністична тематика найбільш помітна, як досить нова;

- Визначено природно-кліматичні і погодні чинники, що впливали на перебіг полювання та його планування, окреслено різноманіття мисливської фауни та наявні у даний період мисливські практики;

- Окреслено вагу соціальної складової в організації полювання. Подібно як і на Заході, у законодавстві, що діяло на українських землях, також були відображені поняття *animalia superiora* та *minuta*, себто великого та малого звіра, на якого мали полювати еліта та простолюди відповідно. У ранньомодерний час ці практики трансформуються у зв'язку зі зменшенням популяцій великих звірів, та зростанням популярності полювання у формі гонитви за швидкими меншими звірями, що було різновидом військової підготовки. Натомість соціальна різниця помітна у методиках – адже полювання у його пасивній формі, з сітками і пастками лишається прерогативою слуг та простолюду, а активні форми й гонитва за звіром є явищем, радше притаманним елітарній культурі;

- Проаналізовано законодавчі норми XVI – першої половини XVII ст., що стосуються провадження мисливства. На відміну від німецьких держав, на українських теренах не з'явилося цілковито нових правових кодексів, що регулювали б лісокористування і провадження мисливства. Натомість давніші норми були доповнені деякими новими, за якими помітні зміни, нові тенденції, притаманні цьому періоду, а саме: зростання уваги до лісів, що можуть бути прибутковою частиною господарства, гуманізація покарань за злочини за порушення мисливського права, мода на полювання на оленя та сарну, та полювання з собаками;

- Охарактеризовано існуючі в досліджуваній період мисливські уряди, а також ремісничі спеціальності, що мали стосунок до мисливства. Трансформації зазнав уряд ловчого, що був розділений на церемоніальний та господарський; у

зв'язку зі зростанням уваги до лісового господарства, ваги набув уряд лісничого. Слуги та ремісники, чия сфера діяльності мала стосунок до мисливства, неодноразово фігурують у різноманітних джерелах. Та найбільше згадок збереглося про кушнірів, які займалися обробкою вовни та хутра. Кушнірське ремесло існувало як у цеховій, так і позацеховій формі, та цехові ремісники були в більш привілейованому становищі;

- Визначено особливості мисливського землеволодіння на Волині та Київщині, та його територіальну специфіку. Волинське і Київське воєводства є досить контрастними, позаяк у першому розвиненими були галузі відтворювального господарства, а в другому помітні позиції зберігали різні форми привласнювального. Чимало мисливських угідь на Волині перейшли у приватну власність, натомість на Київщині було багато угодів. На мікрорівні, тобто у привілеях на земельні надання, помітна спеціалізація угідь за фауністичною ознакою;

- Описано характер зловживань, що стосуються провадження мисливства, та їх джерельне відображення. Йдеться про суперечки через кордони угідь та право користування ними, податкові зловживання, конфлікти під час полювання і грабунки, які потрапили до статистичної та судової документації. На їх прикладі прослідковується побутування реліктів звичаєвого права, подальший розвій грошового господарства та ін.;

- Окреслено вагу мисливства в податковому навантаженні Волинського та Київського воєводств, а також присутність дотичної до його провадження продукції серед торговельних реалій ранньомодерного періоду. Переважна більшість податків були пов'язані з провадженням різних галузей сільського господарства, окремо існували й податки для слуг та ремісників, чия сфера діяльності мала стосунок до мисливства. Прикметно, що вони демонстрували зростання лише в кризові для Речі Посполитої роки, попри інфляційні процеси, що показані на прикладі коливання цін на пташині рушниці. На річпосполитських ринках було значне різноманіття одягу з хутром, та зважаючи на митну документацію, хутра нерідко були імпортованими;

- Визначено риси, притаманні мисливській культурі ранньомодерного періоду, форми її відображення у соціальній символіці та мистецтві. Мисливська культура мала чимало проявів, що помітні не лише з точки зору планування полювання, мисливського реманенту, а й у різних видах мистецтва. На досліджуваних теренах існували спеціально облаштовані мисливські угіддя, не була рідкісною закордонна вогнепальна зброя, ріжки і т.д. Продукція мисливства помітна в раціоні різних верств населення, також її використовували для виготовлення ліків.

- Проаналізовано мисливські сюжети в соціальній символіці досліджуваного періоду та регіону, а саме в геральдиці. У цей час більш помітними в ній стали дикі тварини, собаки, ріжки, що можливо трактувати як західний вплив на неї. Проте переважно українські еліти тримались осторонь цих віянь, бажаючи зберегти старі герби як доказ давньої історії роду та власної ідентичності.

- Описано популярні у ранньомодерний період мисливські сюжети у західноєвропейській графіці, а також еволюцію цього жанру в досліджуваний період, чинники, що вплинуло на його розвій. Попри значну кількість мистецьких форм, ця тематика не надто цікавила українських граверів, хоча вони були знайомі з нідерландською графікою, котра мала релігійну спрямованість. Тож фауністичні сюжети помітні переважно у декорі ужиткових предметів.

Наукова новизна роботи: вперше здійснено комплексне дослідження історії мисливства на українських землях ранньомодерного періоду, на основі розпорошеного комплексу джерел. Водночас, під час опрацювання джерельного комплексу виокремлені досі малодосліджені матеріали, що стосуються історії розвитку ремесел, історії цін, податків, землеволодіння.

Основні положення та висновки дисертації мають теоретичне і практичне значення, оскільки можуть бути використані не лише для подальших досліджень з історії повсякдення українських теренів ранньомодерного періоду, соціальної та економічної історії, історії культури, української геральдики, написання монографій, наукових статей, розробки навчальних курсів тощо, а також для

музеезнавчих цілей, зокрема створення виставкових проєктів, формування екологічної культури й свідомості, раціональних засобів природокористування.

Ключові слова: мисливство, фауна, шляхта, землеволодіння, торгівля, повсякдення, геральдика, музейні експозиції, історія мистецтва, гастрономічна культура, Волинське воєводство, Київське воєводство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, XVI – перша половина XVII ст.

ANOTATION

Kravchenko N. V. Hunting in the economic and socio-cultural life of the Volyn and Kyiv voivodeships in the 16th – first half of the 17th centuries. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript. Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty B9 History and archaeology. – Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2026.

Research on the topic of the dissertation was carried out during 2018-2023, in accordance with the plans of the scientific research work of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Faculty of History of Taras Shevchenko Kyiv National University.

The purpose of the study is to determine the general features, regularities, new trends, local features of the development of hunting in the Volyn and Kyiv voivodships in the 16th – the first half of the 17th centuries.

The history of hunting, as a craft, goes back many centuries. During that time, it underwent a transformation from an important part of the economy to an auxiliary one, from an occupation on which the survival of a community depended, to a sporting hobby and aristocratic entertainment. The history of hunting, the evolution of its importance in the economy, the social component of its development, the technical component of the organization of hunting, and the depiction of hunting in works of art have been studied very little in Ukrainian historical science. The existence of this industry was mainly noticed by archaeologists and medieval historians. For a long time, the study of hunting was hindered by ideological restrictions, given the elitism of this occupation, and at the same time, the entrenched stereotypical vision of Ukrainian

culture as a staunchly peasant one. The difficulty of researching hunting on Ukrainian soil, compared to Western European countries, lies in the lack of a sizeable source collections, on the basis of which it would be possible to conduct complex thematic studies.

16th – first half of the 17th century are, to some extent, a transitional period in the history of hunting. The economic role of hunting decreased due to the progress in the field of animal husbandry and a decrease in faunal resources, which led to significant changes in the structure of commerce in Ukrainian lands. The further development of land ownership influenced the increase in the number of legislative restrictions related to forest lands. There was progress in the field of taxes, because many taxes in the studied period were already paid in cash, despite the preservation of old names that could have hunting-related names. The methods of hunting underwent changes, as firearms began to be used alongside bows and arrows. The traditions of beekeeping, borrowed from the East, which in turn influenced the formation of the Sarmatian image of a nobleman, were combined with dog breeding, the boom in the development of which was taking place in the West at that time. Western European cultural influences are also noticeable in Ukrainian sphragistics and heraldry, because new elements to them appear, in particular hunting-related ones.

In this study, an attempt was made to follow the evolution of hunting in its various manifestations on the basis of genre-various sources: as a household occupation of various strata of the population and at the same time a part of the courtly culture of the nobility, a segment of the economy and an object of legal regulation, as well as the manifestation of hunting in social symbolism and in art pieces. With this in mind, the following results were achieved:

- Characterized the state of research on the history of hunting and related topics. Ukrainian historiography of the history of hunting on the territory of Volyn and Kyiv region in the 16th – the first half of the 17th century did not develop a systematic picture of the development of this phenomenon, so the vast majority of studies are of a supplementary nature. Western historiographies are more thematically diverse, in particular because the hunting theme has been in the field of view of specialists from

various fields for a longer period of time – in the history of law, art history, social history, etc.;

- Analyzed the source complex necessary for the research of this subject. The source base of the history of hunting is quite diverse, considering its dispersion. A more or less comprehensive study of the technical development of hunting is possible thanks to some narrative sources, namely hunting treatises. Changes in the socio-economic sphere, characteristic of the 16th – the first half of the 17th centuries, are visible in certain innovations in the legal sphere, changes in land ownership reflected in statistical documentation, land ownership privileges, deed sources. Among the complex of visual sources, heraldic ones were singled out as there the faunistic theme is most noticeable due to being newly introduced;

- Determined the natural-climatic and weather factors that influenced the course of hunting and its planning, the diversity of the hunting fauna and the current hunting practices was outlined;

- Outlined the importance of the social component in the organization of hunting. Just as in the West, the legislation that was in force on Ukrainian lands also reflected the concepts of *animalia superiora* and *minuta*, that is, a large and a small animal, which the elite and the common people were supposed to hunt, respectively. In early modern times, these practices were transformed due to the decline of large game populations and the growing popularity of hunting in the form of chasing fast smaller animals, a form of military training. Instead, the social difference is noticeable in the methods of hunting – after all, hunting in its passive form, with nets and traps, remains the prerogative of servants and commoners, while active forms and the pursuit of the beast are a phenomenon rather characteristic of elite culture;

- Analyzed the legislative norms of the 16th – the first half of the 17th century, related to hunting. Unlike the German states, completely new legal codes regulating forest use and hunting did not appear on Ukrainian territory. Instead, the older norms were supplemented by some new ones, which show changes and new trends inherent to this period, namely: increased attention to forests, which can be a profitable part of the

economy, humanizing punishments for crimes for violating hunting rights, the fashion for deer hunting and roe deer, and hunting with dogs;

- Characterized the hunting craft that existed in the studied period, as well as craft specialties related to hunting. The craft of a hunter, which was divided into ceremonial and economic parts, underwent transformations; connected with the growing attention to forestry, the craft of a forester gained weight. Servants and craftsmen, whose field of activity was related to hunting, repeatedly appear in various sources. But most mentions are of fur craftsmen, who were engaged in the processing of wool and fur. Fur craft existed in both guild and non-guild form, and guild craftsmen were in a more privileged position;

- Determined the peculiarities of the hunting land ownership in Volyn and Kyiv region and its territorial specificity. The Volyn and Kyiv voivodeships are quite contrasting, since in the former the branches of the reproductive economy were developed, while in the latter, various forms of appropriative farming retained prominent positions. Many hunting grounds in Volyn were transferred to private ownership, but in Kyiv region there were many retreats. At the micro level, that is, in the privileges for land grants, there is a noticeable specialization of land according to faunal characteristics;

- Described the nature of abuses related to hunting and their reflection in the sources. These are disputes over land boundaries and the right to use them, tax abuses, conflicts during hunting and robberies, which have entered the statistical and judicial documentation. Their example helps to trace the existence of relics of customary law, and further development of a monetary economy, etc.;

- Outlined the weight of hunting in the tax burden of the Volyn and Kyiv voivodships, as well as the presence of products related to hunting among the trade realities of the early modern period. The vast majority of taxes were related to the implementation of various branches of agriculture, there were also separate taxes for servants and craftsmen whose sphere of activity was related to hunting. It is noteworthy that they showed growth only in the years of crisis for the Polish-Lithuanian Commonwealth, despite inflationary processes, as shown by the example of price

fluctuations for bird guns. There was a significant variety of fur clothing on the Polish-Lithuanian markets, and according to the customs documentation, the furs were often imported;

- Determined features of the hunting culture of the early modern period, forms of its reflection in social symbolism and art. Hunting culture had many manifestations, which are noticeable not only from the point of view of hunting planning, hunting equipment, but also in various types of art. Specially curated hunting grounds existed on the territories in question, foreign firearms, hunting horns, etc., were not uncommon. Products of the hunting industry are noticeable in diet of different social stratas and were also used in medicine manufacturing.

- Analysed hunting subject in social symbols of the studied period and region, specifically in heraldry. In said time wild animals, dogs and hunting horns become more noticeable, which can be interpreted as a western influence. Despite this, majority Ukrainian elites stood apart those trends, desiring to preserve old crests as a proof of ancient family history and personal identity.

- Described hunting subjects popular in Early modern period in Western European graphics and also an evolution of this genre in the studied period in addition to factors that influenced its development. Despite high quantity of the art elements this topic wasn't of much interest to Ukrainian engravers, though they were familiar with the Netherlandish graphics which was religion-focused. Those faunistic subjects are noticeable mostly in decorations of everyday items.

Scientific novelty of the study: for the first time, a comprehensive study of the history of hunting in the Ukrainian lands of the early modern period was carried out, based on a scattered set of sources. At the same time, during the processing of the source complex were singled out little-researched materials related to the history of the development of crafts, the history of prices, taxes, and land ownership.

The main claims and conclusions of the dissertation have theoretical and practical significance, as they can be used not only for further research on the history of everyday life of Ukrainian lands in the early modern period but also for studies on social and economic history, cultural history, Ukrainian heraldry, for writing monographs,

scientific articles, developing educational courses, etc. as well as for museological purposes, in particular, the creation of exhibition projects, the formation of ecological culture and consciousness, rational means of nature management.

Key words: hunting, fauna, nobles, land ownership, trade, everyday life, heraldry, museum exhibitions, history of art, gastronomic culture, Volyn Voivodeship, Kyiv Voivodeship, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th – first half of 17th centuries.

Список публікацій

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мисливство Ранньомодерного часу у світлі Литовських Статутів. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Випуск 21/22. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 2018. С. 55-72.
2. Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*. Вип. 21. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019. С. 192-205.
3. Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII ст. *Текст і образ*. № 1 (11). Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2021. С. 45-63. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2021.1.03>
4. Кравченко Н. Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої у світлі наративних джерел XVI–XVII століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 152-153. Київ, 2022. С. 28-32. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.4>
5. Кравченко Н. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. *Краєзнавство*. № 1-2. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2023. С. 41-48. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2023.01-02.041>
6. Мисливська графіка ранньомодерного періоду: контекст появи, сюжетне наповнення та вплив традицій античної спадщини. Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. №1. 2025. С. 7-26. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2025.1.01>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кравченко Н. Образ природи в козацьких літописах другої половини XVII – початку XVIII ст. *Шевченківська весна: Історія. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених*. Київ, 2019. С. 36-38.
2. Кравченко Н. Образ мисливства у Речі Посполитій XVI – першої половини XVII ст.: середньовічні традиції та ренесансні новації. *Каразінські читання*

(історичні науки): *Тези доповідей 73-ї міжн. наук. конф. 24 квітня 2020 р.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44-45.

3. Кравченко Н. «Ревізія пущ і переходів звіриних» Григорія Воловича як джерело з історії лісового господарства та топоніміки Волині XVI ст. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених у м. Київ, 26.03.2021 р.* Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 292-294.
4. Кравченко Н. Мисливство у сеймовій документації Речі Посполитої 1569-1647 рр.: український контекст. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї міжн. наук. конф.* Харків, 23.04.2021 р. С. 45-46.
5. Мисливські натюрморти як жанр ранньомодерного образотворчого мистецтва. Дні науки – 2024 : електрон. зб. матер. XIV Міжнар. наук. конф. студ., асп. та молод. вчен. (27 трав. 2024 р.). Київ : ВПЦ: "Київський університет", 2024. С. 104-107.
6. Мисливство у німецьких музейних експозиціях: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. Міжнародна наукова конференція "Археологія, музеєзнавство та пам'яткознавство в системі освіти та науки" з нагоди 80-річчя заснування кафедри археології та музеєзнавства (3-4 жовтня, Київ, Україна) : Тези доповідей. Житомир: ТОВ "Видавничий дім "Бук-Друк"", 2024. С. 53-54.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Кравченко Н. Мисливство в експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць.* Київ, 2021. Вип. 7. С. 208-217.
2. Кравченко, Н. В. 2025. Мисливство у музейних експозиціях німецької Саксонії: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. *VITA ANTIQUA*, 16. Матеріальна спадщина давніх епох : підходи, контексти, інтерпретації. 2025. С. 108-120.

ЗМІСТ

Вступ.....	16
Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія та методики дослідження.....	21
1.1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	21
<i>1.1.1. Дослідження з історії мисливства.....</i>	<i>24</i>
<i>1.1.2. Дослідження на суміжну історичну тематику.....</i>	<i>27</i>
1.2. Джерела і методика дослідження.....	37
<i>1.2.1. Законодавчі джерела.....</i>	<i>39</i>
<i>1.2.2. Статистичні джерела.....</i>	<i>42</i>
<i>1.2.3. Актіві джерела.....</i>	<i>44</i>
<i>1.2.4. Наративні джерела.....</i>	<i>45</i>
<i>1.2.5. Зображальні джерела.....</i>	<i>51</i>
<i>1.2.6. Геральдичні та сфрагістичні джерела.....</i>	<i>51</i>
<i>1.2.7. Речові джерела.....</i>	<i>52</i>
Розділ 2. Полювання і навколишнє середовище.....	55
2.1. Природне середовище та його вплив на полювання.....	58
2.2. Мисливська фауна.....	62
<i>2.2.1. Зубри і тури.....</i>	<i>64</i>
<i>2.2.2. Ведмеді.....</i>	<i>67</i>
<i>2.2.3. Лосі та олені.....</i>	<i>70</i>
<i>2.2.4. Лані та сарни.....</i>	<i>72</i>
<i>2.2.5. Вепри.....</i>	<i>73</i>
<i>2.2.6. Вовки та лисиці.....</i>	<i>76</i>
<i>2.2.7. Куниці та куницеви.....</i>	<i>79</i>
<i>2.2.8. Зайці.....</i>	<i>82</i>
<i>2.2.9. Бобри.....</i>	<i>84</i>
<i>2.2.10. Птахи.....</i>	<i>85</i>
<i>2.2.11. Степова та лісостепова фауна.....</i>	<i>91</i>
2.3. Помічники мисливця та його спорядження.....	93

2.3.1. <i>Хижі птахи</i>	94
2.3.2. <i>Пастки та сітки</i>	97
2.3.3. <i>Мисливські собаки</i>	101
2.3.4. <i>Коні</i>	104
2.3.5. <i>Зброя</i>	105
Розділ 3. Правові та економічні механізми функціонування мисливства	110
3.1. Правові та соціальні аспекти провадження мисливства	111
3.1.1. <i>Юридичні норми та право власності</i>	112
3.1.2. <i>Мисливські уряди та ремісники, пов'язані з мисливством</i>	119
3.2. Мисливство та землеволодіння на Волині	132
3.3. Мисливство і землеволодіння на Київщині	144
3.4. Мисливство в структурі господарського укладу	158
3.4.1. <i>Торгівля продуктами мисливства</i>	158
3.4.2. <i>Мисливство та митно-податкова сфера</i>	164
Розділ 4. Мисливство і його культурний вимір	172
4.1. Мисливська матеріальна культура	179
4.2. Мисливство у сфрагістиці та геральдиці	192
4.3. Мисливство у мистецьких творах	209
Висновки	222
Список використаних джерел та літератури	228
Додатки	251

Вступ

Актуальність теми. Історія мисливства як промислу, пов'язаного з використанням людиною природних ресурсів лісу й степу, нараховує багато століть. Мисливство – рід діяльності, спрямований на вполювання диких тварин переважно заради використання їх хутра, шкір, м'яса задля пошиття одягу та вживання у їжу відповідно. Воно еволюціонувало від промислу, що зігрівав, годував і навіть лікував, до спортивного захоплення та вимушеного заняття, чітко обмеженого з точки зору законодавства чи обґрунтованого збереженням екологічних ланцюжків. Зміна ваги мисливства у господарстві, еволюція уявлень про тваринний світ та його цінність досі вкрай мало досліджені в українській історичній науці, як і загалом історія мисливства. Побутування цього промислу переважно потрапляло в поле зору археологів, у т.ч. дослідників українського середньовіччя. Натомість праці, присвячені мисливству ранньомодерного періоду, поодинокі. Дослідження мисливства поза сферою традиційного побуту було ускладненим з огляду на розпорошеність джерельної бази, а також, з огляду коннотації з аристократичною культурою, цьому довгий час перешкождали ідеологічні обмеження.

Період, про який ідеться у дисертаційному дослідженні, вважається перехідним, оскільки економічна вага мисливства змаліла, у т.ч. у сфері торгівлі, а поступове зменшення ресурсу вимушено зумовило обмеження його використання. Ці обмеження мали різний вияв залежно від досліджуваного регіону, що корелювалося зі ступенем його заселеності. Водночас змінювався спосіб полювання – з'явилася вогнепальна зброя, місцеві традиції сокільництва, запозичені зі Сходу, поєднувалися з дедалі більш популярним собаківництвом, бум розвою якого відбувався у цей період на Заході. Західноєвропейські культурні впливи знайшли свій вияв у місцевій сфрагістиці та геральдиці, частиною якої стали нові для неї елементи. У даному дослідженні, на основі жанрово різноманітних джерел зроблено спробу прослідкувати еволюцію мисливства у різних його проявах: як господарський промисел різних верств

населення і водночас частину куртуазної культури знаті, сегмент економіки й об'єкт правового регулювання, а також оприявлення мисливства в мистецьких пам'ятках.

Мета дослідження: визначення загальних закономірностей, нових тенденцій, локальних особливостей розвитку мисливства у Волинському та Київському воєводствах у XVI – першій половині XVII ст.

Об'єктом дослідження є мисливство і полювання на теренах Волинського та Київського воєводств.

Предметом дослідження є природні умови, правове регулювання, соціальний контекст мисливства і мисливські практики на територіях Волині та Київщини у ранньомодерну добу, їх вплив на економіку та відображення в культурі.

Завдання:

- охарактеризувати стан дослідження історії мисливської тематики та дотичних до неї тем;
- проаналізувати джерельний комплекс, необхідний для дослідження історії мисливства і полювання у різних сферах – законодавчій, соціальній, економічній, культурній та ін.;
- визначити природно-кліматичні та погодні чинники, що впливали на полювання, описати мисливську фауну та притаманну для даного періоду мисливські практики;
- окреслити вагу соціальної складової в організації полювання, що проявляється зокрема у виборі об'єкту полювання, помічників мисливця, спорядження;
- проаналізувати законодавчі норми, що стосувались мисливства, а також юридичні новації, котрі притаманні досліджуваному періоду;
- охарактеризувати існуючі ловецькі (господарські й церемоніальні) уряди на Волині та Київщині, а також ремісничі спеціалізації, що мали стосунок до обробки його продукції, описати контекст цих згадок;
- визначити особливості мисливського землеволодіння на Волині та Київщині, територіальну специфіку провадження цього промислу;

- описати характер зловживань, що стосуються провадження мисливства, їх джерельне відображення;
- окреслити вагу мисливства у податковому навантаженні двох воєводств, що різнились з економічної точки зору, а також присутність його продукції у торговельному обігу, ціни на неї, вагу імпорту в цій сфері;
- визначити риси, притаманні мисливській культурі ранньомодерного періоду, з'ясувати форми й контекст її відображення в соціальній символіці (геральдичній та сфрагістичній традиціях), а також у мистецькій традиції.

Географічні рамки дослідження охоплюють терени Волинського (Луцький, Володимирський та Кременецький повіти) і Київського воєводств (Київський, Овруцький та Житомирський повіти). Заради більш повної реконструкції динаміки змін у господарстві, культурної складової, залучені окремі приклади з прилеглих територій та інших регіонів Речі Посполитої.

Хронологічні рамки роботи охоплюють XVI – першу половину XVII ст. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений кількома причинами. Перша – об'єктивна, оскільки XVI ст. – це період значних змін торговельної та економічної кон'юнктури, що вплинули на соціально-економічні зрушення на території українських земель. Друга – суб'єктивна, обумовлена станом збереженості документальних джерел з даної теми. Вибір верхньої хронологічної межі – середина XVII ст. – зумовлений значними історичними змінами, що відбулися внаслідок початку Козацької революції, внаслідок якої суспільно-політичне та економічне становище регіону зазнало докорінних змін. Задля більш повної реконструкції ваги мисливства та полювання в повсякденному житті різних верств населення залучені джерела кінця XV ст. та другої половини XVII ст.

Методологічна основа дослідження спирається на принципи історизму, логічності, системності, наукової об'єктивності, діалектичного розуміння історичного процесу. Такий підхід передбачає всебічність розгляду побутування мисливства як багатовимірного явища в економічному та соціокультурному житті суспільства. У зв'язку з цим дане дослідження є міждисциплінарним, спирається на різновидові історичні джерела та широкий історіографічний комплекс. Для

досягнення мети та поставлених завдань було використано загальнонаукові (системного аналізу та синтезу, абстрагування і конкретизації, дедукції та індукції, ретроспективний та описовий), а також спеціально-історичні методи (історико-генетичний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний).

Наукова новизна роботи полягає в створенні першого комплексного дослідження з історії мисливства ранньомодерного періоду в Україні. Проаналізовано взаємозв'язки між законодавчими та економічними змінами, що стосувались мисливства, соціальні аспекти провадження та організації полювання. Окреслені місцеві особливості мисливського землеволодіння на теренах двох воєводств. Розглянуто економічну складову мисливства, а саме присутність його продукції у торгівлі, податково-митній сфері, відображення інфляційних коливань на прикладі цін на зброю. Визначено вплив мисливської культури як європейського культурного явища на досліджуваний регіон, а також втілення мисливства у соціокультурних явищах (соціальній символіці, мистецтві, геральдичних традиціях) на прикладі поширення саме мисливських сюжетів.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані наукові результати можуть бути використані у дослідженнях з історії України періоду Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, зокрема з історії господарства, які досі є доволі поодинокими, соціальній історії, історії природного середовища, історії мистецтва, спеціально-історичних дослідженнях (геральдиці, сфрагістиці). Додатково результати досліджень можна використовувати у навчальному процесі вищих учбових закладів при підготовці лекційних курсів з історії України ранньомодерної доби, у підготовці концепцій виставкових проєктів, що стосуються історії України ранньомодерного періоду, соціально-економічної історії, історії мистецтва та історії побутування мисливства.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження отримані особисто, за допомогою аналізу значної кількості різних джерел та із застосуванням обраних методик.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації були представлені на засіданнях кафедри давньої та нової історії України, а також на конференціях: XVII міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Шевченківська весна – 2019” (Секція – Історія; 15 березня 2019 р., Київ, очна форма), 73-я Міжнародна наукова конференція молодих вчених “Каразінські читання” (заплановано на 24 квітня 2020 р., Харків, заочна форма), Щорічна науково-практична конференція Національного музею історії України (2020 р., Київ, заочна форма), XIX міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Шевченківська весна – 2021” (26 березня 2021 р., Київ, очна форма), 74-а Міжнародна наукова конференція молодих вчених “Каразінські читання” (23 квітня 2021 р., Харків, очна форма), XIV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених Дні науки – 2024 (27 трав. 2024 р., Київ, очна форма), Міжнародна наукова конференція "Археологія, музеєзнавство та пам'яткознавство в системі освіти та науки" з нагоди 80-річчя заснування кафедри археології та музеєзнавства (3-4 жовтня, Київ, очна форма).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 6 статтях у фахових виданнях. Окремі положення відображено в 2 статтях та 6 публікаціях тез.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-тематичним принципом та складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації 256 сторінок, основний текст на 207 сторінках, загальний перелік використаних джерел та літератури складає 289 позицій (на 23 сторінках), додані 5 додатків.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методика дослідження

1.1. Історіографія та методологія дослідження

Історія побутування мисливства в Україні є малознаною темою в українській історичній науці. Мисливська тематика переважно перебувала не в центрі історичних досліджень, подібно як і історія еліт в українській історіографії. Власне тому українська історіографія мисливства є замалою, тож доречніше зробити поділ усього комплексу за тематичним принципом: дослідження з історії мисливства та методики його провадження, допоміжна дотична за тематикою література: праці з історії мисливського права, знаряддя й практик, історії клімату й природного середовища, флори й фауни, візуальної історії мисливства. Зважаючи на міждисциплінарність тематики, в історіографічному переліку поза власне історичними виданнями та статтями присутні праці з економічної та екологічної історії, історії права, історії культури, мистецтвознавства, геральдики, сфрагістики, археології та етнології, мисливствознавства.

З огляду на подібність природних зон та економічного становища, найбільш релевантною видається польська історіографія. Також у контексті дослідження присутності мисливства у графічному мистецтві цінними є німецькі праці. Поза тим, в західних історіографіях чимало праць на мисливську тематику, як збірок оглядових нарисів, так і більш вузькотематичних досліджень. Причин для цього чимало: краща збереженість джерельних комплексів і менша розпорошеність джерел, присутність значної кількості попередніх розвідок, що дає можливість інакше формулювати завдання та обирати великі хронологічні проміжки для дослідження, наявність великих музейних комплексів, створених на основі мисливських палаців. Тож для західноєвропейських історіографій ця тематика зовсім не нова, а з огляду на значну кількість праць у різних сферах, в її дослідженні помітна певна еволюція. Так, у старій історіографії мисливства (XIX – частково XX ст.) домінують дослідження з історії права; протягом XX ст. з'явилося більше праць, що стосуються соціально-економічних аспектів розвою

мисливства, присутності його у сфері культури. В останні десятиліття зростає цікавість до мисливства як частини елітарного дозвілля, його ваги в історичній конфліктології, ландшафтознавстві, екологічних та етичних аспектів його провадження. Екологізація риторики посприяла зростанню цікавості до хижацьких полювань минулого, які відбувались у колишніх колоніях.

Прикладом старішої історіографії мисливства є дослідження 1961 р. з історії полювання у Східній Фризії у ранньомодерний період (Нижня Саксонія, Німеччина), у центрі якого мисливське законодавство землі, де було вкрай мало лісів. Власне саме тому питання штучного заліснення й обмеження лісокористувань було дуже актуальним¹. Французькі дослідження із 1980-х рр. і дотепер торкались питань полювання як обряду ініціації, його ролі як частини соціальних практик спільноти, у побудові локальної ідентичності регіону. Мисливство, що довгий час було маркером елітарності, поступово втрачало цей статус. При цьому, йшлося не лише про цікавість заможних буржуа до елітарних практик, а й навпаки – про цікавість аристократів до традицій полювання простолюду². Натомість у Данії в цей час полювання лишалось тим заняттям, що символічно відокремлювало аристократію від простолюду³. Англійські дослідження з історії мисливства дотичні до тематики історії права та конфліктів за право полювання, а також контролю над мисливськими угіддями і браконьєрства. Також об'єктом дослідження є археологія окремих пам'яток, формування власне англійської традиції полювання верхи на лисицю, якому

¹ Eule H. W. Die Jagdgeschichte Ostfrieslands. *Zeitschrift für Jagdwissenschaft*. Vol. 7. 1961. P. 41–82.

² Hanp., Bouchet J.-C. Histoire de la chasse dans les Pyrénées françaises (XVIe-XXe siècle). *Ours, loups, lynx, bouquetins, rapaces et saumons*. Pau: Editions Marrimpouye, 1990. 251 p.; Viala A. *Chasse et société en Provence. Deux mille ans d'histoire*. Aix-en-Provence: Édilaix, 2006. 199 p.; Hourat P. La chasse à la palombe, au coeur de la construction identitaire du Sud-Ouest aquitain. *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*. T. 130. №303. 2018. P. 333-359; Bûcher B. Rites et stratégies d'adaptation : la chasse à courre en bocage vendéen. *Études rurales*. № 87-88. 1982. La chasse et la cueillette aujourd'hui. P. 269-286.

³ Hanp., Laursen J. Adelskultur og herregårdsjagt i tiden mellem Junigrundloven og Lensafløsningen. *Kulturstudier*. № 1. 2011. S. 58-90.

передувало зменшення популяції оленів, виведення нових порід коней, зміна бачення стилю гонитви⁴.

Культурологічні дослідження мисливства торкаються достатньо широкого переліку тем, залежно від означених на початку праць завдань. Перекладена на англійську мову німецька праця Е. Хобуша з історії мисливства, що має комплексний характер, охоплює період фактично від найдавніших часів і до сучасності. З огляду на значну кількість викладених тем, вона написана у формі збірки тематичних нарисів; значна увага приділена епосі пізнього середньовіччя та ранньомодерному періоду⁵. Дослідження про природу і полювання та еволюції їх розуміння протягом віків авторства М. Картмілла, що вже встигло стати класичним, торкається філософсько-релігійнознавчих тем, впливу на ставлення до мисливства сучасного поп-культурного продукту⁶. У новій нідерландській праці, присвяченій культурній історії мисливства, для аналізу обрані теми присутності полювання в аристократичній культурі минулого, конфліктів, пов'язаних із його провадженням, мисливських ландшафтів⁷. Стаття бельгійського дослідника С. Говертса сконцентована навколо полювання на вовка – його ролі в культурі та зв'язку зі спортивною підготовкою перед військовими конфліктами⁸.

Чимало досліджень, що безпосередньо стосуються мисливства, а радше його окремих пам'яток, присвячені історії мисливських палаців та їх плануванню,

⁴ Hanp., Manning R. B. *Hunters and Poachers: A Cultural and Social History of Unlawful Hunting in England, 1485-1640*. New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1993. 255 p. James T. B., Robinson A. M. et al. *Clarendon Palace: The History and Archaeology of a Medieval Palace and Hunting Lodge near Salisbury, Wiltshire*. London: Society of Antiquaries of London, 1988. 346 p. de Belin M. From the Deer to the Fox: The Hunting Transition and the Landscape, 1600–1850. *Explorations in Local and Regional History*. Vol. 6. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2013. 176 p.

⁵ Hobush E. *Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation*. Leipzig: Arco Publishing, 1980. 280 p.

⁶ Cartmill M. *A View to a Death in the Morning: Hunting and Nature through History*. Cambridge: Harvard University Press, 1994. 331 p.

⁷ De Jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap. Gietman C., Kuiper Y., Storms-Smeets E., Wessels L. (reds.). Hilversum: Verloren, 2021. 384 p.

⁸ Govaerts S. Wolves and Warfare in the History of the Low Countries, 1000-1800. *BMGN – Low Countries Historical Review*. Vol. 137. №1, 2022. P. 4-27.

пам'яток декоративного, образотворчого мистецтва, садового мистецтва⁹. Одним із найбільш знаних музеєфікованих мисливських палаців у Німеччині є саксонський замок Моріцбург, експонати якого стали об'єктом тематичних і комплексних досліджень¹⁰. Музейні зібрання зброї є невід'ємною частиною мисливських експозицій, тож публікації про ці збірки виходили друком у вигляді каталогів та книг¹¹.

Своєрідною методологічною опорою для дослідження даної тематики можуть бути фундаментальні дослідження представників I та II покоління французької школи «Анналів» М. Блока та Ф. Броделя. В них значна увага приділена розвитку господарства у давніші часи, із урахуванням природно-кліматичного чинника, історії традиційного побуту й промислів. Також варто згадати про німецький напрямок історії повсякдення, що набув популярності у 80-х рр. минулого століття, як спроба поглянути більш широко на звички і щоденні практики різних соціальних груп. Історія провадження мисливства перфектно вкладається у концепцію цього напрямку.

1.1.1. Дослідження з історії мисливства. Одним із небагатьох українських історичних досліджень, присвячених власне мисливству, є невелика розвідка

⁹ *Hanp*: Das gantze Eyland muss ein Paradies werden. Jagdschloß Glienicke 300 Jahre in Ansichten Plänen Portraits. Red. Kempas Th. Berlin: Haus am Waldsee, 1987. 134 s.; Alles Jagd. Eine Kulturgeschichte. Katalogbuch zur Kärntner Landesausstellung im Schloß Ferlach 26 April bis 26 Oktober 1997. Hrsg. Guntsche-Liessmann G., Schurian D. Klagenfurt: Medienhaus Carinthia GmbH, 1997. 700 s.; Porzellan Parforce. Jagdliches Meißner Porzellan des 18. Jahrhunderts. Hrsg. Pietsch U. München: Hirmer Verlag, 2005. 144 s.; Laß H. Jagd- und Lustschlösser Kunst und Kultur zweier landesherrlicher Bauaufgaben. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2006. 467 s.; Glade I. Die kurfürstlichen Marmorkamine des 18 Jahrhunderts im Schloss Augustusburg in Brühl. Marburg: Tectum Verlag, 2014. 303 s.

¹⁰ *Hanp*.: Hartmann Hans-Günther. Moritzburg. Schloß und Umgebung in Geschichte und Gegenwart. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1990. 303 s.; Giermann R. Die Geweichsammlung Augusts des Starken im Schloß Moritzburg. Moritzburg: Museum Schloß Moritzburg, 1995.; Giermann R. Sehnsucht nach Arkadien. Die Monumentalmalereien August des Starken im Schloss Moritzburg. Dresden: Druckhaus, 1999. 64 s.

¹¹ *Hanp*., Schöbel J., Schaal D. Historisches Museum (Waffensammlung). Dresden: Staatliche Kunstsammlungen Dresden, 1981. 144 s.; Baer W. 450 Jahre Jagdschloß Grünewald 1542-1992. Aus der Jagdsammlung im Jagdzeugmagazin. Berlin: Staatliche Jagdschlösser und Gärten Berlin, 1992. 71 s.; Lken S., Sensfelder J. Die Armbrust: Schrecken und Schönheit. Ein Bestandskatalog Des Deutschen Historischen Museums. Berlin, Hirmer Verlag, 2020. 336 s.

авторства професора І. Крип'якевича «Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в.»¹². Вона написана переважно на основі наративних та законодавчих джерел. Про мисливство досліджуваного регіону, податки чи ремісників, чия діяльність була пов'язана з його провадженням, коротко йдеться в низці українських праць, які в контексті цього рукопису є допоміжними. Поодинокими публікаціями про мисливство ранньомодерного періоду в українських виданнях є стаття литовської дослідниці Р. Рагаускене, присвячена собакам при дворі очільників ВКЛ, та стаття О. Сокирка, в якій реконструйовані мисливські практики гетьманських найманих жовнірів кін. XVII ст.¹³. Низка досліджень з історії мисливства, в фокусі яких були певні джерела, вузька тематика чи локальний аспект його провадження, були здійснені авторкою дисертації¹⁴.

Праці з історії мисливства на суміжну тематику торкаються різних аспектів його побутування. Переважна більшість із використаних досліджень – польські, вони стосуються історії провадження мисливства у Речі Посполитій, до складу якої входили Волинь і Київщина від 1569 р. (див. додаток 1). Такі праці почали з'являтися ще у XIX – в перші десятиліття XX ст. Однією із них була природознавчо-історична праця біолога Б. Дяковського, який цікавився сокольніцтвом і собаківництвом у давній Речі Посполитій¹⁵. Значний інтерес для дослідників цього періоду становили полювання польських королів¹⁶, також у цей період були опубліковані праці про історію Біловезької пущі. Зокрема йдеться про

¹² Крип'якевич І. П. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Л.: Тур, 1925. 24 с.

¹³ Рагаускене Р. Из «истории животных»: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. 2013. С. 144-160. Сокирко О. "Який то звір нехай буде од мене, слуги вашої милості, ласкаве прийнятий". З історії мисливського промислу в Гетьманщині кінця XVII століття. (2023). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. 156(1). С. 36-42.

¹⁴ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Том 24/25. Київ: Українські пропілеї, 2018. С. 352-368.; її ж. Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої у світлі наративних джерел XVI-XVII століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 152-153. 2022. С. 28-32.; її ж. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. *Краєзнавство*. № 1-2, 2023. С. 41-48.

¹⁵ Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. Wyd. M. Arcta. Warszawa, 1925. 211 s.

¹⁶ Напр.: Ejsmond J. Wielkie łowy królów polskich. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze "Rój", 1927. 64 s.

працю кінолога Г. Карцева, знаного в Російській імперії кінолога¹⁷, та публікації білорусько-польського дослідника О. Гедеманна¹⁸. Новішим дослідженням про Біловезьку пушу є невелике історично-природознавче видання за редакцією Т. Самойліка¹⁹. Ці праці цінні для даного дослідження, оскільки на прикладі історії Біловезької пуші помітні законодавчі та соціальні інновації, притаманні для ранньомодерного часу.

Більша частина польської історіографії історії мисливства вийшла друком вже після краху соцтабору. Перш за все, до них належить дослідження А. Самсонович, присвячене мисливству в часи династій Пястів та Ягеллонів (2011 – друге вид.). У ньому авторка використала середньовічні джерела, та задля заповнення лакун вибірково природознавчі та етнографічні дослідження²⁰. Науково-популярна праця П. Мазаракі також сконцентрована навколо історії аристократичних полювань, має ширше датування²¹. Подібними за структурою є праці П. Бадини та А. Лясоти-Москалевської, де у центрі дослідження – способи полювання на диких тварин за окремими наративними джерелами, та спроби одомашнення деяких із них відповідно²². Дослідження на більш вузьку тематику виходили друком у збірниках матеріалів конференцій «Ліс у польській культурі», а також конференцій, проведених Музеєм Замойських у Козлувці^{23*}. У цих збірках надруковані статті, присвячені матеріальній культурі мисливства, джерелам до його історії, літературним творам з мисливськими сюжетами та ін.²⁴.

¹⁷ Карцов Г. Беловежская пуша, 1382 – 1902 гг. Минск: Беларусь, 2007. 295 с.: ил.

¹⁸ Напр.: Hedemann O. *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*. Warszawa, S.n., 1939. 310 s., z mapami.

¹⁹ *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*. Za red. Samojlika T. Białowieża: Zakład Badania Ssaków Polskiej Akademii Nauk, 2005. 90 s.

²⁰ Samsonowicz A. *Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów*. Warszawa: Warszawska Firma Wydawnicza, 2011. 386 s.

²¹ Mazaraki M. *Łowiectwo w Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993. 219 s.

²² Badyna P. *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej*. Toruń: Wyd. A. Marszałek, 2013. 370 s.; Lasota-Moskałewska A. *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. 310 s.

^{23*} Козлувка – суч.с. Любартівського повіту Люблінського воєводства, Польща.

²⁴ Напр. *I Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Las w kulturze polskiej”*. Materiały z konferencji. Gołuchów, 13-15.10.1999. Pod red. W. Łysiaka. Poznań: „Eco”, 2000.; *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012.

Задля реконструкції та додаткового ілюстрування давніших мисливських практик необхідним є використання старої літератури з історії мисливства, а також вузькопрофільних досліджень, що стосуються суміжних областей (обробка шкіри й хутра, собаківництво і т.д.). Це, зокрема, польські посібники з провадження мисливства та приготування дичини I половини XIX ст.²⁵. Винятком у цій невеликій підгрупі є словник давньої польської мисливської термінології авторства В. Козловського. Ці терміни могли використовуватись не лише на власне польських теренах²⁶. Ще однією працею, що має статус класичної і була неодноразово перевидана, є «Календар природи» російського зоолога XIX ст. Л. Сабанєєва. Автор, поділивши книгу на 12 частин, детально описав, в який період можливо було полювати на різних звірів²⁷.

Дані із праць, що мали характер poradників, дещо подібні до інформації із мисливських трактатів, та доповнюють її. Наприклад, спостереження Яна Остророга із XVII ст., що стосувалися догляду і навчання мисливських собак, трохи перетинаються із українським посібником значно пізнішого періоду²⁸. Подібно додатковою літературою є посібники з обробки шкір та хутра, що й у давнину були продукцією цього промислу і потребували певної обробки; в них присутні дані про особливості хутра й шкір тих тварин, на яких полюбляли полювати в ранньомодерний час²⁹.

1.1.2. Дослідження на суміжну історичну тематику. Допоміжні дослідження на історичну тематику та з окремих дисциплін, подібно доповнюються та ілюструють окремі аспекти мисливства. Це власне історичні дослідження, праці з природничої та економічної історії, історії мистецтва,

²⁵ Напр. Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 1. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1823. 245 s.

²⁶ Kozłowski W. Pierwsze początki terminologii łowieckiej. Warszawa: Drukarnia N. Glucksberga, 1822. 146 s.

²⁷ Сабанєєв Л. П. Календарь природы. Москва: Наука, 1964. 383 с.

²⁸ Букатевич Ю. В. Мисливське собаківництво. К.: Урожай, 1986. 176 с.

²⁹ Кутюшев Ф. С. Скорняжное производство. Москва: Легпромышлениздат, 1989. 224 с.

археології та етнографії. Попри значне різноманіття тематики, ці допоміжні переліки переважно не є чисельними з огляду на їх вузьку спеціалізацію.

Праці з історії України, дотичні до мисливської тематики. Мисливські сюжети можна зустріти у контексті історичних досліджень, як не основні в загальному масиві інших даних. Окремі джерельні факти про мисливські угіддя на малозаселених тоді Черкащині та Полтавщині фігурують в дослідженні Л. Падалки, що охоплювало частину території колишнього Київського воєводства³⁰. У дослідженні П. Кулаковського, присвяченому Чернігівському воєводству в складі Речі Посполитої, в розділі про соціально-економічний розвиток регіону коротко йдеться про побутування мисливства на цих мало колонізованих теренах³¹.

Мисливство як давня частина господарства помітне з точки зору соціальної історії, адже існували уряди, власники яких прямо чи опосередковано були пов'язані з цим промислом. У цьому контексті варто згадати про дослідження М. Крикуна, присвячене земським урядам, де йдеться про ловчих, монографію А. Заяця про волинські міста, серед мешканців яких були лісничі³². Дослідження на тематику історії князівських родин також містять окремі дані про прихильність їх представників до мисливства, наприклад, наявність мисливських угідь³³ чи конфлікти під час полювань³⁴.

Праці з економічної історії. Мисливство ранньомодерного періоду з точки зору економічної історії досліджене слабо, зокрема через розпорошеність джерельних даних. Історіографічною класикою є праця М. Довнар-Запольського

³⁰ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами / Репр. изд. 1914 г. Харьков: САГА, 2009. 330 с.

³¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.

³² Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII. Праці Історико-філософської секції*. Львів, 1994. С. 65-122. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.

³³ *Напр.*, Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ: Простір, 2012. 1366 с.

³⁴ Kryczyński S. Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku. *Rocznik Tatarski: czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce*. Т. 2 (1935). S. 229-301.

про господарство ВКЛ, в якій зокрема йдеться про мита й податки (деякі з них мали стосунок до мисливства)³⁵. Дослідження П. Клепатського тематично подібне, базується на статистичних джерелах, в яких наявні дані про мисливські угіддя чи податки, які сплачували за користування ними³⁶. В оглядовій статті про економіку українського Лівобережжя ранньомодерного періоду Т. Балабушевич також звернула увагу на мисливські промисли в контексті розвою ухадницького господарства. Низка невеликих оглядів джерел з економічної історії, що стосуються землеволодіння, податків та мит, були здійснені авторкою рукопису³⁷.

На відміну від української історіографії, польська доволі таки багата на дослідження зі сфери економічної історії. У контексті історії мисливства вартують уваги дві вузчі теми – історія цін та зовнішня торгівля. Монографія представника польської С. Гошовського є чи не єдиним ґрунтовним дослідженням з історії цін на українському джерельному матеріалі; в ній йдеться переважно про продукцію сільського господарства й ремесел³⁸. Стаття М. Волянського має більш проблемний характер, оскільки у ній йдеться про опрацювання розпорошеного комплексу джерел та узагальнення їх даних, методику роботи з розпорошеними даними³⁹. Економічні зв'язки Речі Посполитої з Московським царством, зокрема

³⁵ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. К., 1901. 932 с.

³⁶ Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. 477 с.

³⁷ Кравченко Н. Лісокористування у Великому князівстві Литовському за юридичними пам'ятками XVI ст. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова)*: матеріали X міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2017. С. 93-94. Її ж. «Ревізія пущ і переходів звіриних» Григорія Воловича як джерело з історії лісового господарства та топоніміки Волині XVI ст. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»)*: матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених у м. Київ, 26.03.2021 р. – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 291-294. Її ж. Мисливство у сеймовій документації Речі Посполитої 1569-1647 рр.: український контекст. *Каразінські читання (історичні науки)*: Тези доповідей 74-ї міжн. наук. конф. (м. Харків, 23.04.2021 р.). С. 45-46.

³⁸ Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1928. 328 s.

³⁹ Wolański M. Problematyka i niektóre aspekty metodologiczne badań cen i płac we Wrocławiu w XVI i na początku XVII wieku. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia X*. Nr. 37. 1965. S. 2-20.

торгівля хутром були об'єктом дослідження А. Вавжинчик⁴⁰. Торгівля у м. Гданськ, зокрема хутром та шкірами, були у центрі наукових зацікавлень М. Богуцької⁴¹.

Праці з природничої (екологічної) історії. Можливості провадження мисливського промислу, та й полювання як захоплення корелюються із погодними умовами і природними негараздами, певною мірою із кліматичними змінами. Задля дослідження значення мисливства в господарстві необхідними є сучасні праці, в яких розглядається антропогенний вплив на навколишнє середовище, і вплив напівдикої форми тваринництва на ліси й лісову фауну, який не є виключно негативним⁴². У власне історичному контексті важливим є розгляд джерел, автори яких фіксують природні негаразди та їх вплив на їхнє повсякдення, і полювання зокрема, розуміння цінності фауністичного ресурсу. Стаття польського дослідника М. Т. Войчука ґрунтується на щоденникових записах дещо пізнішого часу, де із різних причин згадані природні екстремуми – паводки, заметілі, і подекуди їх вплив на полювання. Подібні дослідження авторки рукопису ґрунтуються на українських літописах, в яких поміж описами військового чи політичного характеру знайшлося місце повсякденному – розповідям про стихійні лиха, погодні негаразди та їх вплив на повсякдення, зрідка на фауну⁴³. Такі записи доволі рідкісні в основному масиві джерельних даних, тож подібних досліджень доволі небагато.

⁴⁰ Wawrzyńczyk A. *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*. Warszawa: PWN, 1956. 127 s.

⁴¹ Bogucka M. *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1970. 171 s.

⁴² Радкау Й. *Природа и власть. Всемирная история окружающей среды*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 427 с.; Романчук С. П. *Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування*. К.: РВЦ "Київський університет". 146 с.

⁴³ Wójciuk M. T. *Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i klęski żywiołowe na Litwie w latach 1697–1763 w wybranych źródłach narracyjnych*. *Rocznik Lituanistyczny*, nr 1. 2015. S. 115–169. Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*. Вип. 21, 2019. С. 192–205. Її ж. Образ природи в козацьких літописах другої половини XVII – початку XVIII ст. *Шевченківська весна: Історія*. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. К., 2019. С. 36–38.

Дослідження з історії культури. Мисливство у його аристократичному варіанті лишило помітний слід в історії розвою європейської культури, помітний в історії мистецтва (про що йтиметься трохи далі), музики та архітектури. Про загальні тенденції розвитку мисливської культури в зазначений період йдеться у короткій публікації авторки рукопису⁴⁴, а більш розгорнуто на прикладі експозицій музеїв німецької Саксонії в окремій розвідці⁴⁵. У XVI – першій половині XVII ст. традиція побудови мисливських палаців чи будиночків на досліджуваних теренах ще перебувала у стадії формування, тож про них відомо не так багато. Більше джерел про архітектуру подібних будівель збереглося на литовських чи польських теренах, чому присвячені статті Т. Бернатовича та Й. Кощельної⁴⁶. Подальший розвій мисливської культури сприяв еволюції мисливських сигналів та урізноманітненню форм мисливських ріжків. Це знайшло своє відображення у працях з історії музики, а також музеєзнавчих дослідженнях, де згадується про присутність таких пам'яток в експозиціях, майнових інвентарях, та загалом про їх побутування, у т.ч. на Волині⁴⁷.

Історія матеріальної культури та археологія. З огляду на те, що найбільше джерел, у яких йдеться про провадження мисливства, стосуються представників еліт, задля доповнення дослідження даними про «неелітарне» полювання варто звернутись до праць з етнології. Попри відносну доступність вогнепальної зброї, мисливство у такому його трактуванні було достатньо консервативним. Йдеться про численні сітки, сильця, нескладні конструкційно пастки, які потрапили в етнографічні розвідки ще у позаминулому столітті і були досліджені фаховими

⁴⁴ Кравченко Н. Образ мисливства у Речі Посполитій XVI – I половини XVII ст.: середньовічні традиції та ренесансні новації. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 73-ї Міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків, 2020. С. 44-45.

⁴⁵ Кравченко, Н. В. Мисливство у музейних експозиціях німецької Саксонії: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. *VITA ANTIQUA*, 16. *Матеріальна спадщина давніх епох : підходи, контексти, інтерпретації*. 2025. С. 108-120.

⁴⁶ Kościelna J.A. Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu (Friedrichswalde). *Stargardia* IX (2014). S. 127-153. Bernatowicz T. Renesansowa rekreacja w Wielkim Księstwie Litewskim. „Ville” i „villeggiatura” a tradycja myśliwska. *Oporów III. Inspiracje: domus propria domus optima*. Oporów 2022. S. 37-54.

⁴⁷ *Напр.* Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII ст.). *Текст і образ*. № 1 (7). 2019. С. 5-32.

етнографами у пізніший період. Їх описи потрапили у численні посібники та спеціальні дослідження, присвячені традиційним промислам Полісся як регіону⁴⁸. Доповнення етнографічними даними «білих плям» побутування мисливства стосується не лише окремих його підвидів, що мали характер ремесла. Оскільки побічні продукти дичини (лій, роги) могли використовуватись задля виробництва лікарських засобів, праці з історії народної медицини, де йдеться про їх використання, також доповнюють цю лаку⁴⁹.

Подібно до етнографічного компоненту, із точки зору археології в межах дослідження цієї тематики важливими є також дві теми – кістки диких тварин серед остеологічних знахідок, та кераміка із фауністичними сюжетами, зрідка побутові вироби з кістки (гудзики, гребінці абощо)⁵⁰. Вага диких тварин в остеологічних вибірках невелика, тож таких досліджень небагато; часто вони фрагментовані, тож фігурують як «невизначені»⁵¹. Остеологічні артефакти дають можливість зробити обережні висновки, наприклад, про гастрономічні вподобання князів Острозьких⁵², та про раціон виробників селітри⁵³. В археологічних шарах ранньомодерного часу непоодинокими є знахідки різноманітної кераміки, у декорі яких зрідка присутні тварини.

Дослідження зі сфрагістики та геральдики. До оглядових видань з геральдики, необхідних для вивчення даної теми, належить засаднича праця М. Пастуро, в котрій йдеться про історію появи гербів європейського зразка, у т.ч. про зображення тварин.⁵⁴ Дослідження української сфрагістики та геральдики

⁴⁸ Напр. Дмитренко А. Присвоювальні промисли. *Етнокультура Рівненського Полісся*. Упор. Ковальчук В. П. Рівне: ПП ДМ, 2009. 376 с.

⁴⁹ Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К.: Наукова думка, 1990. 229 с.

⁵⁰ Pietruszka, M.; Piekalski, J. Wild Mammals in the Economy of Wrocław (Poland) as an Example of a Medieval and Modern Era City in the Light of Interdisciplinary Research. *Animals*. № 11(9). 2562. 2021. / Режим доступу: <https://www.mdpi.com/2076-2615/11/9/2562>

⁵¹ Кублій М. В. Тваринництво і мисливство в місті Києві періоду Київської Русі за кістковими матеріалами. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2021. С. 149, 155.

⁵² Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина*. Науковий журнал. Острог, 2019. Вип. 6. С. 201-212.

⁵³ Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. К.: Б. М., 2010. 96 с.

⁵⁴ Пастуро М. Геральдика. М.: Аст, 2003. 144 с.

ранньомодерного періоду зокрема – доволі таки молоде явище, зважаючи на існуючі протягом довгого періоду ідеологічні обмеження. Одним із перших комплексних видань на тему територіальної геральдики стала книга А. Гречила, де у т.ч. досліджений вплив шляхетської геральдики на міську⁵⁵. Чимало публікацій, присвячених історії печаток та відповідно гербів (у т.ч. з мисливськими сюжетами), вийшли друком у періодичному виданні «Сфрагістичний щорічник»⁵⁶.

У ранньомодерний період мисливська тематика проникає на печатки та герби української шляхти, де доти вона була малознаною. Старовинні українські герби, новації у сфрагістиці цього періоду проаналізовані у численних наукових працях О. Однороженком, який впровадив у науковий обіг багато доти невідомих печаток. Спираючись на величезний обсяг опрацьованих джерел, О. Однороженко констатує невисоку цікавість представників української еліти до західної геральдичної традиції, та бажання дотримуватись власних традицій герботворення⁵⁷. Авторка даної дисертації в своїй публікації, присвяченій гербам з власне мисливськими сюжетами, припускає, що чимало представників українських еліт не мали наміру відмовлятися від своїх старовинних гербів, оскільки ті були показником давньої історії роду. Чимало родин, що володіли гербами європейського зразка з фауністичними сюжетами ймовірно отримали їх пізно, оскільки доти не мали власних⁵⁸.

Геральдична тематика знаходить свій вияв і у контексті досліджень з генеалогії та історії конкретних родів, а саме панського роду Боговитиновичів, який є непересічним прикладом роду з українських теренів, що отримав свій герб

⁵⁵ Гречило А. Українська міська геральдика. Київ-Львів: УГТ, 1998. 192 с.

⁵⁶ *Напр.* Hlebionek M. Pieczęć jako system informacyjny. Przykład polskich pieczęci królewskich. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. К., 2012. S. 173-189.

⁵⁷ *Напр.* Однороженко О. Українська родова геральдика доби Середньовіччя та Раннього модерну (XIV – XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К., 2009. 545 с.; його ж. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. *Генеалогічні записки*. Вип. 8 (нової серії 2). Львів, 2010. С. 1-34.

⁵⁸ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII ст. *Текст і образ*. № 1 (11), 2021. С. 45-63.

«Лебідь» від імператора Священної Римської імперії⁵⁹. Герби як такі були частиною шляхетської ідентичності, а створені для їх ілюстрації геральдичні легенди мали символічно вписати їх власників в історичний наратив. Ці літературні твори епохи бароко, в яких траплялись мисливські сюжети, були об'єктом дослідження Н. Яковенко⁶⁰.

Дослідження з історії мистецтва. В українських дослідженнях з історії мистецтва фауністична тематика представлена скромно – значною мірою через зображення з актових книг, авторами яких є канцеляристи (тобто непрофесійні художники). Такі малюнки опубліковані в монографії П. Жолтовського, та одній зі статей авторки⁶¹. В українському мистецтві досліджуваного періоду панували інші жанри, зокрема сакральна тематика. Зокрема польська дослідниця А. Гронек досліджувала вплив нідерландської сакральної графіки на українську книжкову гравюру⁶². Зважаючи на нестачу українських джерел, задля більш повної картини використана низка досліджень з історії західноєвропейського мистецтва, де випадає говорити про образ мисливства в культурі.

Поширення фауністичних сюжетів у західноєвропейському мистецтві пов'язане з окультуренням мисливства як такого, цікавістю до тваринного світу, поширення книгодрукування та перших медіа. Саме тому в ранньомодерний період графіка, що доти мала статус ремесла, стає мистецтвом. За спостереженням А. Вагнера, який написав власне дослідження на основі родинної збірки творів графічного мистецтва⁶³, досліджень з історії мисливської графіки небагато. Поза

⁵⁹ Собчук В.Д. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ-Львів, 2004. С. 498-537.

⁶⁰ Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus, 2012. С. 165-203.

⁶¹ Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. К.: Наукова думка, 1983. 177 с. ; Кравченко Н. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. *Краєзнавство*. № 1-2, 2023. С. 41-48.

⁶² Gronek A. *Niderlandzkie źródła obrazowe kijowskiego wzornika – Triodionu Kwietnego (Kijów 1631). O miejsce książki w historii sztuki*. Kraków, 2015. S. 139-146.

⁶³ Wagner A. *Łowiectwo w grafice europejskiej od XV do XVIII wieku z kolekcji Ryszarda Wagnera*. Poznań: Nakładem zarządów okręgowych Polskiego Związku Łowieckiego w Wielkopolsce, 2018. 136 s.

тим, чимало з них присвячені оцінкам тогочасного мистецького ринку, творчості окремих граверів, пізніших запозичень. Перш за все, йдеться про творчість Антоніо Тампести, який створив кілька серій гравюр на мисливську тематику⁶⁴. У поле зору мистецтвознавців потрапляли теми використання образу богині мисливства Діани в ранньомодерній святковій культурі та портретному живописі⁶⁵, що зустрічалось і при польському королівському дворі. Певний мистецтвознавчий ухил мають дослідження з історії церкви, в яких йдеться про мисливські культи святих Остафія та Губерта⁶⁶. Авторкою рукопису проведене власне дослідження, присвячене історії гравюри П'єтро Аквілі «Жертвоприношення Ксенофона Діані», та принагідно розмаїттю сюжетів мисливських гравюр ранньомодерного періоду, особливостям цього жанру⁶⁷.

Мисливські сюжети проникли у ранньомодерний період не лише в образотворче мистецтво та графіку, а й у художню обробку металу, килимарство, посуд. У досліджуваний період непоодиноким був металічний посуд, що на українських землях (з огляду на нестачу сировини для нього) мав статус імпортованого товару із німецьких держав, або ж потрапляв із Гданська, де також були майстри з його виготовлення. Дослідженню такого посуду, його класифікації, декору присвячена праця К. Хернмарка, що має доволі великі хронологічні рамки, і демонструє еволюцію металообробки і його оформлення⁶⁸. Вогнепальна та стрілецька мисливська зброя, поза своїм власне безпосереднім призначенням, так само мала елементи художнього оздоблення із кістки чи перламутру. Поза тим, переважно у даному дослідженні використані довідкові

⁶⁴ Hanp., Leuschner E. Censorship and the Market. Antonio Tempesta's "New" Subjects in the Context of Roman Printmaking ca. 1600. *The art market in Italy 15th–17th centuries. Il mercato dell'arte in Italia secc. XV–XVI*. Modena, 2003. P. 65-73.

⁶⁵ Hanp., Polleross F. "Ergeitzliche Lust der Diana": Jagd, Maskerade und Porträt. *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalter*. Bd. 2. Wiesbaden 1997. S. 795-820.

⁶⁶ SJ Nogaj T. Dwie ambony. Łowiectwo i kościół. Kraków: WAM, 2013. 288 s.

⁶⁷ Кравченко Н. Мисливська графіка ранньомодерного періоду: контекст появи, сюжетне наповнення та вплив традицій античної спадщини. Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. №1. 2025. С. 7-26. Режим доступу: <https://txim.history.knu.ua/article/view/3809>

⁶⁸ Hernmarck C. Die Kunst der europäischen Gold- und Silberschmiede von 1450 bis 1830. München: C.H. Beck., 1978. 411 s.

видання з ілюстративним оформленням, присвячені історії зброї⁶⁹. Ухил у джерелознавство музеєзнавчого штибу мають каталоги музейних зібрань та виставок, вагому роль у публікації яких відіграють ілюстрації, а також зовнішні описи, переліки пам'яток з різних фондів груп зберігання⁷⁰.

* * *

Отже, невелика кількість спеціальних досліджень, присвячених історії мисливства, зумовили специфіку комплексу використаних у рукописі праць. В історіографії даного дослідження домінують книги й статті на суміжну тематику, або ж такі, що постали на основі джерел з іншого регіону або країни. Вони дозволяють проаналізувати окремі аспекти провадження мисливства, еволюцію матеріальної культури у даному контексті, вплив різноманітних чинників на організацію полювання та ін. З огляду на міждисциплінарність теми дисертаційного рукопису, необхідним було використання мисливствознавчих праць, що не є власне історичними. Зважаючи на аристократичний відтінок полювання як заняття (поза його присутністю в повсякденні простолюду) ступінь дослідженості історії мисливства корелюється з популярністю досліджень історії аристократії. Оскільки в минулому існували численні ідеологічні перепони, українські дослідження елітарної культури не надто чисельні, і переважно доволі недавні. Невисокою є увага до історії мисливства у контексті історії господарства, позаяк мисливство мало в структурі аграрної економіки допоміжний характер. Бракує також праць, що стосуються землеволодіння, ґрунтованих не лише на статистичних джерелах.

Значна кількість праць про полювання та мисливство притаманна історіографіям тих країн, в історичному наративі яких еліти помітні, і де не було ідеологічних обмежень щодо їх досліджень. До прикладу, у німецьких державах ранньомодерного періоду було чимало мисливців-аристократів та розвинене

⁶⁹ Matuszewski R. Muszkiety, arkebuzy, karabiny. Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2000. 206 s.

⁷⁰ Напр., Hennel-Bernasikowa M. Gobeliny XV-XIX wieku w zamku królewskim na Wawelu. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, 2000. 357 s.

мисливське законодавство. Причина останнього крилася ще й у значній кількості склоробних та металообробних майстерень, що з огляду на високу теплоємність виробництва потребували значної кількості деревини. Саме тому у законодавчих пам'ятках чимало норм, спрямованих на обмеження користування лісами і особливо вирубок. З огляду на поширене книгодрукування мисливські трактати-порадники, для яких, відповідно, створювалась книжкова графіка на дану тематику, не були поодиноким явищем. Переліки таких джерел, включно з тими, тексти яких не збереглись, а також праць з історії мисливства, виходили друком окремими бібліографічними виданнями⁷¹. Зважаючи на присутність полювання в повсякденні еліт та місцеві традиції декоративного мистецтва, мисливські замки та тематичні експозиції на таку тематику також не є у нинішній Німеччині рідкісними⁷².

1.2. Джерела до історії мисливства та методика дослідження

Для дослідження мисливства на території ранньомодерної Волині і Київщини придатний доволі широкий спектр джерел. Перевага належить писемним джерелам, оскільки в контексті даної роботи їх кількість і вага значно переважає решту. Загалом в більшості з них «мисливська» інформація не є основною, але вони допомагають створити цілісний образ мисливства досліджуваного періоду. Перш за все, це нормативно-законодавчі джерела, які мали на меті усталити правові рамки розвитку промислу та фіскальні (статистичні), які фіксують наявний стан побутування мисливства на великих територіях. Формування цілісного образу мисливства в повсякденні і в тогочасній культурі зокрема неможливе без використання джерел зовсім іншого спектру, до

⁷¹ Див. напр.: Lindner K. Bibliographie der deutschen und der niederländischen Jagdliteratur von 1480–1850. Berlin und New York: Walter de Gruyter, 1976. 838 s.; Schwenk S. Bibliographie der deutschsprachigen Jagdliteratur von 1851 bis 1945. Band 1 A-K. Berlin: Walter de Gruyter, 1997. 1814 s. та ін.

⁷² Див.напр.: Кравченко, Н. В. 2025. Мисливство у музейних експозиціях німецької Саксонії: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. VITA ANTIQUA, 16. Матеріальна спадщина давніх епох : підходи, контексти, інтерпретації. 2025. С. 108-120.

яких належать зображальні та літературні джерела, але передусім деякі наративні. У дисертації мисливство простежується у різних площинах, а саме його зв'язок із природним середовищем, присутність у законодавстві, соціальній сфері, землеволодінні, торговельних зв'язках і оподаткуванні, культурній сфері та геральдичній символіці. З огляду на це, розділи й окремі підрозділи праці мають джерельну специфіку, адже залежно від вказаної тематики домінуючим в аналізі є певний тип чи вид джерел. Проте деякі із підрозділів ґрунтуються на їх поєднанні, якщо джерельні дані є вкрай розпорошеними.

Задля реалізації мети та завдань дослідження перш за все були використані загальнонаукові методи: системного аналізу та синтезу, дедукції та індукції, абстрагування та конкретизації, описовий. Важливість системного аналізу і синтезу помітна зокрема у дослідженні мисливського компоненту у землеволодінні даного періоду. Йдеться про поєднання даних джерел різних видів, що у випадку документації Литовської метрики є досить розрізненими, порівняно з великими статистичними зведеннями. Проте їх аналіз дозволяє побачити спільне та відмінне у мисливському землеволодінні двох воєводств з різною господарською специфікою, підкреслити локальний контекст, пов'язаний з географічною складовою. Дедуктивний та індуктивний методи використовуються у дослідженні соціальної складової мисливства. Задля дослідження урядів та ремісничих спеціальностей, що мали до нього стосунок, необхідні чимало доволі розрізнених та уривчастих даних. Вкрай важливою в цьому контексті є локалізація таких згадок, що сама по собі є свідченням побутування мисливства на конкретній території або необхідності переробки його продукції, що не могло здійснюватись на великій відстані від місця вполювання звіра. Методи абстрагування та конкретизації застосовані у дослідженні полювання у світлі мисливських трактатів, що є джерелом, де показані ідеальні полювання зазначеного періоду. Ця джерельна інформація підкріплена інакшими наративними джерелами, згадками з актової документації та ін. Описовий метод використовувався зокрема задля опису мисливських знарядь, тонкощів полювань

на окремих звірів, деталей догляду за мисливськими собаками, хижими птахами etc.

Серед використаних методів присутні також спеціальні історичні методи, а саме проблемно-хронологічний, історико-генетичний та історико-порівняльний. Перший із них, проблемно-хронологічний, дає можливість поглянути на еволюцію образу мисливства, динаміку змін. Історико-генетичний метод застосовується у дослідженні мисливської геральдики, адже дозволяє проаналізувати закономірності її розвитку та індивідуальні риси. Історико-порівняльний метод, споріднений із методом аналогії, широко використовується з метою доповнення відсутніх історичних даних про полювання простолюду етнографічними або ж джерельними фактами, де зафіксоване використання подібних методів полювання.

1.2.1. Законодавчі джерела. До цієї групи належить широке коло джерел – Литовські статuti трьох редакцій (1529, 1566, 1588 pp.), сеймові постанови та конституції, «Устава на волоки» та ще три устави (1538, 1567, 1589 pp.), де йшлося про лісове господарство, документи Литовської та Руської метрики.

Литовські статuti є дуже масштабними за кількістю піднятих в них тем пам'ятками права, окремий розділ у кожному з них (в I – дев'ятий, в II і III – десятий) і деякі артикули інших розділів присвячені лісовому господарству. Статuti створювались на основі широкого кола джерел різного походження – письмових і нефіксованих («Руська правда», звичаєве право Литви, України, Білорусі, низка земських привілеїв та сеймових постанов), мали загальнодержавний характер⁷³. Серед “лісових” артикулів превалюють мисливські, що дуже схожі за змістом на ті, що були в Руській Правді, тож йшлося про закріплення уже звичних правових реалій. Порівнюючи зміни у цій групі артикулів у трьох Статутах (1529, 1566, 1588 pp.), помітні деякі зміни та доповнення, що стосувались саме мисливства, а саме тенденція до збільшення

⁷³ Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Днепропетровск, 1982. С. 23-25.

штрафів і поступового звуження права на користування деякими угіддями для широких кіл населення⁷⁴. Протягом досліджуваного періоду значення мисливства серед галузей лісової економіки значно зменшилось на користь деревообробки. Про неї йдеться переважно в Статуті 1588 р., який на українських землях майже не діяв⁷⁵.

Особливий вид офіційних джерел, що мають нормативний характер, складають документи сеймів: конституції, постанови, ляуди (ухвали), «поборові реєстри» та ін. Деякі постанови сеймових конституцій стосувалися організації внутрішньої і зовнішньої торгівлі, фінансових питань, зокрема, стягування податків, проведення люстрацій і ревізій королівських замків і державних володінь. Ці види документів опубліковані у виданні «*Volumina Constitutionum*». Загалом інформації, яка стосується мисливства, у цій групі джерел не так вже й багато. У поборових реєстрах «мисливською» є інформація про ловчі села, мешканці яких жили поряд з пущами і могли сплачувати податки дичиною чи її грошовим еквівалентом. Опосередковано мисливства стосуються дані про королівських ловчих, про сплату мит на іноземні товари⁷⁶.

До законодавчих джерел, які регламентували економічне життя, слід додати «Уставу на волоки» – документ, за яким проводились аграрні та фінансові реформи на території ВКЛ, а потім – Речі Посполитої. Волочна поміра мала на меті розподіл угідь на окремі волоки, з яких платився податок; здебільшого до уваги бралися території, придатні для ведення сільського господарства, але поряд з ними йдеться і про різні допоміжні галузі. Лісовим угіддям присвячений окремий артикул (39) і частково декілька інших, де міститься інформація про

⁷⁴ Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 1. Статут ВКЛ 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. 464 с.; Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 2. Статут ВКЛ 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. 560 с.; Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 3. Статут ВКЛ 1588 р. у 2-х книгах. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. Книга 2. 568 с.

⁷⁵ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. К., 2018. С. 352-368.

⁷⁶ *Volumina Constitutionum*. Tom II 1550-1609. Vol. 1. (1550-1585). / Do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2005. 516 s. та ін.

обмеження права ведення полювання, про уряди лісничих, стрільців та осочників⁷⁷. Основою для цих артикулів стала лісова устава 1538 р., що мала на меті обмежити користування лісами простолюдом, особливо заради полювання, а також обмежити в деяких пушах вирубки, що перевищували побутові потреби. Задля вдосконалення управління лісовим господарством були видані Книшинська устава (1567 р.), а також ініційовані у 1589-1590 рр. Зигмунтом III законодавчі зміни з метою відділити в управлінні королівські пущі від державних⁷⁸. Пущі, що лишались державними і перебували у межах староств, більше піддавались вирубкам, деякі з часом змінили своє призначення на сільськогосподарське⁷⁹.

Важливим нормативно-законодавчим джерелом є книги Литовської та Руської метрики, чимало з них наразі вже опубліковані. У книгах записів зосереджено ряд важливих документів публічно-нормативного характеру: великокнязівські листи, привілеї на володіння земельними угіддями (у т.ч. ті, що підтверджують володіння), документи, що регламентують торгівлю та сплату мит від дорогоцінних товарів. Значний відсоток цих документів стосуються литовських чи білоруських теренів, але нижче переважно йтиметься про ті, що безпосередньо стосуються Волині та Київщини, та володінь українських князів зокрема. Книги Литовської метрики зокрема дають уявлення про появу ринкових механізмів у традиційній економіці.

У вибірці з цього підвиду джерел основними є ті, де фігурує інформація про наявність мисливських угідь серед наданих чи підтверджених земельних володінь, або ж права проведення полювання. Здебільшого це згадки про боброві гони, звірині й пташині лови; рідше вказуються інші види угідь чи лісокористувань, що можуть свідчити про ландшафтну специфіку цих територій. Вона ж, відповідно, чинила вплив на структуру податків, що їх сплачували за користування цими угіддями. Деякі великокнязівські листи до київського воєводи

⁷⁷ Устава на волоки / Акты, относящиеся в истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3. 1544-1587. Санкт-Петербург, 1848. С. 86-109.

⁷⁸ Ustawa leśna z 1568 r. / Wyd. O. Hedemann, Echa Leśne, Z. 4, 1936. S. 3-6.; Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbirowej (w okresie do 1798 r.). Warszawa, 1939. 310 s., z mapami.

⁷⁹ Карцов Г. Беловежская пушта, 1382-1902 гг. Минск, 2007. 295 с.: ил.

також цінні в контексті дослідження цієї теми, зокрема ті, що стосувались козаків-бобровників⁸⁰.

1.2.2. Статистичні джерела. Окрім книг записів із комплексу Литовської метрики, варто згадати і про книги переписів, яких всього збережено 22. Із них виключно українських земель стосуються лише дві – книга 561 за 1545 рік та книга № 563 за 1552 рік, в яких представлені ревізії низки українських замків. “Ревізії” вийшли друком ще у комплексах джерельних видань “*Źródła Dziejowe*” (1545 р.)⁸¹ та “Архив Юго-Западной России” (1552 р.)⁸². Для аналізу ревізії 1552 р. була використана фотокопія з оригіналу, що зберігається у Російському архіві давніх актів у Москві (РДАДА, фонд 389); у ЦДІАК України наявний мікрофільм із цієї книги, що має низьку якість зображення. Ревізія 1552 р. у виданні “Архив ЮЗР” (1890 р.) опублікована окремими частинами і розділена тематично, до того ж, містить чимало помилок.

Ревізії 1545 і 1552 рр. створювалися з метою збору інформації про дійсний стан певних об’єктів, у даному випадку замків та замкових угідь. Авторів ревізій, окрім стану укріплень та наявності зброї у замках, цікавили стан замкових угідь, питання сплати податків; подекуди йшлося про наявність конфліктів чи зловживань, що стосувались цих питань. Ревізія 1552 р. є більш ґрунтовною, до того ж, у ній більше даних, що стосуються мисливства зокрема. Завдяки масштабності описаних ревізорами угідь, помітні і їх ландшафтні особливості, відмінності, що стосуються величини чи кількості податків і повинностей⁸³.

Надзвичайно важливими джерелами з соціально-економічної історії України ранньомодерного періоду є такі офіційні урядові документи як акти люстрацій, що проводились з фіскальною метою: переписи державних земельних

⁸⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 5 (1427-1506) / parengė Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. 586 p. та ін.

⁸¹ Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. Wydał A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w księgarni Geretnera i Wolffa, 1877. 161 s.

⁸² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 2. К.: Унив. тип. Завадского И. И., 1890. 855 с.

⁸³ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 389, оп. 1, спр. 563, 203 арк.

володінь, нерухомого майна, різних статей доходів, а також необхідних до сплати податків і мит⁸⁴. Люстратори використовували чимало документів, що не збереглись до нашого часу. Важливими є люстрації Волинського і Київського воєводств 1616, 1622, 1636 рр. Вперше люстрацію на Київщині провели у 1471 р., після створення воєводства. Основою люстраційного протоколу служили матеріали інвентарів, складених люстраторами на місцях, тож до їх текстів люстратори включали свої власні спостереження⁸⁵.

Люстрації Київського воєводства представляють більший інтерес для дослідження даної теми, адже мисливство мало більшу вагу в мало колонізованих регіонах, ніж у тих, де було багато приватних земельних володінь, як от на Волині. Мисливські угіддя також стали їх частиною, тож не потрапляли в описи державного майна. Статус приватного володіння мала фортеця в містечку Олика, що належала князям Радзивілам, інвентарі майна якої видані окремою збіркою⁸⁶. Для Волинського воєводства інформативними джерелами є також інвентарі, де йдеться про господарське використання лісів та різних ремісників, чия сфера діяльності могла мати певний стосунок до мисливства⁸⁷. Щодо Київщини, то варто підкреслити ще одну перевагу люстрацій як джерел для дослідження цієї теми: вони дають можливість судити про вагу мисливства в господарстві, фіксують зміни соціальної структури регіону, специфіку формування міст на кордоні зі степом, місце мисливської продукції у сплаті податків та різноманітні зловживання на цьому ґрунті⁸⁸. Джерельну інформацію з вищезгаданих люстрацій Київщини доцільно порівнювати з даними з ревізій замків Київського воєводства 1545 і 1552 рр.

⁸⁴ Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины. С. 17.

⁸⁵ Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. Довідник. Київ, 1999. 315 с.

⁸⁶ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: Збірник документів. Зібр. і підготував до друку В. Александрович. Луцьк, ПДВ. “Твердиня”, 2007. 276 с.

⁸⁷ Напр: Кравченко В. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року. *Український археографічний щорічник*. Том 18. Вип. 15. К., 2010. С. 367–384.

⁸⁸ Źródła Dziejowe. T. V. Lustracje królewsczych ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. 278 s.

Більш вузько спеціалізованим джерелом, ніж описані вище, є “Ревізія пуш” старости мстибоговського і майбутнього ловчого ВКЛ Григорія Воловича, що була своєрідним продовженням “Устави на волоки”. У 1559 р. Григорій Волович здійснив перепис державних пуш, де зазначаються їх загальний стан і кордони, наявність у них волок, кількість урядників, що за ними слідкують, а також йдеться про тих, хто користується угіддями. Серед описаних ним лісових угідь є і пущі, що територіально знаходились у межах сучасної Волинської області⁸⁹. Подібним до неї документом є більш докладна «Ординація королівських пуш в лісництвах ВКЛ», видана у 1641 р. За цим джерелом помітно, що охороні лісових володінь почали надавати більше уваги, проте в ньому йдеться лише про білорусько-литовські пущі, кількість яких, до того ж, зменшилась⁹⁰.

1.2.3. Актові джерела. Значну цінність для дослідження мисливства має судова документація. Це судово-адміністративні книги Волинського і Київського воєводств, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. На жаль, більша частина актових книг другого збереглася фрагментарно, та у дослідженні використані житомирські книги. До судових книг вносилися скарги, позови, протестації на прохання різних урядників, купців, торговців, торгові контракти, купчі листи, акти купівлі-продажу. Згадки, що стосуються прямо чи опосередковано мисливства, в цих джерелах фрагментарні: йдеться про лісничих, кушнірів та гарбарів (чинбарів), скарги про пограбування і викрадення собак, зброї, сіток, здобичі, хутра чи одягу з хутром⁹¹. Хутро та зброя згадуються у реєстрах майна, додатках до заповітів. Деякі з цих документів опубліковані в тематичних збірниках, чи цілісних виданнях окремих книг⁹².

⁸⁹ Волович Г. Б. Ревизия пуш и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пуши и на земли, составленная в 1559 году. Издана Виленской археографической комиссией. Вильна, 1867. 382 с.

⁹⁰ Исайковский П. Д., Белозор Х. Ординация королевских пуш в лесничествах бывшего Великого княжества Литовского, составленная в 1641 году. Вильна, 1871. – 326 с.

⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 36, арк. 498-499; там само, арк. 660-660зв.; спр. 39, арк. 269-270зв., 597зв.-598; спр. 40, арк. 1-1зв., 2зв.-3зв. та ін.

⁹² Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упор.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. НДІ українознавства МОН

Окрім судових книг, для дослідження використані деякі документи із “Книги Київського підкоморського суду”⁹³, де йдеться про суперечки через розмежування земельних наділів, частиною якого могли бути, наприклад, боброві гони.

1.2.4. Наративні джерела. Блок наративних джерел є дуже вагомим у дослідженні даної теми. До них належать: свідчення мандрівників, щоденники, трактати, літописи, літературні джерела. Найбільш відомими є свідчення мандрівників, що подорожували Україною – власне переважно ці джерела переважно і використовувались для дослідження мисливства цього періоду. Натомість інші наративні джерела, зокрема мисливські трактати, лишаються малознаними. Цю групу джерел доречно розділити на чотири підгрупи: спогади мандрівників, щоденники, господарські та мисливські трактати, хроніки. Деяко осторонь стоять збірки рецептів приготування страв та напоїв, серед складників яких присутня дичина.

Свідчення мандрівників. До досліджень, де йдеться про багатство лісів і мисливство зокрема належать переважно свідчення мандрівників, які подорожували Україною. До цієї підгрупи джерел входять трактат Міхалона Литвина (І половина XVI ст.) “Про норови татар, литовців і московитів”, “Хроніка європейської Сарматії” Алессандро Гваньїні (1534 або 1538 р. – 1614 р.), “Опис країн Королівства Польщі” Г.-Л. де Боплана (близько 1600 р. – 1673 р.), щоденник Еріха Лясоти, “Реляція...” папського нунція Фульвіо Руджієрі. Останні два джерела малоінформативні, подана в них інформація радше епізодична –

України; ЦДІАК України; ГО "Центр дослідження та відродження Волині". К.: "Фенікс", 2014. 776 с., іл.; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підгот. до видання Матвієнко А. М., Мойсієнко В. М. Житомир: Полісся, 2002. 392 с. та ін. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. К.: Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с.

⁹³ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упор.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. АН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. К.: Наукова думка, 1991. 344 с.

мимохідь згадані лісові багатства, деякі звірі і хутро як торговельна реалія, одяг з хутром як подарунок.

Натомість дана теза не стосується перших трьох позицій, адже ці джерела неодноразово цитували дослідники. У трактаті Міхалона Литвина (імовірний псевдонім Венцеслава Миколайовича, секретаря короля Сигізмунда II та посла ВКЛ в Криму) “Про норови татар, литовців та московитів” (1545 р.), наявний яскравий опис фауністичних багатств тогочасної Київщини, де водночас було небагато мисливців⁹⁴.

“Хроніка європейської Сарматії” (1578 р.) є монументальним твором за авторством військового та дипломата Алессандро Гваньїні, що складається з 10 книг-підрозділів та охоплює терени від Західного Сибіру до північної Африки. В “Хроніці...” чимало уваги присвячено мисливству як галузі господарства, частини куртуазної культури у Речі Посполитій, і навіть йдеться трохи про його місце в дохристиянських віруваннях. Про природні багатства українських земель трохи йдеться в III книзі⁹⁵.

“Опис країн Королівства Польщі” (надрук. 1651 р.) Гійома Левассера. де Боплана – спогади французького військового інженера, що брав участь у будівництві Кодацької фортеці на Дніпрі. Це одне з небагатьох джерел, що стосується цього регіону. Автор приділив чимало уваги природному світу українських теренів включно з гризунами і комахами. Його цікавили способи полювання на різних звірів, місце дичини в раціоні, шляхетські звичаї⁹⁶.

Щоденники. Щоденники представників річпосполитської еліти доволі різні за ступенем своєї інформативності у контексті даної теми. Найбільш монументальним є щоденник князя Альбрехта Станіслава Радзивіла, лєвова частка якого присвячена діяльності автора при дворі польських королів.

⁹⁴ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. / Ізборник / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>

⁹⁵ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. / Упор. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. К., 2007. 1006 с.

⁹⁶ Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. К.: Наукова думка, 1990. 301 с.

Мисливські згадки у ньому переважно дуже стислі, та стосуються королівських полювань. Про свої ж полювання в угіддях неподалік Олики автор писав набагато рідше⁹⁷. Джерелом, близьким до хроніки і мемуарів водночас, є родинна “Хронічка...” подільського шляхтича Йоахіма Єрлича, що охоплює період з 1620 по 1673 рр. Частиною родинної історії автора є згадка про смерть його брата під час полювання⁹⁸.

Відомим мисливцем був мазовецький шляхтич Ян Хризостом Пасек, знаний як військовий та автор мемуарів, що вважаються історичним джерелом та пам'яткою польської барокової літератури II пол. XVII ст.. Це джерело виходить поза хронологічні рамки даного дослідження, проте в ньому змальований сарматський тип полювання⁹⁹. У щоденнику вількомирського ловчого Яна Владислава Почобута Одляницького 1680-х рр. вміщені лише дві мисливські історії – про ризиковане полювання автора на ведмедя, та про те, як вовків заманювали у вовчі ями¹⁰⁰. Решта щоденників містять одиничні згадки, що радше опосередковано стосуються мисливства – про уряд ловчого, дорогі хутра як дипломатичні дари, стихійні лиха.

Господарські та мисливські трактати. До тих джерел, що на відміну від вищезгаданих, переважно лишаються поза увагою українських дослідників, належать колись надзвичайно популярні трактати-порадники. Практики ведення господарства, описані в них, часто ще середньовічні. Найбільш відомими є загальні порадники “Gospodarstwo” Ансельма Гостомського (1588)¹⁰¹ та “Oekonomika ziemiańska” Якуба Казимира Гаура (1675)¹⁰²; в першому переважають різні теми, що стосуються збільшення прибутковості фільваркового

⁹⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1, 1632-1636. Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy, 1980. 569 s.

⁹⁸ Ерлич И. Летопись. В: *Южнорусские летописи.* / Под. ред. Левицкого О. И. Киев: Б.м., 1916. 456 с.

⁹⁹ Pasek J. C. Pamiętniki. Wyd. Jan Czubek. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Nauk, 1929. 235 s. Reprodukcyja cyfrowa: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki>

¹⁰⁰ Poczubut Odlanicki J. W. Pamiętnik. (1640-1684). Warszawa: w drukarni Michała Ziemkiewicza, 1877. 212 s.

¹⁰¹ Gostomski A. Gospodarstwo. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolinski, 1951. 135 s.

¹⁰² Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. Kraków: w drukarni Krzysztofa Schedla J.K.M., 1675. 354 s.

господарства, другий ширший за тематикою – там йдеться більше про властивості різних рослин, ліки, дозвілля і мисливства зокрема.

У трактаті Ансельма Гостомського є лише кілька “мисливських згадок”, що стосуються полювання на птахів, сокольніцтва, облаштування звірниць; коротко йдеться про мисливські багатства сусідніх країн. Якуб Казимир Гаур приділив місце мисливству у невеличкому розділі, зазначивши про його роль як спортивної розваги, а також лишив низку порад щодо облаштування звіринців, консервації дичини, утримання собак, методик полювання на птахів, додав кілька мисливських оповідок.

Так само без уваги залишаються популярні мисливські трактати, написані пристрасними мисливцями, хоча вони вкрай важливі для розуміння технічного рівня розвитку мисливства та того, яким був його ідеальний образ. Першим мисливським трактатом було “*Myślistwo ptasze*” авторства неписьменного шляхтича Матеуша Циганського (1585 р.). З його слів описані 147 різних птахів, що поширені на землях Корони Польської, Волині та Поділля, методи полювання на них, а ще додавні віршовані строфи. Це джерело вважається першим орнітологічним довідником в Речі Посполитій¹⁰³.

Автор “*Myśliwca*” (1595 р.), великопольський шляхтич Томаш Белявський написав свій трактат у віршованій формі. Твір складається з 16 віршованих розділів, де автор описує, як полювати на сарну, зайця та лисицю, доглядати за собаками, готувати дичину. У трактаті вміщені описи полювань, в яких він брав участь (зокрема будучи при дворі короля Стефана Баторія), один з розділів присвячений рибальству¹⁰⁴.

У досліджуваному часовому проміжку були написані ще два мисливські трактати – анонімний трактат 1600 р. “*Gospodarstwo jezdeckie, strzelcze y myśliwcze z doświadczenia N. N. szlachcica polskiego napisane roku Pańskiego 1600*”,

¹⁰³ Cygański M. *Myślistwo ptasze*, dzieło z XVI wieku, obejmujące wykład wszystkiego, co wówczas do ptaśnictwa w Polsce należało, a obok tego wymieniające rodzaje i gatunki ptaków krajowych. Teraz na nowo przedrukowane, z dodaniem przedmowy, objaśnień i przypisów Antoniego Wagi. Warszawa, 1842. 318 s.

¹⁰⁴ Bielawski T. *Myśliwiec*. Kraków: w drukarni Jacoba Siebeneichera, 1595. 68 s.

виданий у 1690 р. у Познані (ймовірно, його автором є Ансельм Гостомський), та ще один трактат, виданий 1618 р. у Кракові “Myśliwstwo z ogary Jana hrabie z Ostroroga, wojewody poznańskiego”¹⁰⁵. Ян Остророг, окрім вдалої військової кар’єри, був пристрасним мисливцем і любителем гонитви за звіром.

Дві третини тексту анонімного трактату присвячені коням, їх вибору, навчанню, харчуванню та ролі в полюванні. Решта тем висвітлені в третій третині тексту трактату у вигляді невеликих нарисів, зокрема детально описана мисливська зброя. Автор мав досвід одиночного полювання, а не загінного із собаками, тож зважав на такі деталі, як напрямок вітру, час доби, які у випадку організованої гонитви мали меншу вагу¹⁰⁶. Натомість трактат “Myśliwstwo z ogary...” присвячений виключно мисливським собакам, та є по суті збіркою кінологічних знань тих часів. У ньому зібрані поради про вибір цуценят, їх навчання, харчування, селекцію, лікування; третя частина охоплює описи участі собак у полюванні та їх ролей у ньому¹⁰⁷.

Літописи. Також для дослідження даної теми була використана низка українських літописів XVII–XVIII ст., образ мисливства яких був поза увагою дослідників, оскільки такі згадки вкрай нечисленні. Стисло згадано про захоплення полюванням короля Стефана Баторія, та очільників Гетьманщини; також йдеться про конфлікти під час полювання (нібито це причина козацького повстання 1637-38 рр.). У Львівському літописі йдеться про викрадення мисливської собаки, що став знаряддям помсти у кількарічному протистоянні (1608-1611 рр.) між шляхтичами Опалінським і Стадницьким¹⁰⁸.

Кулінарні трактати. Книги рецептів, використані задля доповнення гастрономічних даних із інших наративних джерел, мають більш пізнє датування,

¹⁰⁵ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. Warszawa, Warszawska Firma Wydawnicza, 2011. S. 11-12.

¹⁰⁶ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze z doświadczenia N. N. szlachcicza polskiego napisano roku Pańskiego 1600, a teraz świerzo z dozwoleńiem starszych do druku podane. W Poznaniu 1690. *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. T. 3. Warszawa, 1854. 96 s.

¹⁰⁷ Ostrorog J. Myśliwstwo z ogarami. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1859. 65 s.

¹⁰⁸ Величко С. В. Літопис. Т. I. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К., 1991. 371 с.; Короткі українські регіональні літописи. / Упор. В. Шевчук. К., 2016. 446 с. : іл.

проте містять давніші рецепти¹⁰⁹, або ж до збірок включені копії з давнього рукопису¹¹⁰. Окрім власне гастрономічної складової, в таких рецептурниках присутні поради щодо здорового харчування, приготування ліків, основ ветеринарії і т.д.¹¹¹.

Літературні джерела. Митці також не оминули мисливство своєю увагою. Зубру присвячена латиномовна літературна пам'ятка епохи Ренесансу– «Пісня про зубра» (опубл. 1523 р.) білоруського поета-панегіриста Миколая Гусовського. Вміщений у ньому опис полювання є глибоко символічним, адже приборкання великого звіра ототожнювалося із бажанням опанувати некеровану стихію¹¹². Поет і ректор Замойської академії Себастьян Кленович є автором латиномовної поеми “Роксоланія” (1584 р.), в якій флора та фауна українських земель зображена в ідилічному дусі та в шатах античної міфології¹¹³.

“Життя чоловіка поштового” (1567 р.) авторства Миколая Рея є частиною ренесансної літератури та водночас історичним джерелом. Автор відмовився від елітарної латини на користь розмовної мови, та створив дещо гедоністичний портрет побуту шляхтича-сармата. Його частиною є полювання (шляхетське / слуг), дегустація впольованої дичини, бажано з красивого посуду¹¹⁴. Польськомовним твором епохи бароко є “Легація...” (1621 р.) Самуеля Твардовського, що описує історію дипломатичних переговорів із османським

¹⁰⁹ Wielądko W. Kucharz doskonały. / Wyd. Dumanowski J., przy współudziale Kleśty-Nawrockiej A. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012. 368 s.

¹¹⁰ Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca. / Opracowali i wydali Dumanowski J., Bułatowa S. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2021. 404 s.

¹¹¹ Czernecki S. Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne. / Opracowali: Dumanowski J., Jankowski R. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2011. 240 s.

¹¹² Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX ст. Т. 1. Мінск, 2010. 910 с. Гусовський М. Пісня про зубра. Пер. з латинської мови А. Содомори. Рівне: Рівненське міське об'єднання товариства «Прогрес» імені Тараса Шевченка, 2007. 126 с.

¹¹³ Кленович С. Ф. Роксоланія. *Хроніка 2000*. Вип. 80. К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. С. 152-176.

¹¹⁴ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Za wydaniem: Żwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom, jako we zwierciadle, przypatrzeć. Kraków: Akademia umiejętności, 1914. Staropolska on-line. / Режим доступу: http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

султаном після битви під Хотиним. У ньому дипломатичні дарунки: кречети, хорти, соболині хутра¹¹⁵.

1.2.5. Зображальні джерела. Зображальні джерела для даної теми походять переважно із Західної Європи; перелік власне українських був би значно вужчим. Йдеться про тематичні натюрморти, полотна з мисливськими сюжетами, на основі яких створювали графічні копії. Графіка цього періоду є чудовою ілюстрацією того, як мисливство із промислу стає куртуазною розвагою. Чимало книг та сільськогосподарських календарів містили графічні ілюстрації, часто авторства відомих граверів-митців, а не просто ремісників.

Гравюри із мисливськими сюжетами ілюструють вподобання тогочасних мисливців, що стосуються вибору дичини, методів полювання. Дехто з граверів створював ескізи оздоблення дорогих рушниць, і часом це були саме мисливські сцени. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. австрійський гравер та історик графічного мистецтва Адам фон Барч систематизував графіку європейських майстрів XV–XVIII ст., видавши довідник французькою мовою (щоправда, без ілюстрацій). У 1970-80-х рр. його перевидали, як факсиміле¹¹⁶.

1.2.6. Геральдичні та сфрагістичні джерела. Досить поширеним явищем було використання представниками знаті мисливської фауни у соціальній символіці, зокрема в гербах та печатках, що були показником статусу власника¹¹⁷. У річпосполитській геральдиці присутні як чимало запозичених, так і гербів власне польського походження із різними дикими тваринами – олень, яструб, тетерук, зубр, вовк, рись, лисиця, лебідь та ін. Вибір зображень для щита і клейнода (іноді вони ідентичні) часом обґрунтований родинними легендами, і в деяких з них йдеться про майстерних стрільців.

¹¹⁵ Twardowski S. *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sultana Mustafy.* / Wyd. R. Krzywy. Warszawa: IBL. Wydaw : "Pro Cultura Litteraria", 2000. 467 s.

¹¹⁶ Strauss W. L., Peters J. S. *The Illustrated Bartsch, 20, Part 2. German masters of the sixteenth century. Jost Amman: woodcuts, continued.* New York: Abaris Books, 1985. 359 p. та ін.

¹¹⁷ Докладніше див.: Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII ст. *Текст і образ.* № 1 (11), 2021. С. 45-63.

Перш за все, герби та їх зразки відображені у гербовниках ранньомодерного періоду, де поруч з гербовими легендами вміщені переліки шляхетських родин, що ними володіли. Першим із них був гербовник Бартоша Папроцького (1584 р.); більш пізні гербовники Шимона Окольського (1641 р.) та Каспара Несецького (1728 р.) є повнішими, позаяк у них більше версій гербів чи історій родин, що ними володіли, у т.ч. українських¹¹⁸. Геральдика української шляхти, динаміка її розвитку помітні за архівними джерелами, де наявні відтиски печаток її представників. Українська геральдика зазначеного періоду значно різнилась від західної, але зазнала змін під західним впливом. У 1912 р. Владислав Лукомський та Вадим Модзалевський закінчили роботу над “Малоросійським гербовником”, в якому вміщені козацько-старшинські та шляхетські герби; частково джерело охоплює геральдику XVII ст.¹¹⁹.

1.2.7. Речові джерела. На Заході дуже часто музейні експозиції мисливства розташовані в старовинних замках або в мисливських палацах. Другі здебільшого були віддалені від великих населених пунктів і знаходились поряд з мисливським угіддям. У західноєвропейських країнах мисливські палаци чи садиби в досліджуваний період не були рідкістю, натомість на українських теренах вони поодинокі. У м. Самборі (Руське воєводство) донині зберігся мисливський палац Стефана Баторія; нині будівля є госпітальним храмом. Власниками мисливських будиночків на Волині були представники князівської династії Острозьких. У ДІКЗ м. Дубно, в палаці, що належав Острозьким, створена мисливська зала. В ній експонуються старовинна зброя, сучасний живопис на дану тематику, опудала диких тварин. У експозиції Музею-Арсеналу, філії Львівського історичного

¹¹⁸ Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1858. 964 s., CLXII. Stupnicki H. Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów: ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie herbarza Niesieckiego i manuskryptów. T. 1. Lwów, 1859; Okolski S. Orbis polonus. Vol. I. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesarii. 1641. 575 p.; та ін.

¹¹⁹ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Репр. издание. К.: Лыбидь, 1993. XXVI, 214, LXVIII, 12 с.

музею, станом на 2019 р. була тематична мисливська вітрина, також експонувались арбалети, порохівниці і мисливський ніж-тесак¹²⁰.

У фондових збірках українських художніх музеїв (Київ, Львів, Харків, Полтава та ін.) присутні пейзажі із зображеннями мисливців, натюрморти із собаками або впольованою дичиною – популярні сюжети у колі голландських майстрів¹²¹. Ці твори ілюструють еволюцію мисливської техніки в цей період, його місце в повсякденні різних верств населення. Подібним чином можна висловитись про вироби художнього ткацтва, а саме гобелени, на яких зображені дикі (та інколи дещо схематично) екзотичні тварини. Мисливські горни-ріжки у зазначений період мали переважно функціональну мету, проте відомі і їх парадні варіанти із декором. У XVII ст. мисливські сюжети потрапили в зазначений період на дорогий металевий посуд (кубки, таці) авторства німецьких майстрів, та нині рідкісні зразки скляних келихів.

До речових джерел, тих, що часто можна побачити в музеях, варто додати *археологічні*. Перш за все, це кахлі та посуд, на зовнішній вигляд яких у XVII ст. вплинула західна мода на майоліку. Кахлі з мисливськими сценами доволі рідкісні, хоча на деяких присутні “звірині сюжети” – олені, міфічні тварини¹²². До археологічних джерел також належать остеологічні джерела, тобто знахідки кісток в господарських ямах, серед яких частину складають ті, що походять від диких тварин (зазвичай це невеликий відсоток)¹²³.

¹²⁰ Кравченко Н. Мисливство у експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць*. Київ, 2021. Вип. 7. С. 210.

¹²¹ Кравченко Н. Мисливські натюрморти як жанр ранньомодерного образотворчого мистецтва. *Дні науки – 2024 : електрон. зб. матер. XIV Міжнар. наук. конф. студ., асп. та молод. вчен. (27 трав. 2024 р.)*. Київ : ВПЦ: "Київський університет", 2024. С. 104-107.

¹²² Фінадоріна Д. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. № 1. К., 2016. С. 146-148. Режим доступу: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/8>

¹²³ Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Збірка наукових праць*. К., 2004. С. 35-40.

Таким чином, досліджувані джерела з історії мисливства за рівнем інформативності переважно належать до трьох типів – це писемні, речові та зображальні; основним у дослідженні є перший тип. Перш за все, це нормативно-законодавчі джерела, за змінами чи появою яких помітна еволюція усвідомлення цінності мисливства як ресурсу. Серед них виражено локальну специфіку мають документи Литовської метрики, в яких йдеться про земельні надання на досліджуваних теренах. Із тих писемних джерел, аналіз «мисливського змісту» яких увійшов до даної роботи, найбільш масштабними є мисливські трактати, оскільки на їх основі можливо сформулювати цілісну картину розвитку мисливства, хоч і ідеалізовану. Їх доповненням є спогади мандрівників та щоденники, де наявні дані про мисливський потенціал певних територій, провадження мисливства у різних формах, його побічну присутність в історії дипломатичних контактів та ін. Еволюція ставлення до дичини як частини раціону харчування помітна за збереженими кулінарними книгами ранньомодерного періоду.

Дуже інформативними джерелами для дослідження побутування мисливства на Київщині є ревізії та люстрації – вони фіксують наявний стан лісового господарства та динаміку його розвитку, специфіку оподаткування та землеволодіння, та пов'язані з цим конфлікти. З цієї точки зору дещо подібними, але більш локальними є актові джерела, переважно з Волині, де наявні дані про насильство та злочини майнового характеру. Для розуміння місця мисливства в тогочасній культурі вкрай важливим є поєднання досліджень літературних, зображальних, сфрагістичних і геральдичних джерел. Вони є свідченням того, яку роль виконувало мисливство в повсякденному житті людей досліджуваного періоду, його присутності в елітарній культурі, або ж, як у випадку геральдики пошуку власних коренів та усвідомлення своєї ідентичності.

Розділ 2. Полювання і навколишнє середовище

Провадження мисливства (як у формі промислу, так і захоплення) корелювалось із значною кількістю різноманітних чинників. Синонімічним до цього терміну вважається *ловецтво*, який також може вживатись у більш вузькому значенні – задля виокремлення полювання на деяких звірів заради подальшого їх утримання (без відстрілу). Також у джерелах досліджуваного періоду згадуються *лови*, на позначення полювання як такого, або ж право на його проведення на визначених угіддях. Зазвичай поруч із ловами, якщо цей термін зустрічається у привілеї на земельне угіддя, фігурують *ловища* – це місцевість, основне господарське призначення якої – мисливське. *Гонитвою* називають полювання із гончими собаками за швидким звіром (оленом, зайцем та ін.).

Способи полювання, вибір помічників, пасток та (чи) зброї корелювались із природними та погодними умовами, порою року чи дня, сезонними циклами лісової фауни, подекуди із соціальним статусом мисливця. Водночас варто враховувати й вплив антропогенного фактора на ландшафти, який також міг підвищити чи знизити ефективність провадження мисливства на окремо взятій території. Для ранньомодерного періоду це особливо актуально, адже мисливство стає помітним і в контексті приватного землеволодіння. У тривалій перспективі воно часто мало негативний вплив на фауністичне різноманіття – деякі види зникли або стали рідкісними. Хоча саме у цей період з’являються перші джерела спостереження, автори яких радять обмежувати полювання на тварин у сезон їх парування, аби ресурс відновлювався.

Малозаселені, як на той час, українські терени поставали в уяві авторів зазначеного періоду як територія зі значними лісовими багатствами, з багатою фауною і численними бортними угіддями. Про природні багатства “Роксоланії” (а саме так подекуди називали в зазначений період українські землі) згадував в однойменній поемі поет Себастьян Кленович. У “Роксоланії” описані природні багатства українських земель, з акцентом переважно на флорі. Цінними в поемі є згадки про ведмедів, а також про те, що полювання на птахів та риболовля на не

приватних угіддях не є якимось порушенням з огляду на те, що орніто- та іхтіофауни на цих теренах вдосталь. За словами автора, Роксоланія саме лісова країна, ліси на цих теренах знаходяться з прадавніх часів, і з'явилися вони тут задовго до колонізації цієї території “русинами”¹²⁴.

Образ “лісового” народу сповна постає в ренесансній “Пісні про зубра” (1522) за авторством поета Миколая Гусовського. Його “лісовий” та мисливий народ жив на білоруських теренах, які входили до складу ВКЛ. У тексті поеми підкреслюється роль спільного полювання для формування спільноти, та ті риси характеру, що необхідні не лише для того, щоб вполювати великого звіра, а й для виживання в складних обставинах та колонізації нових територій – виваженість, терплячість, мужність. Попри те, що Миколай Гусовський був ревним католиком, в “Пісні...” присутні відголоски поліської міфології, зокрема це помітно у змалюванні образу лісу, як джерела величезних багатств та місця, де зародилось життя. Полювання в поемі – частина життєвого циклу представників “лісового народу”, а не хижацький промисел¹²⁵. Схожих рис традиційно надають “сарматському” шляхетському полюванню¹²⁶, проведення якого мало на меті радше дати шляхтичу відчуття своєрідного єднання з природою, аніж принести значні результати у вигляді дичини.

Полювання у ті часи могло виконувати роль виду спорту, метою якого було утримання гарної фізичної форми та навичок, що можуть знадобитись на полі бою. На причини захоплення полюванням звернув увагу Якуб Йоахім Гаур у своєму трактаті “Oekonomika ziemiańska” (1675), пишучи, що полювання є чудовим способом боротьби з меланхолією та заняттям, що “до всілякого рицарства кавалера робить здатним”. Пізніше автор додає, що полювати варто часто, аби бути в доброму гуморі, не поринути в неробство, і щоб з самим

¹²⁴ Кленович С. Ф. Роксоланія. *Хроніка 2000*. Вип. 80. К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. С. 154-155.

¹²⁵ Жлутка А. А. Микола Гусоўскі. *Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стг.* Т. 1. Дауня літаратура XI – першая палова XVIII стагодзя. Мінск: Беларуская навука, 2010. С. 330-343.

¹²⁶ Ejsmond J. Wielkie łowy królów polskich. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze "Rój", 1927. S. 28, 59.

мисливцем не розлінились і його собаки¹²⁷. Томаш Белавський у своєму віршованому трактаті “Myśliwiec” (1595) зазначив, що цій справі варто вчитись замолоду, бо ж той, хто з юності почав полювати, і в старості буде гарним мисливцем¹²⁸. Примітно, що пристрасні мисливці їздили на полювання навіть тоді, коли їм було фізично зле – наприклад, польський король Владислав IV полював, не зважаючи на артрит і подагру¹²⁹.

Власне це і є причини, чому еліта Речі Посполитої полюбляла полювання, та охоче витрачала на нього різні суми, що корелювались з рівнем статків і подекуди з об'єктом полювання¹³⁰. Звісно, “мисливими” були не лише еліти. Згідно зі спостереженнями Міхалона Литвина, наведених ним у вищезгаданих мемуарах, поселенці з теренів Київського воєводства з раннього віку вчилися полювати, тож були фізично сильними та могли бути вправними воїнами¹³¹.

Свідчень про полювання простолюду вкрай мало, хоча враховуючи те, що етнографи зафіксували побутування численних різновидів пасток та сіток, то інтерес до нього існував. Щоправда, різнилась мета такого полювання, адже якщо для родовитих мисливців воно було забавою, то для простолюду – частиною стратегії виживання, його вага значно збільшувалась у несприятливі періоди для провадження сільського господарства. Тож варто окремо спинитись на тих чинниках, що могли значно змінити хід полювання чи вплинути на нього, а саме на природних негараздах і стихійних лихах. Певною мірою їх можна пов'язати з кліматичними змінами в зазначений період.

¹²⁷ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. Kraków: w drukarni Krzysztofa Schedla J.K.M., 1675. S. 198.

¹²⁸ Bielawski T. Myśliwiec. Kraków: w drukarni Jacoba Siebeneichera, 1595. S. 21-22.

¹²⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2, 1637-1646. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. S. 300.

¹³⁰ Bogucka M. Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI-XVIII wieku. Warszawa: Neriton, 2013. S. 220-221.

¹³¹ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mltyvyn/mlty01.htm>

2.1. Природне середовище та його вплив на полювання

Глобально на те, якою була структура економіки та ефективність ведення сільського господарства, вплинув т.зв. Малий льодовиковий період, що тривав від початку XIV ст. і до середини XIX ст. Він відзначився загальним похолоданням на кілька градусів, що спричинило зниження продуктивності сільського господарства. Синхронно зростає цікавість землевласників до різних трактатів з ведення господарства, з детальними описами сільськогосподарських робіт і порадами, на що варто зважати, щоб отримувати більше прибутків. В таких джерелах вміщені також рекомендації щодо ведення полювання, про них йтиметься нижче.

Проявами кліматичних змін стали часті весняні заморозки та посухи або навпаки надмірні опади; звісно, це спричинило зростання кількості неврожайних років. У Малому льодовиковому періоді варто виділити період 1550-1700 рр., як більш холодний¹³². У неврожайні роки вага мисливства, збиральництва та рибальства відчутно зростала – привласнювальні види господарства ставали частиною стратегії виживання. Наприклад, сильні дощі могли зашкодити посівам сільськогосподарських культур, але завдяки ним була можливість зібрати велику кількість грибів¹³³. У щоденнику Симеона Окольського (1638) є згадка про те, що селяни в неврожайні роки пекли хліб з висівками та дубовим листям¹³⁴. Подібні детальні свідчення вкрай рідкісні, проте без них дослідити історію різноманітних промислів у давнину можна майже виключно на основі етнографічних проекцій. З точки зору археології ці три види привласнювального господарства малопомітні, хіба що йдеться про остеологічні знахідки. Безумовно, ці промисли були додатковим джерелом харчового ресурсу, проте варто враховувати і те, що з економічної точки зору вони однаково грають значно меншу роль, ніж галузі

¹³² Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. Ленинград: Гидрометеиздат, 1989. С. 197.

¹³³ Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*. Вип. 21, 2019. С. 196-197.

¹³⁴ Дневник Симеона Окольского (1637-1638 гг.). *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. С. 185.

відтворювального господарства. Мисливські угіддя завжди поступались скотарству як галузі, якщо йдеться саме про кількість м'ясного ресурсу, тож промисел не міг бути йому повноцінною заміною¹³⁵.

Найбільш вдалим місяцем для провадження мисливства вважався листопад – це помітно по численним сільськогосподарським календарям чи популярним на Заході графічним серіям “Місяці”, де кожен з них мав якусь “господарську” асоціацію. Ймовірно, для Речі Посполитої це було не зовсім релевантно, позаяк на сході Європи клімат більш континентальний; хоча інколи листопад та грудень були достатньо теплими. Зрештою, Якуб Казимир Гаур в трактаті “Oekonomika ziemiańska” (1675) у календарі-додатку, вміщеному наприкінці, зазначає, що листопад та грудень – прекрасні місяці для полювання на вовків, птаство та іншу звірину, хіба що варто потурбуватись про теплий одяг з хутром; впродовж року потрібно регулярно перевіряти сітки та пастки¹³⁶. До того ж, в холодну пору року тварини мають пишніше хутро¹³⁷.

Листопад та грудень вважались сприятливими для полювання ще й тому, що вже був зібраний врожай, тож можна було влаштувати гонитву полями. Такої ж думки був Томаш Белавський, зазначивши, що осінь є найкращим часом для полювання, оскільки “*врожай гороху, ріпи та жита*” вже зібраний¹³⁸. “Зимові розкоші”, а саме зимове полювання з хортами полюбляв Миколай Рей, також він радив ставити в цей час сіті на тетерева та куріпку та робити трофеї¹³⁹. Полювання на птахів варто було відкласти, коли тривав період гніздування, так само як і риболовлю під час нересту¹⁴⁰. Водночас анонімний автор трактату “Gospodarstwo jezdeckie, myśliwczе і strzelczе...” писав, що суттєві обмеження для простолюду на ведення цих промислів варто встановлювати, якщо йдеться про приватні території, що ж до решти угідь, то варто бути поблажливіше. Здобич для

¹³⁵ Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. К.: РВЦ “Київський університет”. С. 97.

¹³⁶ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 212, 216-217.

¹³⁷ Каменский В. В. Техника охотничьего промысла. Москва: Заготиздат, 1953. С. 138.

¹³⁸ Bielawski T. Myśliwiec. S. 14

¹³⁹ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

¹⁴⁰ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 228-232.

мисливця та улов для рибалки – наслідок Божої ласки, до того ж, такі промисли допомагають біднякам вижити, тому гріх їх забороняти¹⁴¹.

У тонкощах навчання цій справі так само мали значення природні умови. Вищезгаданий шляхтич-анонім писав, що початківцям, які планують полювати з вогнепальною зброєю, варто вчитись цій справі навесні, соколиному полюванню – влітку, полюванню з собаками – восени, а взимку – полюванню з рарогами (ці представники соколиних мають біле пір'я). Варто зважати на те, які угіддя обирає звір з огляду на погодні умови, особливо це стосується зайця; у полюванні на птахів це також має значення. Пора року, погода, звір, якого планують вполювати, зумовлюють і вибір помічника мисливця (птаха чи собаки), і вибір зброї та відповідної сітки¹⁴².

Свідченням тимчасового зростання ролі мисливства у господарстві є опосередковані згадки в джерелах про стихійні лиха, через які був втрачений врожай зернових. В українських літописах першої половини XVII ст. йдеться про природні негаразди – посухи, сильні дощі, паводки, бурі та ін.. Про шкоду іншим угіддям, дикій фауні йшлося радше опосередковано¹⁴³, оскільки в цей період екологічна свідомість тільки зароджувалась¹⁴⁴. Наприклад, через буревій у лісах попадало чимало дерев, (а серед них могли бути бортні)¹⁴⁵, або ж через сильний дощ “птахів-галиць потопилось до кількасот”¹⁴⁶.

Згадки про вплив природних негараздів на перебіг полювання, вміщені в спогадах різних історичних осіб, більш інформативні у цьому контексті. Йдеться про сильні дощі або вітер, хуртовини, нашествя сарани та ін. Великий канцлер

¹⁴¹ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze z doświadczenia N. N. szlachcica polskiego napisano roku pańskiego 1600, a teraz świerzo z dozwoleńiem starszych do druku podane. W Poznaniu 1690. / Wyd. Wójcicki K. *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. T. 3. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1854. S. 386-387.

¹⁴² Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 381-384.

¹⁴³ Кравченко Н. Образ природи в козацьких літописах другої половини XVII – початку XVIII ст. *Шевченківська весна: Історія*. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. К., 2019. С. 36.

¹⁴⁴ Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха... С. 204.

¹⁴⁵ Острозький літопис. *Короткі українські регіональні літописи*. / Упор. В. Шевчук. К.: Кліо, 2016. С. 101.

¹⁴⁶ Межигірський літопис. *Короткі українські регіональні літописи*. / Упор. В. Шевчук. К.: Кліо, 2016. С. 234.

литовський, князь Станіслав Альбрехт Радзивілл у своєму щоденнику подекуди пригадував про вплив погоди на перебіг королівських полювань. Так, Владислав IV з 12 по 14 травня 1633 р. полював поблизу Тикочіна^{147*} на зайців, проте полюванню подекуди перешкоджав сильний вітер¹⁴⁸. За тиждень, поблизу Гродна погода також була дуже вітряною, проте полювання було вдалим¹⁴⁹. Анонімний автор трактату “Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze...” зазначав, що вітряна погода під час полювання могла бути перевагою, адже якщо воно триває в пущі, то дикі тварини в такому разі не чутимуть хрускоту гілок та хмизу під ногами мисливця¹⁵⁰.

Надмір сніжна погода могла так само зашкодити проведенню полюванню, але водночас... врятувати життя. Староста чечерський та мінський Криштоф Станіслав Завіша згадував у своєму щоденнику про полювання в сніжну погоду на ведмедя, яке відбулось 14 листопада 1698 р. Полювання було невдалим – завадили глибокі сніги та сутінки. Хоча наявність значної кількості снігу могла неочікувано піти на користь – К. С. Завіша в січні того ж таки 1698 р. врятувався від розлюченого ведмедя в кучугурах. Підстреленого звіра так і не знайшли через сутінки і багністі не замерзлі ґрунти, які стали перешкодою кінному полюванню з собаками. Мисливці ризикували під час завірюхи заблукати і замерзнути, не знайти вже підстрелених звірів, втратити собаку¹⁵¹.

Що ж до стихійних лих, які зашкодили лісовій фауні, то в щоденнику А. С. Радзивіла є одна згадка про град наприкінці липня 1642 р., який пройшов у т.ч. і в його володіннях (на жаль, невідомо, де саме). Проте ця згадка про град цінна тим, що тут князь пише, що від крижин постраждали “птахи, зайці, гуси і навіть люди”¹⁵². Раптові заморозки та надмірна кількість снігу, що випадала навесні, не лише пізніше спричиняла паводки, а й шкодила пташиним гніздам. Про гнізда з

^{147*} наразі це містечко на північному сході сучасної Польщі.

¹⁴⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1, 1632-1636. Warszawa, 1980. S. 305-306.

¹⁴⁹ Ibid. T. 1. S. 307.

¹⁵⁰ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze... S. 374.

¹⁵¹ Wójciuk M. T. Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i klęski żywiołowe na Litwie w latach 1697–1763 w wybranych źródłach narracyjnych. *Rocznik Lituanistyczny*, nr 1. 2015. S. 123-124.

¹⁵² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 316.

мертвими птахами в снігу згадує Еріх Лясота у своєму щоденнику подорожі на Запоріжжя у 1594 р.¹⁵³. Подібну нотатку, датовану 8 травня 1594 р., лишив Ф. Євлашевський, зазначивши, що був сильний вітер і сніг лежав три дні¹⁵⁴. Нашестя сарани, яке подекуди супроводжувало посухи, також перетворювалось у стихійне лихо, наслідки якого були досить відчутними. Комахи нищили врожаї зернових та у т.ч. кормових рослин, худоба їла сіно з сараною і помирала¹⁵⁵. Впливало це і на ведення полювання – через набридливих комах (які, до того ж, мали неприємний запах, якщо їх роздушити) хорти втрачали слід і починали ганятись за сараною, замість шукати звіра¹⁵⁶.

2.2. Мисливська фауна

З точки зору географії, ті терени, що в зазначений хронологічний період належали до Волинського та Київського воєводств, знаходились у природних зонах мішаних лісів та лісостепу, частково охоплюють зону широколистяних лісів та степів. Водночас ці два воєводства, з огляду на їх адміністративні кордони, достатньо контрастні. Волинське воєводство було більш лісистим, а на півночі мало значний відсоток заболочених угідь, його південна частина знаходиться в лісостеповій зоні. Київське воєводство, що охоплювало частину української Півночі та Центр, мало більше різноманіття ландшафтів, адже в його межах були мішані ліси з болотистими угіддями, лісостеп та степи. Відповідно, далі йтиметься про тих ссавців, популяції яких характерні для цих природних зон, хіба що із заувагою, що деякі види зникли або стали рідкісними. Оскільки межі між природними зонами достатньо умовні, оскільки чимало видів мігрують або шукають нові ареали. Важливим фактором була наявність харчового ресурсу або ж відповідних угідь, як-то водойм, що були важливими для бобрів. Власне тому

¹⁵³ Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. С. 220.

¹⁵⁴ Дневникъ новгородскаго подсудка Федора Евлашевскаго (1564-1604 года). *Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси*. Вып. 2. Київ: Тіпографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1896. С. 32.

¹⁵⁵ Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха... С. 203.

¹⁵⁶ Wójciuk M. T. Zjawiska atmosferyczne... S. 145.

поділ на степову і лісову фауну з мисливської точки зору може виявитись умовним. Проте типово степові тварини, деякі з яких зникли або збереглись лише на заповідних територіях, вартують окремої уваги. Представники радше лісової мисливської фауни, присутні в джерелах зазначеного періоду, збереглись в українських угіддях, хоча деякі з них вже рідкісні.

У зв'язку з цим доречним видається розділити характеристику полювань за фауністичним принципом, виокремивши власне степову фауну, представники якої нині рідкісні або вимерли. Знаними об'єктами полювання були рідкісний нині зубр та зниклий тур, ведмеді, вепри, лосі, олені, вовки та лисиці, зайці, мала хутрова фауна. Доволі місткий перелік звірів, що мали значення для мисливця, навів вищезгаданий Томаш Белавський. Окрім знаних об'єктів полювання, у його віршованому трактаті згадані також: рись, соболь, білка, видра, бобер, грифон, лебідь та ще ціла низка великих і не зовсім птахів. Наприкінці трактату зовсім коротко йдеться про ласку, тхора та горностая, яких він ототожнював з мишами¹⁵⁷. Мисливська орнітофауна виділена з огляду на те, що має окрему класифікацію, пов'язану із ландшафтами, до того ж, джерельно виокремлені “лови звірині” і “лови пташині”.

Найбільше джерельної інформації збереглось про більш-менш великих ссавців, на яких полювали представники еліт, про що є згадки в щоденниках. Полювання на дрібнішу фауну менш помітне, і його можливо реконструювати завдяки окремим джерельним згадкам та дослідженням традиційного побуту українців зазначених теренів. Подібний поділ диких звірів, що помітно і за законодавчими пам'ятками, сягає коренями Середньовіччя. Так, існували латиномовні поняття *animalia magna (superiora)* щодо більших звірів, на яких полювала еліта, та *animalia parva (minuta)* щодо менших, на яких полював простолюди. *Superiora* вважались тур, зубр, ведмідь, рись, лось, олень, до *minuta* зараховували сарну та оленя¹⁵⁸. За більш глибоким поділом (наприклад,

¹⁵⁷ Bielawski T. Myśliwiec. S. 43.

¹⁵⁸ Pietruszka M., Piekalski, J. Wild Mammals in the Economy of Wrocław (Poland)... / Режим доступу: <https://www.mdpi.com/2076-2615/11/9/2562>

притаманним Саксонії) йшлося про велике, середнє і мале полювання, та відповідно, великих, середніх та малих звірів. Великими звірями вважались: ведмідь, олень, лань, рись, журавель, дрофа, фазан, лебідь, глушець. До середніх зараховували козулю, вепра, вовка, тетерука, орябка, кульона. Малими звірями були: заєць, лисиця, борсук, бобер, видра, куниця, дика кішка, тхір, білка, ласка, хом'як, бекас, куріпка, дикі гуска та качка, чапля, пірникоза велика, чайка, курочка водяна, лиска, лісовий голуб, сивка, перепілка, кульон, дрізд, омелюх, деркач, жайворонок та інші малі птахи¹⁵⁹. Із поступовим зменшенням популяцій великих звірів зростає популярність полювання на менших серед представників еліт. Тож у питанні розподілу полювання на аристократичне і неаристократичне більшу роль почала грати радше його техніка і форма, аніж вибір його об'єкту.

2.2.1. Зубри та тури. Найбільше уваги із представників фауни дісталось зуброві, який отримав ореол тварини, на яку полюють представники еліт ВКЛ та Речі Посполитої. Дещо раніше таку мисливську “репутацію” мав тур, в зазначений період майже винищений; про нього йтиметься дещо далі. Зубр вважався найбільш цінним об'єктом полювання з можливих, тож в тих лісових пущах, де було можливо полювати на цього звіра, була обмежена господарська діяльність¹⁶⁰. У досліджуваний період популяція зубра зменшилась – через активне полювання на нього та зменшення кількості лісів. Ще у XV ст., у ВКЛ мисливський промисел все був джерелом поповнення продовольчих запасів перед військовими походами. М'ясозаготівлею займались мешканці ловецьких сіл поблизу Біловезької пущі (пізніше їх переселили)¹⁶¹.

Найбільші популяції зубрів у зазначений період були в Біловезькій пущі та в деяких литовських пущах, де існували зубрині оступи – ділянки мисливського призначення, на яких відбувалася активна фаза полювання¹⁶². Про зубрів у

¹⁵⁹ Hobush E. Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation. P. 123.

¹⁶⁰ Карцов Г. Беловежская пуца, 1382 – 1902 гг. Минск: Беларусь, 2007. С. 26-28.

¹⁶¹ Карцов Г. Беловежская пуца, 1382-1902 гг. Минск, 2007. С. 26-30.

¹⁶² Ochrona i łowy. Puszcza Białowieńska w czasach królewskich. / Za red. Samojlika T. Białowieża: Zakład Badania Ssaków Polskiej Akademii Nauk, 2005. S. 77.

Біловезькій пуші згадує Ф. Руджієрі у своїй “Реляції...” 1568 р.; незвичними для нього представниками фауни були тур та лось¹⁶³.

Загалом же полювання на зубра і тура має виразно аристократичний відтінок. Так, Томаш Белавський пригадував, що бував там, де полюють на зубра та тура (ймовірно, йшлося про королівське полювання)¹⁶⁴. Пізніше автор згадує зубра як об’єкт полювання ще раз у символічному сусідстві – пишучи про полювання на зубра за участі Стефана Баторія, одразу після напівлегендарної античної історії подібного змісту, де згадані великі екзотичні звірі¹⁶⁵.

Сучасні зубри є відновленим видом, що здебільшого зустрічається на заповідних територіях. Польський хроніст Мартін Кромер описує його у праці «Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach...» (1577 р.) як великого кошлатого звіра, дуже швидкого та сильного, що здатен вирвати дерево з коренями. Станом на XVI ст. шкіра та хутро зубра були знаним трофеєм, а роги використовувались в якості мисливських ріжків чи задля виготовлення келихів¹⁶⁶. Засолене м'ясо зубра було присутнім на столах князів та магнатів, мало чудовий смак¹⁶⁷. Якуб Казимир Гаур у доповненому перевиданні свого відомого трактату “Oekonomika ziemiańska”^{168*} зазначає, що смачним було м'ясо тільки нестарого звіра; лій зубра використовувався чинбарями для обробки шкір.

Найяскравішим символічним виявом високої цінності впольованого зубра є вищезгадана “Пісня про зубра” Миколая Гусовського, присвячена польській королеві Боні Сфорца та надрукована у Кракові за її підтримки. Цей твір цікавий не лише завдяки оригінальному синтезу християнства та поліської міфології, а й

¹⁶³ Relacya o stanie Polski złożona papieżowi Piusowi Czwartemu przez nunciusza jego u dworu króla Zygmunta Augusta, oppata Ruggiero w r. 1568. *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym pszez J. U. Niemcewicza*. Tom III. Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839. S. 2.

¹⁶⁴ Bielawski T. Myśliwiec. S. 18.

¹⁶⁵ Ibid. S. 28.

¹⁶⁶ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 142.

¹⁶⁷ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 62.

^{168*} “Oekonomika ziemiańska” була надрукована вперше у 1675 р., вище йде мова про “Skład abo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej”, значно доповнене видання, вийшло друком в 1689 р.

тим, що його автор в юності особисто брав участь у полюванні на зубра, тож в поемі відображені і його спостереження. М. Гусовський описує зубра як сильного звіра з чудовим слухом, своєрідного “володаря лісу”, якого можливо вполювати лише завдяки злагодженій праці мисливців, оскільки розлютившись, той стає дуже небезпечним¹⁶⁹. Поза власне мисливською історією, автор звертає увагу на стадо зубрів як звірину спільноту, члени якої тримаються разом (адже поодинокі зубри ризикують бути зловленими чи вполюваними) обов’язково мають свого очільника, найсильнішого звіра. Автор проводить паралелі з елітами тогочасного ВКЛ, та сумує за часами князя Вітовта¹⁷⁰.

Тури наразі – зниклий вид, про який відомо з писемних та зображальних джерел. Ці бики були подібних до одомашнених родичів, за вагою схожими на зубрів. Їх пробували одомашнити ще в часи античності, а ще використовували їх роги в якості мисливських ріжків¹⁷¹. За давньою легендою, литовська столиця Вільнюс була заснована князем Гедиміном саме на тій території, де він полював на тура¹⁷². У XVI ст. ріг звіра, оправлений у золото чи срібло й оздоблений візерунками або дарчими написами був дорогим подарунком. Оздоблений сріблом ріг тура був подарований солеварами з Велички польському королеві Зигмунтові I¹⁷³.

Тур вже в XVI ст. він вважався рідкісним, а в другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. зберігся лише на Східному Помор’ї, на приватних лісових угіддях. Там останнього тура було вбито у 1755 р.¹⁷⁴, вочевидь, незаконне полювання на цього звіра відбувалось і раніше, попри те, що заборона на його проведення була накладена ще у 1597 р. королем Зигмунтом III¹⁷⁵. Тури більше,

¹⁶⁹ Гусовський М. Пісня про зубра. Пер. з латинської мови А. Содомори. Рівне: Рівненське міське об’єднання товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 2007. С. 64-76.

¹⁷⁰ Жлутка А. А. Микола Гусоўскі. С. 326-336.

¹⁷¹ Lasota-Moskalewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. S. 52.

¹⁷² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. / Упоряд. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 314-315.

¹⁷³ Lasota-Moskalewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. S. 62.

¹⁷⁴ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. S. 64-66.

¹⁷⁵ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 143.

ніж зубри, присутні в давній топоніміці. Топоніми, пов'язані з турами, відомі на теренах сучасних Польщі, Литви та Білорусі¹⁷⁶; у досліджуваному регіоні є місто Турійськ на березі річки Турія, в зазначений хронологічний період було володінням князів Сангушків, пізніше належало Заславським. Тут нерідко зустрічається у геральдиці Речі Посполитої, зокрема на відомих гербах “Венява” та “Помян”, також присутній на гербі Молдавського князівства.

2.2.2. Ведмеді. На цього великого лісового звіра полювали і представники еліти, і простолюди. Звісно ж, не поодиноці та маючи вогнепальну зброю, адже поранений розлютований ведмідь дуже небезпечний. Дві історії про полювання на ведмедя, що мали тяжкі наслідки для його учасників, пригадував у своєму щоденнику вількомирський ловчий Ян Владислав Почобут Одляницький. Під час полювання у вересні 1678 р. його тяжко поранив підстрелений звір, а через півроку брат автора загинув на ведмежих ловах – поліз у ведмеже лігво зі зведеним курком і випадково застрелився¹⁷⁷. Застрелити чи заколотити ведмедя у його ж лігвищі було одним з давніх способів полювання на нього, проте вимагало значної сміливості від мисливця¹⁷⁸. Безпечніше було виманити його нього за допомогою собак, та накинути сіті¹⁷⁹.

Інколи на ведмедя полювали з метою просто зловити його сітями, аби посадити в клітку і пізніше влаштувати за ним гонитву. Про таке полювання пригадував у своїй праці М. Кромер¹⁸⁰. Я. К. Гаур у своєму трактаті «Oekonomika ziemiańska» називає трьох небезпечних для мисливця чи подорожуючого звірів, а саме ведмедя, вепра та вовка. Він радив полювати на ведмедя спільно з іншими мисливцями. Оточивши його колом, їм варто було бути спритними і мати при собі

¹⁷⁶ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 67.

¹⁷⁷ Poczubut Odlanicki J. W. Pamiętnik. (1640-1684). Warszawa: w drukarni Michała Ziemkiewicza, 1877. S. 147-149.

¹⁷⁸ Mylke W. Myślistwo krajowe. Warszawa: w drukarni Juliana Kaczanowskiego, 1843. S. 195.

¹⁷⁹ Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 2. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1825. S. 144.

¹⁸⁰ Waingertner B. Polowania w Polsce Jagiellonów. Z dziejów łowieckiego i dworskiego obyczaju. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2004. R. III, № 2(6). S. 180-181.

або поруч відповідну опору, аби звір не міг просто так когось схопити¹⁸¹. Помітити присутність ведмедя в лісі нескладно, адже звір дере кору на деревах та небайдужий до бортного меду¹⁸².

Хутро ведмедя високо цінувалось як трофей – кожухи з ним носили представники нобілітету ВКЛ. Про це згадує А. Гваньїні, описуючи весілля майбутнього польського короля Казимира III та Альдони-Анни, доньки великого князя литовського Гедиміна, що відбулось у 1325 р. Почет князівни був вдягнений “у кожухи з ведмежої шкури та вовчі шлики (шапки)”¹⁸³. Подібні згадки присутні і в джерелах з XVI ст., а саме у вищезгаданому творі Миколая Рея. Він двічі пише про “ведмедів до колін”, тобто про довгі ведмежі шуби¹⁸⁴. М’ясо ведмедя мало непогані смакові якості, було твердим, подібним до вепровини¹⁸⁵. Ведмежий лій мав славу антисептика, мав ранозагоюючу функцію, використовувався як зігріваючий засіб під час лікування застудних захворювань і запалень¹⁸⁶. Відомо також про полювання на цих звірів не з конкретною «трофейною» метою чи заради розваги, а задля безпеки підданих, які скаржились на них. 26-27 червня 1636 р. король Владислав IV вполював сімох ведмедів поблизу Вільна саме з такої причини. Вочевидь, мова йде про королівські пущі та поселення поруч з ними¹⁸⁷.

Гостями полювання на ведмедя могли бути посли інших держав. У “Щоденнику...” А. С. Радзивілла згадано про таке полювання за участі італійських гостей, що проводилось в королівському звіринці 19 червня 1633 року. Ведмедя, що довгий час сидів у клітці, випустили назовні, аби його нагнали собаки і мисливці вполювали його. Проте хід полювання був геть інакшим – ведмідь спочатку кинувся у бік мисливців, що було небезпечно для учасників полювання, серед яких був і король Владислав IV. Далі за ним гнались до

¹⁸¹ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 198.

¹⁸² Bielawski T. Myśliwiec. S. 26.

¹⁸³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 472.

¹⁸⁴ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

¹⁸⁵ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 181-184.

¹⁸⁶ Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К.: Наукова думка, 1990. С. 126-127.

¹⁸⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 548.

тридцяти великих собак, проте звір добіг до річки, переплив її і втік неушкоджений до лісу. Переляк мисливців змінився на сміх, чим італійські гості були вельми здивовані¹⁸⁸. У серпні 1636 р. королівське полювання на лосів та ведмедів поблизу Вільна відвідав іспанський посол¹⁸⁹. У грудні 1643 р. Річ Посполиту відвідав данський принц, який мав укласти в Москві шлюб; він брав участь у королівському полюванні, напередодні якого зловили ведмедя. Коли звіра випустили з клітки, він вхопив коня принца за ногу, і кінь вмить ошаленів, намагаючись звільнитись. Незвичний до полювання на ведмедя собака накинувся на хижака, та ловчі поруч зловили його, запроторивши назад до клітки¹⁹⁰. Клітки на сильних звірів (вепра, ведмедя) робили з дощок, клітки для сарни чи оленя могли бути сплетені з лози¹⁹¹.

У випадку ведмедів, їх ловецтво здійснювалось не лише заради пізнішого полювання на них заможними мисливцями. Ведмедів, вепрів та деяких інших (не диких) звірів можна було побачити в столиці Речі Посполитої Варшаві, на “виставах” неподалік королівського палацу. На огороженій території кілька тварин мали побороти одна одну, за чим спостерігало багато людей, у т.ч. королівське подружжя. Опісля цього тварини потрапляли на королівський стіл вже у вигляді страв. Одна з цих “вистав” стала трагічною для польської королеви Цецилії Ренати (дружини Владислава IV) та її ще ненародженої дитини. 15 березня 1644 року, несподівано побачивши одного з ведмедів у його сховку, королева випадково, злякавшись, вдарила себе в живіт; за тиждень вона народила мертвого хлопчика, а ще за кілька днів пішла з життя¹⁹².

“Розваги” за участю ведмедів були для того часу непоодиноким явищем. У поемі “Роксоланія” С. Кленовича міститься їх опис – ведмежат забирали із барлогу, аби навчити їх різним трюкам, зокрема пританцьовувати в такт сопілці,

¹⁸⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1 S. 309.

¹⁸⁹ Ibid. S. 556.

¹⁹⁰ Ibid. T. 2. S. 372-373.

¹⁹¹ Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. T. 2. S. 31.

¹⁹² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 396-399.

брати їжу за командою¹⁹³. У білоруському місті Сморгонь у XVII ст. навіть існувала “школа”, де зловлених звірів цьому навчали, а потім продавали їх мандрівним артистам. Подібні “розваги” відбувались в містечках і великих селах – на ярмарках і торгах¹⁹⁴. Ведмежат (вочевидь) купували мандрівні роми, що водили їх за собою на ланцюгу. Серед остеологічних знахідок з території Дубенського замку присутня ведмежа кістка з патологічними ураженнями, що є свідченням утримання такого звіра на ціпку. Невідомо, чи цей ведмідь належав мандрівним акторам, чи жив на території замкового звіринця¹⁹⁵.

2.2.3. Лосі та олені. Полювання на лосів та оленів, подібно як і на ведмедів, так само вважалось прерогативою вищих верств суспільства. До того ж, полювання на оленя знайшло широке відображення в історії мистецтва, Полювання на граційного оленя було своєрідною модою серед аристократичних кіл західних суспільств, що свого часу дослідив французький історик Мішель Пастуро¹⁹⁶. Роги лося та оленя у подрібненому варіанті використовувались у складі ліків, були матеріалом для декорованих руків’їв кинджалів¹⁹⁷, конкретно з рогів оленя також вирізали гребінці, рибальські гачки, накладки для луків і т.д. Шкіри цих звірів також були матеріалом для одягу та взуття, а хутро лося використовували для створення сідел. М’ясо обох тварин мало високі смакові якості¹⁹⁸.

Олень та лось – досить полохливі тварини, до того ж, перший вважається дуже швидким звіром; завдяки відносно невеликій вазі, у полюванні на оленя могли використовувати сітку на фінальному етапі. Полювання на лося

¹⁹³ Кленович С. Ф. Роксоланія. С. 156.

¹⁹⁴ Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. Warszawa. Wyd. M. Arcta, 1925. S. 206-207.

¹⁹⁵ Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина. Науковий журнал*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 210

¹⁹⁶ Пастуро М. Охота на кабана. Как королевская дичь стала нечистым животным: история переоценки. *Неприкосновенный запас*. № 4. 2010. / Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/4/ohota-na-kabana-kak-korolevskaya-dich-stala-nechistym-zhivotnym-istoriya-pereoczenki.html>

¹⁹⁷ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 145-155.

¹⁹⁸ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 69, 72-73.

ускладнювалось тим, що він зазвичай тримався дуже далеко від населених пунктів¹⁹⁹. Т. Белавський писав, що за оленем необхідно гнатись із відповідно навченими собаками, натомість лося можна вполювати, маючи сітку та зброю тоді, коли він п'є воду з лісової водойми²⁰⁰. Якщо ж на лося влаштовували гонитву, варто було враховувати фактор вітру (аби тварина не відчула запах людини), а ще не наближатись до пораненого звіра, оскільки він може боляче вдарити²⁰¹.

Лось та олень присутні як об'єкти королівського (і не тільки) полювання у “Щоденнику...” Альбрехта Станіслава Радзивілла. Переважно лосі чи олені не були єдиним об'єктом полювання – під час одного полювання, що мало різну тривалість і могло становити кілька тижнів, родовиті мисливці полювали на лося чи оленя, а разом з ними на вовка, ведмедя або зайця etc. Окрім вже згаданого вище полювання на лося та ведмедя, на яке запросили іспанського посла, на лося полювали у комбінації з вовком. Принаймні така згадка про двох вполюваних королем Владиславом IV лосів та вовка, що втік, датована в щоденнику 16 червня 1633 р.²⁰². Лютий 1638 р. став для автора щоденника мисливським місяцем – він пригадує, що на території своїх литовських володінь він вполював 15 лосів за дві години, але ще 60 втекло через погану організацію полювання. Очевидно, що з огляду на кількість звірів, це полювання здійснювалось у мисливських володіннях князя, а метою полювання були шкіри, трофеї та соління м'яса. Про полювання на оленів та лосів водночас, а до того ж ще й на зубрів у щоденнику є згадка під 1650 р. Це королівське полювання, вже часів короля Яна Казимира, відбувалось у Біловезькій пущі протягом вересня 1650 р.²⁰³.

Про королівські полювання на безпосередньо оленя або разом з тим ще на якогось звіра у щоденнику А. С. Радзивілла так само є згадки. Під час дводенного королівського полювання всередині червня 1633 р. мисливці вполювали 8 оленів,

¹⁹⁹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 67, 71.

²⁰⁰ Bielawski T. Myśliwiec. S. 33, 28.

²⁰¹ Сабанеев Л. П. Календарь природы. Москва: Наука, 1964. С. 261-263.

²⁰² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1 S. 309.

²⁰³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3. S. 268-270.

з них 2 підстрелив сам Владислав IV²⁰⁴. Ще одна згадка про полювання виключно на оленів датована 17 липня 1646 р.; вказано, що воно тривало у Неполомицькій пущі, відомому королівському мисливському угідді²⁰⁵.

Цінними для розуміння контексту організації аристократичного полювання цього періоду є дані про полювання на оленя та лань, датованими в щоденнику 15-16 липня 1639 р. Це полювання, що проводилось в огороженому “звіринці” поблизу міста Щитне (нині – пн.-сх. Польща), було частиною прийому королівського подружжя в бранденбурзького курфюрста Георга-Вільгельма. Роздратований Альбрехт Станіслав Радзивілл пригадував, що на прийомі електора було небагато страв, переважно рибних і не надто ситних, тож автор нарікав на лютеранські традиції німецької гостинності²⁰⁶.

2.2.4. Лані та сарни. Ці двоє ссавців дещо подібні зовні до оленів, але менші за розмірами. Про лань у джерелах цього періоду не так багато інформації, здебільшого вона пов'язана із полюванням власників великих земельних угідь. Вважається, що ця тварина немісцевого походження – цих ссавців завозили з-за кордону і підселяли до звіринців²⁰⁷.

Натомість сарна – представник місцевих оленевих, до того ж, зустрічалась як у волинських лісах, так і в лісостепу. Цей ссавець дещо менший за лань; самці сарни, на відміну від самців оленів та ланей, мають зовсім невеликі роги. У давнину цінувалась шкіра та шерсть цієї тварини, які використовувались для пошиття сумок та сідел; про сарну згадують у давніх аптечних рецептах²⁰⁸. М'ясо сарни мало непогані смакові якості, а в XVI ст. вона була популярним об'єктом полювання у шляхетському середовищі²⁰⁹.

Нерідко сарну плутали чи просто називали дикою козою, хоча суто з точки зору зоологічної класифікації це зовсім різні тварини. Так, саме про диких кіз

²⁰⁴ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 308.

²⁰⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 502.

²⁰⁶ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 151-152.

²⁰⁷ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 156-157.

²⁰⁸ Ibid. S. 157-161.

²⁰⁹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 90.

коротко згадано в “Описі України...” Г. Л. Боплана²¹⁰. “На козли” полював А. С. Радзивілл у Яблонному поблизу Олики, взявши з собою одного зі слуг, якому раптово стало зле під час полювання. Невдовзі після повернення до Олики він помер, про що з сумом згадував його патрон у своєму щоденнику, пишучи про події листопада 1636 р.²¹¹. Полювання на неї було подібним до полювання на оленя, щодо неї часто вживається епітет “полохлива”, але за цією ознакою оленю вона все ж поступалась²¹².

На сарну полювали із собаками та вогнепальною зброєю, також використовували сітки²¹³. Кілька разів про полювання на сарну коротко зазначає Томаш Белавський, та більше уваги він приділив стравам із м'яса цієї тварини²¹⁴. Полювати на сарну з сіткою радить анонімний автор трактату “Gospodarstwo jezdeckie, myśliwczе і strzelczе...” (1600)²¹⁵. А. Гваньїні у “Хроніці європейської Сарматії” (1587) приділив увагу козацьким ухадницьким промислам, і в цьому контексті згадує про сарн, що збирались у великі стада²¹⁶. Вислідковуючи сарну, краще було надавати перевагу дорослим самцям, адже вони мали більшу вагу, а самиці зазвичай худорляві, за винятком періоду кінця осені – початку зими²¹⁷.

2.2.5. Вепри. Подібно до згаданих вище звірів, вепри так само мали певний ореол аристократичності як дичина. Вепр є звичним представником фауни зони мішаних лісів, рідше зустрічаються в степовій зоні²¹⁸. Відомо, що полювання на нього, особливо до винайдення вогнепальної зброї, могло бути дуже небезпечним та кривавим. Саме тому Католицька Церква ставилась до нього осуджуюче, та певною мірою, зважаючи на життя святих, доклалася до популярності полювання

²¹⁰ Боплан Г.-Л. де. Опис України... Арк. 91.

²¹¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 565.

²¹² Mylke W. Myślistwo krajowe. S. 117.

²¹³ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

²¹⁴ Bielawski T. Myśliwiec. S. 23, 51.

²¹⁵ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwczе і strzelczе... S. 381-383.

²¹⁶ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 726.

²¹⁷ Mylke W. Myślistwo krajowe. S. 117.

²¹⁸ Lasota-Moskalewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. S. 134-135.

на оленя²¹⁹. Безумовно, полювання на дикого кабана нікуди не зникло – воно помітне у т.ч. і в мистецтві, і в хроніках та літературі, де вепр уособлював собою силу, а вполювати його вважалося значним досягненням для мисливця. До винайдення вогнепальної зброї мисливці полювали на цього звіра зі стрілецької, користались сітками та брали з собою навчених собак²²⁰. До того ж, його складно було вислідкувати та оточити, оскільки він дуже обережний і має гарний слух²²¹.

Вепровина вважалась мясом з гарних смаковими якостями; використовувались також шкіра дикого кабана, а ікла були бажаним трофеєм або й навіть амулетом, а ще матеріалом для створення побутових речей²²². Подібно як від згаданих вище звірів, лій кабана так само використовувався в медицині як ліки для загоєння ран. У старопольській аптекарській практиці існував рецепт приготування ліків від сухот, де одним зі складників специфічної спиртової настоянки була кров кабана²²³.

Якщо решта досить великих звірів намагались триматись подалі від людських осель, то про вепрів навряд чи можна сказати подібне – оскільки випасання свиней у лісових насадженнях було звичною справою, то траплялись випадки схрещення диких та свійських тварин²²⁴. Вочевидь, це мало свої наслідки – з пізньосередньовічних іконографічних джерел відомо, що ззовні свійські та дикі свині мали набагато більше спільного, ніж нині. Своєрідність такої форми свинарства в давні часи має вплив на сучасні остеологічні дослідження – не завжди зрозуміло, свійському чи дикому кабанові належали кісткові рештки²²⁵. Переважно про напівдику випасання свиней в дібровах відомо із західноєвропейських джерел, де така форма тваринництва сприяла збільшенню насаджень дуба, плоди якого були дуже цінним харчовим ресурсом у неврожайні

²¹⁹ Пастуро М. Охота на кабана. <https://magazines.gorky.media/nz/2010/4/ohota-na-kabana-kak-korolevskaya-dich-stala-nechistym-zhivotnym-istoriya-pereoczenki.html>

²²⁰ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 165.

²²¹ Сабанеєв Л. П. Календарь природы. С. 264.

²²² Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 275-276.

²²³ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 168-169.

²²⁴ Lasota-Moskalewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. S. 143.

²²⁵ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 274.

роки²²⁶. І хоча на українських землях з етнографічної точки зору свинарство більш відоме в іншій формі, та подібний звичай траплявся подекуди й на Поліссі ще на початку ХХ ст..²²⁷. Що ж до досліджуваного періоду, то подібні дані про таке випасання свиней в околицях містечка Паволоч та їх незаконний згін присутні й в скарзі 1590 р., поданій до Житомирського гродського уряду²²⁸.

Згадки про вепра у “Щоденнику...” А. С. Радзивілла менш чисельні, ніж про оленя та лося. Їх загалом лише дві, і вони стосуються часів короля Владислава IV. У жовтні 1638 р. король після закінчення візиту у Відні, полював на оленя та вепра²²⁹. Друга згадка стосується однієї із варшавських “*вистав*” за участі різних тварин, про які йшлося вище. Вона відбулась наприкінці серпня 1636 р., наприкінці вепра “*до радості мисливих*” пристрелили²³⁰. В контексті престижних полювань на оленя та вепра варто також згадати працю Міхалона Литвина. За словами автора, у 1540-х на малозаселеній Київщині на оленів полювали заради шкір та м’яса з філейної частини, а на вепрів взагалі мало зважали²³¹. Звісно, це не зменшує фактор небезпеки від звіра, на якого можна натрапити в лісі випадково, про що писав Я. К. Гаур. Він радив у такому випадку лягти на землю обличчям вниз і затримати дихання, аби зменшити ризик нападу звіра; для “мисливих” він писав, що на такого звіра слід полювати тільки зі зброєю, не сподіваючись на пастки²³². Т. Белавський у своєму віршованому трактаті радив вирушати на таке полювання з хортами, а ще додав, що вепри в лісовій гушавині часом збираються в стада, це пов’язано з необхідністю спарювання²³³.

²²⁶ Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. С. 90.

²²⁷ Полісся. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2161-2182. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii163.htm>

²²⁸ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упор. Мойсієнко В. М., Німчук В. В. Житомир: Полісся, 2004. С. 81.

²²⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 105.

²³⁰ Ibid. T. 1. S. 558.

²³¹ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. За виданням: Міхалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994. С. 58-106. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mltyvyn/mlty01.htm>

²³² Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 198.

²³³ Bielawski T. Myśliwiec. S. 24, 31.

2.2.6. Вовки та лисиці. Ці двоє звірів різняться за розмірами і методами полювання на них, та об'єднує їх те, що вони вважались шкідниками домашніх господарств. У минулому, з огляду на їх “хижий” раціон в багатьох випадках на них було дозволено полювати простолюду. Т. Белавський зазначає, що у гонитві за вовком чи лисицею вправлялись, здобуваючись досвід, молоді собаки; також на цих звірів ставили пастки чи сітки в лісових хащах, куди мисливцеві з собакою було складно дістатись²³⁴. Сітки могли грати допоміжну роль під час кульмінації гонитви за цим звіром²³⁵.

Вовки, хижі та небезпечні як для людини, так і для коней чи собак, гуртувались у зграї (особливо взимку) чи невеликі групки, і рідко бували самітниками²³⁶. Стадність вовка як звіра сприяла й тому, що разом вони могли полювати і на більших звірів, наприклад, на лося²³⁷, нападати на сільські обійстя, подорожуючих, пастухів та сезонних ремісників. Саме з таких міркувань, пораду влаштовувати гонитву на цих хижаків, аби вполювати їх чи загнати у водойму, лишив у своєму щоденнику (1690-1695 рр.) Ян Хризостом Пасек²³⁸.

На українських теренах етнологами зафіксовані кілька різновидів пасток на вовків з приманками або у вигляді глибоких ям-вовківень²³⁹; варто також зважати на те, що в досліджуваний період вогнепальна зброя стала відносно доступною. У вже згаданому вище щоденнику Я. В. Почобута Одляницького є згадка, датована 1683 р. про вовків, що завдали шкоди його господарству – викрали ягня та поживились птаством. Після того на вовчих шляхах викопали п'ять ям, куди за неповних два місяці потрапили десять вовків і дві лисиці²⁴⁰.

Я. К. Гаур у невеличкому розділі “До мисливих” у вже згаданій вище праці зараховував вовка до небезпечних звірів, теж згадував про пастки, але зазначив, що для такого полювання “*будь-яка зброя годиться, аби тільки в мисливця*”

²³⁴ Bielawski T. Myśliwiec. S. 22, 34.

²³⁵ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

²³⁶ Lasota-Moskalewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. S. 198-199.

²³⁷ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 169.

²³⁸ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki. S. 8.

²³⁹ Етнографія України. / За ред. Макарчука С. А. Львів, 2004. С. 288.

²⁴⁰ Poczubut Odlanicki J. W. Pamiętnik. S. 162-163.

вистачало відваги”. Там же згадує про нібито почуту історію нападу кількох вовків на подорожуючого, що видерся на дерево, рятуючись від них. Поки хижаки намагались підкопати дерево, він роздер ножем долоню і простягнув руку так, аби кров капала на одного з вовків. Решта голодних звірів напали на нього і поживились його м’ясом, врешті лишивши винахідливого оповідача в спокої²⁴¹. Т. Белавський неодноразово згадує про полювання на вовка, називає його звіром “злим та зухвалим”²⁴².

Цікаво, що попри таке почасти небезпечне сусідство відомі випадки, коли вовчєнат, батьків яких вбили, пробували одомашнити, поселивши їх серед мисливських собак. Хутро вовка було в ціні²⁴³, як і шкіра; деякі нутроші могли використовуватись у тогочасній фармації, а зуби – у вигляді амулетів чи трофеїв. Я.К. Гаур, в одному з доповнєних перевидань свого знаменитого трактату “Економіка зємянська” згадував про звичай, коли вовчі ікла, оправлені в срібло, служили амулетом для дітей, що приймали на ніч ліки чи в яких тяжко різались зуби²⁴⁴.

Кілька згадок про королівське полювання на вовка присутні в “Щодєннику...” А. С. Радзивілла. У травні 1633 р. Владислав IV влаштував гонитву на вовка з собаками, але хижак втік, продершись через огорожу (тобто це полювання проходило на території мисливського угіддя)²⁴⁵. Трохи більш ніж за місяць король вполював двох лосів, але вовк, за ким була гонитва під час цього ж полювання, втік²⁴⁶. Подекуди, коли мова йде про завчасно організоване полювання, в якому брали участь королева Цецилія Рєната та оточєння Владислава IV, чітко вказано про елемент постановки. У даному випадку згадано про клітки з вовками – у визначений момент їх мали випустити, аби влаштувати за ними гонитву. Це полювання, що відбулось у липні 1639 р., цікаве й з іншої точки зору – в його описі автор щодєнника згадує про палку суперечку між

²⁴¹ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S.198.

²⁴² Bielawski T. Myśliwiec. S. 36.

²⁴³ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

²⁴⁴ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 175-176.

²⁴⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 307.

²⁴⁶ Ibid. S. 309.

королем та королевою через один з урядів, внаслідок якої Цецилії Ренаті потім стало зле²⁴⁷.

Подібно як і вовки, їх далекі родичі *лисиці* цінувались також завдяки якісному хутрові, яким підбивали шапки та кунтуші. Хутро та той факт, що в раціоні цих хижаків була присутня свійська птиця, були причинами полювання на них; переважно лисиць цікавили дрібні ссавці або дитинчата невеликих звірів, деяку частину їх раціону складали рослини²⁴⁸. На теренах Речі Посполитої переважали звичні для нас руді лисиці, хоча на півночі країни були відомі білі та бурі. Простолюд полював на лисиць, розставляючи сильця і сіті, а еліта – верхи та з собаками²⁴⁹. М'ясо лисиці не надто цінувалось мисливцями, але деякі нутрощі, а також лій використовувались у фармації ранньомодерних часів для приготування ліків та настоянок²⁵⁰. Непоодинокими є згадки про те, що хутро лисиць використовувалось для пошиття кожухів чи їх підбиття, для шапок або рукавиць.

Шапку з чорної лисиці, а також шубу з хутра куниці подарували козаки Еріху Лясоті фон Стеблау, послу імператора Священної Римської імперії, коли той приїжджав у 1594 р. на Базавлуцьку Січ, аби запропонувати їм долучитись до боротьби з Османською імперією²⁵¹. У реєстрах майна, викраденого під час пограбувань на ранньомодерній Волині та Київщині, присутні згадки про лисячі шлики (шапки)²⁵², підшиті таким хутром рукавиці²⁵³, та шуби²⁵⁴, кожухи лисячі²⁵⁵, *“шубку лисячу, зеленим сукном криту”*²⁵⁶. Лисячі шубки, покриті чорним атласом та брунатним сукном фігурують у заповітах заможних киян зазначеного

²⁴⁷ Ibid. T. 2. S. 145.

²⁴⁸ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 177.

²⁴⁹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. S. 92-95.

²⁵⁰ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 179.

²⁵¹ Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. *Запорозька старовина*. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва, Запорізьке відділення, 2003. С. 222-277.

²⁵² Напр.: Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. / Підгот. до видання Матвієнко А. М., Мойсієнко В. М. Житомир: Полісся, 2002. С. 236 (1611 р.). Також: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упор. Мойсієнко В. М., Німчук В. В. С. 155, 188 (1635 р.).

²⁵³ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. Луцьк-Житомир-Нововолинськ: СПД ФО Купровський В.М., 2013. С. 490.

²⁵⁴ Там само. С. 338.

²⁵⁵ Там само. С. 201, 220, 429.

²⁵⁶ Там само. С. 250.

періоду²⁵⁷. Хутро чорної лисиці могло входити в переліки цінних подарунків²⁵⁸. Лисицею ще називали податок, який сплачували поселенці слобод на східних теренах Речі Посполитої, напр. на південній Київщині²⁵⁹; мова йшла або ж про хутро, або про 1 злотий²⁶⁰. Знанням зі статистичної документації був податок лисичне, платників якого називали лисичниками.

2.2.7. Куниці та куницеві. Куниці (або куни), хутро яких використовували для пошиття чи прикраси кожухів, були знані як дрібні хижаки, викрадачі яєць та пташенят, і власне це було однією з причин полювання на них. Для цього були вжиті різноманітні пастки. Загалом же на українських теренах розрізняють два різновиди куниці – кам'яну або хатню, що має коричнево-біле хутро, та темно-коричневу з вкрапленням жовтого куну і лісову, що нині має статус рідкісної тварини. Вони дещо різняться в розмірах (куниця хатня дещо менша), та обидві цінувались за м'яке хутро²⁶¹. Примітним є те, що на куниць полювали взимку, оскільки в цей час в них воно найпишніше.

У часи Середньовіччя популяція куниць була значною, а оскільки їх хутро було в ціні, ним сплачували податки в багатьох європейських країнах²⁶². Тож середньовічна Русь не була винятковою – на цих теренах хутро куниць було різновидом податку, тоді, вочевидь, натурального, а ще експортним товаром. У XVI – першій половині XVII ст. куницею частіше називають земельний податок, який міг сплачуватись у грошовому еквіваленті; тих, хто його сплачував, називали куничниками²⁶³. Це й не дивно з огляду на зменшення мисливських ресурсів українських земель, в експорті яких у цей період переважають продукція сільського господарства та деревообробних промислів. Одяг з хутром куниці нерідко фігурує в переліках пограбованого майна з теренів Волині та Київщини.

²⁵⁷ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. К., 2011. С. 75.

²⁵⁸ Maskiewicz S. Pamiętniki. S. 67.

²⁵⁹ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. К., 1890. С. 154-155.

²⁶⁰ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Л., 1963. С. 170.

²⁶¹ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 199-201.

²⁶² Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 125-126.

²⁶³ Крип'якевич І. П. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Л.: Тур, 1925. С. 12.

Йдеться про крадіжки шапок з таким хутром²⁶⁴, згадана також «шуба куня»²⁶⁵. Схоже на те, що верхній одяг з куницею хутром не був дуже теплим, оскільки малі хутрянні звірі мають тоншу шкіру²⁶⁶. Саме тому їх хутро використовували для декору таких виробів, або для пошиття чогось меншого – шапок або рукавиць. Непоодинокими були випадки, коли верхній одяг шили хутром всередину, а зверху обшивали цупкою тканиною. Польський хроніст Мацей Стрийковський, пишучи про урочистий в'їзд до Кракова та коронацію Генріха Валуа у 1574 р. зазначав, що представники тогочасної еліти були вбрані в «оксамити, підбиті куницями, із гаптуванням коштовними срібними шнурами»²⁶⁷.

Менш далекими, ніж лисиці, родичами куниць є *соболі*, які в даний період на цих теренах стали рідкісними. Причиною полювання на невеликого бурого звіра було його хутро, яке високо цінувалось завдяки незвичному блакитному відтінку, до цього ще варто додати складність його обробки²⁶⁸. У річпосполитських джерелах цього періоду йдеться переважно про соболіне хутро як частину оздоблення дорогого одягу. Згадки про соболя як представника річпосполитської фауни вельми нечисленні, хоча дані про одяг з таким хутром присутні в актовій документації Волині та Київщини. Про соболів йдеться у списках викраденого хутра під час пограбувань (разом з хутрами лисиці, бобра та рисі)²⁶⁹, також про шапки з соболіним хутром²⁷⁰, «*кучму соболію*»²⁷¹.

Соболіне хутро в даний період було експортним товаром²⁷² чи дипломатичним або ж престижним подарунком у Московському царстві. Про один з таких епізодів згадує А. Гваньїні, пишучи про подарунки Івана IV двом

²⁶⁴ Напр: Луцька замкова книга 1560–1561 рр. С. 172, 183, 201, 483. Також – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. С. 77 (1590).

²⁶⁵ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. С. 327.

²⁶⁶ Кутюшев Ф. С. Скорняжное производство. Москва: Легпромбытиздат, 1989. С. 20.

²⁶⁷ Strykowski M. Przesławnego wjazdu do Krakowa i pamięci godnej koronacyjej Henryka Walajusa [...] opisanie (1574). *Pomniki do historii obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieku*, wydane z rzadkich druków przez J. I. Kraszewskiego. Warszawa: Nakładem S. Orgelbranda, 1843. S. 231.

²⁶⁸ Кутюшев Ф. С. Скорняжное производство. С. 97.

²⁶⁹ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 108.

²⁷⁰ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. С. 220, 399,

²⁷¹ Там само. С. 429.

²⁷² Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. S. 126.

підданим, що повернулись з польського полону, а саме шовкові шуби, підшиті соболями. Подібні дарунки робили послам з Московського царства при польському королівському дворі, проте вони їх втратили внаслідок нападу розбійників на шляху до Москви²⁷³. А. С. Радзивіл згадує про хутро соболів та чорних лисиць в якості дару в оповіді про візит московських послів до Владислава IV в березні 1635 р.²⁷⁴. У квітні 1638 р. частиною подарунку послів, окрім хутра соболів, були й живі звірі²⁷⁵. Про хутра соболів як коштовну річ і частину дипломатичного дару у своїх щоденниках писали Самуель Маскевич²⁷⁶, Самуель Твардовський²⁷⁷ та Станіслав Освенцим (1643-1651)²⁷⁸.

Ззовні подібними до куниць і соболів є *видри та горностаї*, невеликі ссавці, на яких також полювали заради хутра. Видра znana як тварина, що добре вміє плавати і значну частину раціону якої складають риба, земноводні та молюски. Горностаї також є непоганими плавцями, але надають перевагу суші та полюють на птахів та гризунів. Подібно до зайців, вони можуть змінювати колір свого хутра, аби краще маскуватись взимку; біле горностаєве хутро було в ціні²⁷⁹. Переважно інформація про полювання на них у джерелах вкрай стисла, є згадки про одяг з таким оздобленням. Винятком є історія з подарунком видри Я. Х. Пасеком польському королю Яну III Собеському, про яку вже згадано вище. Й. К. Гаур наприкінці свого трактату вмістив у якості додатка старий сільськогосподарський календар, де зазначено, що грудень є підходящим місяцем, аби ставити пастки на видр²⁸⁰.

Хутро видри цінувалось можливе й більше за боброве, оскільки має характерний відблиск і має густий пух²⁸¹. Ймовірно, полювання на цих тварин

²⁷³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 661, 663-664.

²⁷⁴ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 426.

²⁷⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. S. 87.

²⁷⁶ Maskiewicz S. Pamiętniki. S. 33, 40, 64, 67.

²⁷⁷ Twardowski S. Przeważna legacja... S. 91-92, 141-142, 206, 233.

²⁷⁸ Oświęcim S. Dyaryusz (1643-1651). W: *Scriptores Rerum Polonicarum. Tomus XIX. Kraków Nakładem Akademii Umiejętności*, 1907. S. 98-99, 287, 433.

²⁷⁹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 126-127.

²⁸⁰ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 285-286.

²⁸¹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 106.

радше мало характер промислу, прихильників дичини цікавили більші за розміром тварини. Дуже стисло про малих хутряних звірів, і горностая зокрема, пригадує Томаш Белавський, додаючи, що “яке значення, такого розміру і вірш”. Невеликих хижих ссавців він ототожнював з мишами, зазначаючи, що на декого з них можна полювати з вогнепальною зброєю, на когось із пастками, але через їх розмір це вкрай невдячна справа²⁸². Хоча хутро малих хутряних звірів також використовували у пошитті верхнього одягу – наприклад, у переліках пограбованого майна на Волині можна зустріти “шубу тхорову”²⁸³. Про полювання на *білок* також відомо небагато, оскільки основною його метою було хутро, воно мало характер промислу. Частіше вже йдеться про його результат, точніше про вироби з таким хутром, або ж про певну збірну кількість одиниць хутра такого звіра. Наприклад, у переліку втраченого під час грабунку на Житомирщині майна згадані “белиц две тисечи”²⁸⁴. З пізньосередньовічних польських джерел відомо, що м’ясо білки також вживали в їжу, принаймні воно було присутнім на столі польського короля Владислава Ягайла²⁸⁵.

2.2.8. Зайці. Зайці були одним з найбільш популярних об’єктів полювання, вони помітні з точки зору історії мистецтва, етнографії і т.д. Невеликий, пологливий і дуже швидкий звір, він цінувався перш за все за м’яке м’ясо. На українських теренах були поширені заєць-русак і заєць-біляк, що нині є рідкісним; перший взимку частково змінював колір вовни на білий, другий майже повністю ставав білим. Більше цінувалось хутро біляка, та загалом хутром зайця переважно прикрашали шапки. Деякі нутроці зайців використовувались у тогочасній фармації. Певні обмеження полювання на цього звіра існували, з огляду на різноманітні аспекти, пов’язані із землеволодінням. Для гонитви за зайцем потрібні були великі угіддя, або ж поля опісля збору врожаю, аби не було

²⁸² Bielawski T. Myśliwiec. S. 37-40.

²⁸³ Луцька замкова книга 1560–1561 pp. С. 201.

²⁸⁴ Актова книга Житомирського городського уряду 1611 року. С. 33.

²⁸⁵ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. S. 121.

завдано шкоди посівам²⁸⁶. Та однаково це був популярний об'єкт полювання – цьому сприяли значний ареал поширення та те, що зайці на рік мають по кілька виводків, тож їх популяція була достатньо високою²⁸⁷. До того ж, приблизне місце проживання зайця було нескладно вирахувати за відповідними слідами на деревах та кущах²⁸⁸. Ще одним доказом популярності зайця як об'єкта полювання є й непоодинокі згадки про вижлів – песиків угорської мисливської породи, що були навчені відшуковувати саме заячий слід. Полювання на зайця цікаве і з соціальної точки зору – на зайців полювали і король та його оточення, і шляхта (кінно і з собаками), і простолюди (з пастками та сітями).

Королівське полювання на зайців (точніше про кілька таких полювань) згадано в “Щоденнику...” А. С. Радзивілла. Вони відбулись у травні 1633 р., жовтні 1634 та квітні 1636 р. Про травневе полювання вже йшлося вище – у зв'язку з тим, що його проведенню заважав сильний вітер, та попри це вполювали аж 30 зайців²⁸⁹. Про те, що зайці як об'єкт полювання мали свою ціну, можна зробити висновок з короткої замітки автора щоденника про звірів, що постраждали від граду²⁹⁰. Т. Белавський у своєму віршованому трактаті присвятив цілий розділ полюванню на лисицю та зайця (точніше, спогадам про такі гонитви на Східному Помор'ї), і поруч з описами зазначив, що той, хто хоче покуштувати м'ясо цього ссавця, матиме значний клопіт²⁹¹. Цікаво, що в тих угіддях, де велось полювання на зайця, ці звірі були витривалішими, більш пологливими та прудкими, і з меншою ймовірністю могли стати здобиччю хижаків²⁹².

За спостереженнями шляхтича-аноніма, полювання на зайця справді могло завдати мисливцеві клопоту. Варто було зважати на погодні умови, оскільки залежно від них той обирає різні локації – у вітряну погоду поле, в туманну ховається в житі, в дощову біля берегів чи на луках, в хорошу погоду його можна

²⁸⁶ Ibid. S. 96.

²⁸⁷ Каменский В. В. Техника охотничьего промысла. С. 132.

²⁸⁸ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 210-215.

²⁸⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1 S. 305-306, 397, 527.

²⁹⁰ Ibid. T. 2. S. 316.

²⁹¹ Bielawski T. Myśliwiec. S. 35.

²⁹² Букатевич Ю. В. Мисливське собаківництво. К.: Урожай, 1986. С. 73.

зустріти в лісі чи біля болота з купинами. Звісно, ліпше обійти ті місця, де може бути заєць, тоді його можна здалека побачити і підстрелити; так само і з качкою. Взимку, для не надто масштабного полювання на зайців, варто було взяти з собою ророга²⁹³. Водночас якщо планувалась гонитва на цих звірів (восени), слід взяти з собою великі сітки, аби перегородити ними територію, де зайці можуть бути. Так робили в тому випадку, якщо заєць міг втекти в заболочені лісові угіддя – коли він бачив сітку, то тікав у бік поля, де на нього чекали хорти²⁹⁴. Полювання на зайця було нелегким ще й тому, що його сліди важче відчуті собаці, до того ж, він не завжди біжить по прямій²⁹⁵.

2.2.9. Бобри. Полювання на цього відносно великого ссавця мало характер промислу, адже його основною метою було високоякісне хутро звіра. Боброве хутро має пружний та густий волос, до того ж, подібно до видрового доволі довговічне²⁹⁶. Проте бобри, «карі та чорні», цінувались не лише завдяки хутрові – ще однією причиною полювання на них були підчеревки, тобто специфічні залози, що виділяють т.зв. бобровий струмінь. Цю речовину використовували у тогочасній фармації²⁹⁷, і навіть у XX ст. вона мала промислове значення. Про використання лою бобра відомо менше, хоча він також у XVII ст. був присутній у аптечних рецептах²⁹⁸. У середньовічній Польщі м'ясо бобра вживали в їжу під час посту – воно вважалося пісним; позаяк бобер має напівводний спосіб життя, його в даний період зараховували до риб, а не до звірів²⁹⁹. Ще однією, не суто комерційною причиною полювання на цього звіра були боброві греблі. Створюючи їх задля захисту від хижаків, бобри можуть змінювати русла водойм, що провокує затоплення сільськогосподарських угідь.

²⁹³ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 382.

²⁹⁴ Ibid. S. 387.

²⁹⁵ Справочник охотника. / Под ред. Долбика М. С. Минск: Ураджай, 1979. С. 222.

²⁹⁶ Кутюшев Ф. С. Скорняжное производство. С. 97-98, 163.

²⁹⁷ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 80-81.

²⁹⁸ Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. S. 191-193.

²⁹⁹ Gwiazdowicz D. J. Wykorzystanie niektórych gatunków zwierząt w medycynie ludowej i znachorstwie. I Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej" : materiały z konferencji, Gołuchów, 13-15 października 1999. S. 313-314.

Про велику кількість бобрів на Київщині у першій половині XVI ст. згадує Міхалон Литвин³⁰⁰. У переліку тих звірів, на яких полюють, бобра згадав Томаш Бєлавський³⁰¹. Бобровництво вже станом на першу половину XVII ст. було досить розвиненим на Лівобережжі. Відомо й про мисливців, що мали саме таку вузьку спеціальність, себто про бобровників. Місця їх промислу ділились по річкам³⁰², оскільки бобри ведуть частково водний спосіб життя. Про наявність звіра можна було дізнатись із характерних пошкоджень кори дерев, що росли поруч з водоймою. Для полювання на бобрів використовували пастки, сітки, вогнепальну зброю, мисливських песиків³⁰³. Пастки та сітки ставили зважаючи на раціон звіра, себто поблизу верб та тополь, кору яких вони любляють; на Поліссі ними більше послуговувались у теплу пору року, взимку брали на полювання собак³⁰⁴. Боброве хутро використовували для пошиття верхнього одягу, згадки про крадіжки «*кожуха бобрового*»³⁰⁵ та шуби чорного кольору з хутром куниці та бобра³⁰⁶ присутні в актовій документації теренів, про які йде мова.

2.2.10. Птахи. Птахи були достатньо популярним об'єктом полювання, але полювання на пернатих мало свої соціальні відмінності, порівняно з тими ж таки зайцями. Страви із м'яса деяких птахів могли бути частиною застілля представників еліт. Йдеться про перепілок, куріпок, фазанів, дрофу, качок та їх різновиди. На птахів часто полював простолюду у різний спосіб – з пастками, сітками або рушницею, зарядженою дробом (шротом). Те саме можна сказати про тих, хто постачав птахів на столи заможних представників еліт, себто про слуг. Такою справою могли займатись не надто заможні шляхтичі. Показово, що автором трактату про полювання на птахів “*Myślistwo ptasze*”, що вважається першим польським орнітологічним довідником, є незаможний шляхтич Матеуш

³⁰⁰ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. <http://litopys.org.ua/mltyvyn/mlty01.htm>

³⁰¹ Bielawski T. *Myśliwiec*. S. 16.

³⁰² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина... С. 359.

³⁰³ Badyna P. *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej*. S. 191-193.

³⁰⁴ Bobiatyński I. *Nauka łowiectwa*. T. 2. S. 162.

³⁰⁵ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. С. 220.

³⁰⁶ Там само. С. 399.

Циганський. Ймовірно, існував умовний розподіл залежно від птаха, на якого полювали шляхтич або його слуги. Принаймні Миколай Рей згадує про полювання з сітками на куріпку та тетерука взимку, але в тому ж тексті йдеться про розкіш гонити за зайцем восени, по закінченню якої автор приходить додому і бачить “зланих” птахів і зібрані гриби³⁰⁷. Полювання на птахів здавалося б, було значно безпечнішим, ніж, наприклад, пошуки ведмедя взимку, проте нещасні випадки могли трапитись і на ньому. Так, у “Хроніці...” Йоахіма Єрлича (1648-1673 рр.) є згадка про смерть брата автора, Івана, котрий ліз за пташкою на дуб, але впав і через три дні помер³⁰⁸. Ймовірно, він хотів перевірити якусь із встановлених ним пасток.

Загалом згадки про полювання на птахів нечисленні, хоча очевидно, що їх м'ясо вживали у їжу. Подекуди йшлося не про необхідність підстрелити птаха, а лише зловити його. Птаха, якого накрило сіткою, могли підселити у клітку на деякий час чи в невелике приміщення, якщо було можливим його розмноження в неволі. Ще однією причиною пташиного саме ловецтва було намагання зловити пернатого, аби використати його пізніше в якості наживки чи корму для іншого, хижого птаха – це нерідко стосувалось невеликих пташок³⁰⁹.

З огляду на значне розмаїття пташиної фауни навряд чи вартує окремої уваги та опису кожен представник пернатих. Проте необхідно навести класифікацію птахів відповідно до ландшафтів, для яких вони є частиною типової фауни. Тож, птахів, на яких полювали, можна поділити на лісових, водоплавних, болотно-лугових, степових чи польових. До лісових належать: тетерів, рябчик, куріпки, припутні, глушець, вальдшнеп (слуква); до болотно-лугових – журавлі, чаплі, кроншнепи (кульони); до водоплавних – дикі гуси, чайки, качки та лебеді, до степових (чи польових) – дрофа та перепілка. Деякі птахи мають великий ареал поширення – зустрічаються, до прикладу, не лише на Поліссі, а й в лісостеповій

³⁰⁷ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

³⁰⁸ Ерлич И. Летопись. *Южнорусские летописи*. / Под. ред.. Левицкого О. И. Киев: Б.м., 1916. С. 85.

³⁰⁹ Кравченко Н. Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої у світлі наративних джерел XVI-XVII століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 152-153. 2022. С. 29.

зоні, тож фактор ландшафтів важливіший. Оскільки болотно-лугові та степові угіддя значно скоротились за рахунок їх переведення у стан сільськогосподарських, деякі зі згаданих птахів нині мають статус рідкісних³¹⁰.

На орнітологічні багатства Київського воєводства зразка 1540-х звернув увагу Міхалон Литвин, зазначивши, що діти наповнюють човни зібраними яйцями журавлів, лебедів, диких качок та гусей, а потім їх пташенятами наповнюють пташники³¹¹. Г.-Л. де Боплан у описах фауни Київщини також приділив увагу птахам, зокрема згадав про перепілок, журавлів та перелітних птахів – пеліканів³¹²; окремо про них йшлося трохи далі, у розділі про шляхетські звичаї та дичину на бенкетах еліти.

Мисливські трактати, де мова йде про птахів, значною мірою концентруються на способах полювання на птахів, на їх термінах, що залежить від періоду їх гніздування. Я. К. Гаур в основному тексті своєї праці приділяє увагу лише легким способам вполювати невелику пташку на приманку³¹³, а ось у додатку, стислому сільськогосподарському календарі пише про строки полювання на птахів. Автор трактату радить не полювати на них під час гніздування, виділяючи серед таких місяців квітень. Добрим часом для мисливців-пташників називає липень, а в серпні, коли вже зібраний врожай, радить полювати на перепілок з яструбом. Загалом же найкращим часом для полювання, на його думку, є грудень (у т.ч. на птахів) та січень³¹⁴. Друга половина літа та початок вересня вважались сприятливим часом для полювання не лише на перепілок, а й на тетеруків, куріпок, глушців, дроф та качок, адже в цей час в них вже піросло потомство³¹⁵. Пізньою осінню та взимку полювали на тетеруків та куріпок. Сніжна пора вважалась сприятливою для організації полювання, оскільки звірів легше вислідкувати за слідами на снігу³¹⁶.

³¹⁰ Справочник охотника. / Под ред. Долбика М. С. С. 133-144.

³¹¹ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>

³¹² Боплан Г.-Л. де. Опис України... С. 91-92.

³¹³ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 178-179.

³¹⁴ Ibid. S. 212, 217, 222-223, 233.

³¹⁵ Сабанеєв Л. П. Календарь природы. С. 92-94, 101, 122-130, 157-159.

³¹⁶ Там само. С. 200-203, 220-223.

У мисливських трактатах наявні і рекомендації щодо часу доби, коли найкраще проводити полювання на птахів. Так, анонімний автор трактату “Gospodarstwo jezdeckie...” радив йти на пташине полювання за три години до сутінок і на світанку – це час, коли птахів найчастіше можна побачити в траві³¹⁷. За його ж спостереженнями, в ясний і тихий день слід полювати на куріпок, припутнів (лісових голубів), зайців; в подібну, але вітряну погоду слід шукати зі зброєю качок, гусей, журавлів та сойок. Натомість полювання на глушця, тетерука та дрофу найбільш результативним було в холодний, хмарний, але не вітряний день³¹⁸.

Т. Белавський у своєму “Мисливці” присвятив птахам окремий підрозділ, де звернув увагу на пташине ловецтво, способи полювання на різних птахів, а саме на куріпку, дику гуску, качку, журавля та лебедя. Поруч з цими популярними об’єктами полювання автор згадує також орла (радіше символічно, оскільки він є гербовою твариною), а ще, що нетипово, ворону. І якщо на відносно великих птахів Т. Белавський радить ставити сітки, брати з собою рушницю з дробом, навченого пса або птаха, то для дрібніших чи малих птахів підійдуть менші сітки та пастки. Це список дещо більший, зокрема в ньому фігурують лісовий голуб, сойка, іволга (вивільга), гайворон, чайка, зяблик, чиж, снігур, горобець³¹⁹. Більшість із цих птахів гніздяться на деревах, є частиною типової фауни українських лісів, лісостепів та степів – в якості постійного чи мігруючого виду. Винятком є чайка, що є болотно-луговим птахом і належить до перелітних птахів.

Полюванню на птахів присвячений окремий трактат Матеуша Циганського “Myślistwo ptasze” (1584). Він вважається першим орнітологічним довідником у Речі Посполитій; до того ж, цінним є і той факт, що автор полював на території сучасної України, а саме на Поділлі, на білу куріпку³²⁰. У трактаті вміщений

³¹⁷ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 374.

³¹⁸ Ibid. S. 381.

³¹⁹ Bielawski T. Myśliwiec. S. 15, 45-52.

³²⁰ Cygański M. Myślistwo ptasze, dzieło z XVI wieku, obejmujące wykład wszystkiego, co wówczas do ptaśnictwa w Polsce należało, a obok tego wymieniające rodzaje i gatunki ptaków krajowych. Teraz na nowo przedrukowane, z dodaniem przedmowy, objaśnień i przypisów Antoniego Wagi. – Warszawa: drukiem M. Chmielewskiego, 1842. S. 124-126.

величезний перелік тих птахів, на яких було можливим полювання, включно й з невеликими горобцеподібними, які могли йти на корм хижим³²¹, а також з рекомендаціями щодо вибору зброї, пасток, собаки чи хижого птаха та ін. До особливостей цього трактату належать невеликі віршовані строфи, присвячені окремим птахам.

Найбільше уваги (із не хижих птахів) дісталось достатньо чи відносно великим пернатим – глушцеві, дрофі, сові, журавлеві та чаплі, сірій та білій куріпкам, качкам, перепілці. Полювання на них, природно, різнилось. Перш за все, варто було визначити ареал побутування самого птаха, добре знати його голос. Подекуди помічником у пошуку птаха міг бути вижло, як от на глушця³²² чи на качок³²³, а ось вполювати чайку³²⁴, рябчика³²⁵, вальдшнепа³²⁶ чи дрімлюгу³²⁷ допомагав хижий птах; також на полювання на великих птахів автор радив брати рушницю. Дуже важливо, аби мисливець, що йшов полювати на птахів, яких треба чекати, був не лише обережним, а й терплячим, оскільки є ймовірність, що йому доведеться довго вичікувати птаха у сховку³²⁸. Якщо обрана ним сіть для птаха не була самоловною, варто було завчасно потурбуватись про маскування схованки – куреню, воза або човна, бути обережним у заболочених місцях. Також потрібно було вибрати одяг та взуття нейтрального кольору за погодою; шкіра була хорошим матеріалом для його пошиття³²⁹. Шкіряне взуття могли обробляти сумішшю з лоєм, аби воно не промокало³³⁰.

Вибір птаха, якого планувалось вполювати, зумовлював і вибір відповідної сіті, але в будь-якому випадку її потрібно було правильно зафіксувати і замаскувати листям чи тканиною. Сіті на великих птахів (наприклад, на куріпку)

³²¹ Ibid. S. 157-171.

³²² Ibid. S. 21.

³²³ Ibid. S. 89-97.

³²⁴ Ibid. S. 210-214.

³²⁵ Ibid. S. 76-81.

³²⁶ Ibid. S. 233.

³²⁷ Ibid. S. 117.

³²⁸ Badyńska P. *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej*. S. 255.

³²⁹ Bobiatyński I. *Nauka łowiectwa*. T. 2. S. 350-351.

³³⁰ Ibid. T. 1. Wilno, 1823. S. 243.

ставили завчасно, і лишали в якості приманки зернята вівсу чи коноплі, ягоди, або, як у випадку з совою – мертву мишу чи малого птаха³³¹. Приманкою на качок, гоголів слугувала дрібна рибина³³² а на лебедя – яблуко, встромлене на гілку, до якої була прив'язана мотузка³³³. У полюванні на деяких птахів мав значення свисток-приманка, що імітував голос самого птаха-об'єкта полювання або ж якогось іншого, щебетання малого пернатого, писк миші. Такі свистки могли бути як з кістки та рогу, так і металевими (автор згадує олов'яні)³³⁴.

Проте методи полювання на лебедя були достатньо різноманітними, для цього могли використовувати соколів (хоча враховуючи розмах крил лебедя, це могло скінчитись для них плачевно), або ж птахові на шию намагались закинути аркан та витягти його на берег³³⁵. З соколами полювали на чаплю, у т.ч. й еліта; чапля, попри незвичний смак, була бажаною дичиною на столах представників литовського нобілітету³³⁶. На лебедів полювали часом задля їх отримання як престижного й навіть королівського подарунка³³⁷ – аби цей птах плавав на озері на території приватного володіння. В актових джерелах трапляються згадки про “лебедів домових”³³⁸. Лебедів, полохливих птахів, утримували на території маєтків, підгодовували, оскільки поза естетичною стороною їх мясо було в ціні з кулінарної точки зору, а окрім того, і їх пух, яким набивали подушки³³⁹. Полювання на чаплю також було не з виключно гастрономічних міркувань. У часи короткого правління Генріха Валуа (1573-1574), і за його сприяння у Речі Посполитій почалась мода на оздоблення шапок пташиними перами, а найбажанішими вважались пера чаплі³⁴⁰. При цьому подекуди на цих птахів

³³¹ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 171-183.

³³² Ibid. S. 66-68.

³³³ Ibid. S. 26-27.

³³⁴ Ibid. S. 254.

³³⁵ Waingertner B. Polowania w Polsce Jagiellonów. S. 182.

³³⁶ Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. T. 2. S. 232-233, 342.

³³⁷ Mazaraki M. Łowiectwo w Polsce. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993. S. 35.

³³⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 556.

³³⁹ Krüger K. Polując na ptaki. Rzecz o polskim myślistwie ptasim w drugiej połowie XVI wieku. *VI Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej"*: materiały z konferencji, Łańsk, 19-20 maja 2007. S. 390.

³⁴⁰ Mazaraki M. Łowiectwo w Polsce. S. 53.

полювали лише виключно заради них, тож отримавши бажане, їх відпускали на волю. Проте відомо, що зловлених чапель могли утримувати в неволі, саме задля того пізнішого продажу їх пер³⁴¹.

На менших птахів, або ж на тих, чиє м'ясо не мало високих смакових якостей, полювали неохоче. Полювання на них видавалось доцільним, якщо вони могли нашкодити посівам сільськогосподарських культур. Або ж, якщо мова йде про шуліку, то дрібному свійському птаству – саме про нього автор пише, що той *“шкоду чинить, тому не жаль і дістати його”*³⁴². Зі схожих причин полювали на ворон³⁴³ та сойок³⁴⁴ – на них ставили пастки, полювали з хижим птахом або маючи дробову рушницю. Соловейко, мабуть, був єдиним малим птахом, якого намагались зловити з естетичних міркувань – його саджали в клітку, аби він тішив своїм співом оточуючих³⁴⁵. Трактат Матеуша Циганського – унікальне джерело для дослідження полювання на птахів, оскільки він був чи не єдиним, хто приділив багато уваги дрібному птаству – інших писемних джерел, які засвідчили б наявність такого полювання як окремого явища, немає. Хоча очевидно, що такі птахи могли потрапляти в пастки, які ставив простолюду.

2.2.11. Степова та лісостепова фауна. Мисливська фауна степу та лісостепу частково збігається з лісовою, про яку йшлося вище, з огляду на великий ареал поширення деяких тварин та те, що деякі види є мігруючими. Так, лисиці, зайці, вовки, горностаї є частиною фауни у т.ч. не надто заліснених теренів тоді Київського воєводства; Г.-Л. де Боплан згадував також про оленів³⁴⁶. Мігруючим (залежно від пори року) видом є сарна. Серед представників орнітофауни, про яких вже йшлося раніше, у степу та лісостепу зустрічаються дрофа, журавель, представники горобцеподібних (жайворонки та ін.), чапля,

³⁴¹ Gwiazdowicz D. J., Wieland P. Sokolnictwo w kulturze polskiej. *II Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej"* : materiały z konferencji, Gołuchów, 14-16 września 2001. S. 538.

³⁴² Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 111.

³⁴³ Ibid. S. 269-270.

³⁴⁴ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 235-236.

³⁴⁵ Ibid. S. 247.

³⁴⁶ Боплан Г.-Л. де. Опис України... С. 91-92.

кулик, перепілки, куріпки, лебеді, дикі гуси. Під час археологічних досліджень Більського городища (суч. Полтавщина), а точніше селітроварницького стану середини XVII ст., разом із кістками свійських тварин була віднайдена невелика кількість кісток зайця, дрофи та кулана. Співвідношення кісток диких та свійських тварин було на користь других³⁴⁷. Ймовірно, саме зниклого кулана (дикого віслюка) мав на увазі Г.-Л. де Боплан, описуючи невисоких диких степових коней, м'ясо яких місцеві мешканці вживали в їжу³⁴⁸.

Безумовно, згадок про типово степових тварин у джерелах менше, тим паче, якщо вони не належать до хутрових звірів. Із тих тварин, про яких досі не йшлося, варто згадати сайгаків та бабаків. Сайгаки, що були повністю винищені і нині відомі в Україні як відновлений на заповідній території вид, що має невелику популяцію, станом на XVII ст. були частиною мисливської фауни. Міхалон Литвин, описуючи мисливські багатства Київщини, згадує про сайгака як про мігруючий вид, на якого полювали під час його міграції зі степів у ліси³⁴⁹. Г.-Л. де Боплан описав сайгака як звіра, дещо подібного до кози, з м'якою коричневою вовною та білими блискучими невеликими рогами. Значно здивований він був, побачивши бабаків, популяція яких у XVII ст., схоже, була значно більшою. Про цілі полювання на бабаків Боплан не згадує, хоча свого часу це був досить популярний представник саме мисливської фауни. Бабаків виманювали з їх нір, заливаючи туди воду і чекаючи, коли звір вистрибне; сам автор тримав їх, як домашніх улюбленців, досить докладно описує їх спосіб життя, поведінку. Нори бабака могли бути небезпечними для коней – вони могли зламати кінцівку, якщо випадково ступлять у нору цього гризуна. Г.-Л. де Боплан з сумом зазначив, що така прикрість траплялась з ним кілька разів, коли він їхав верхи³⁵⁰.

Отже, організація та проведення полювання, як і провадження мисливського промислу загалом, залежали від значної кількості природних

³⁴⁷ Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. К.: Б. М., 2010. С. 41, 49.

³⁴⁸ Боплан Г.-Л. де. Опис України... С. 92-93.

³⁴⁹ Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>

³⁵⁰ Боплан Г.-Л. де. Опис України... Арк. 89-92.

чинників. Безпосередньо на його результат впливали природно-кліматичні та погодні умови, його провадження корелювалось із календарем сільськогосподарських робіт. Чимало інформації про способи полювання, його організацію можливо отримати із господарських та мисливських трактатів – порадників, автори яких ділились власним баченням ідеального полювання. Ці джерела дозволяють оцінити рівень розвитку тогочасної мисливської техніки, а також зрозуміти, якою саме була тогочасна мисливська фауна. Подекуди ці трактати є єдиним джерелом для таких реконструкцій, особливо якщо йдеться про полювання на птахів. Загалом же мисливська фауна регіону, про який йде мова, достатньо різноманітна, що дозволяло створити деякий запас харчового ресурсу, посмакувати незвичними наїдками, отримати хутра для пошиття теплового одягу. Безумовно, варто враховувати, що згадані вище хутряні вироби (особливо якщо мова йде про шапки з соболиним хутром) могли шити не з хутра тварин, впольованих на українських теренах. Проте зважаючи на джерельні дані, є значна ймовірність цього, особливо якщо йдеться про невеликих хутрових звірів.

2.3. Помічники мисливця та його спорядження

Для будь-якого типу полювання мисливцеві, залежно від його майнового чи соціального статусу та обраного звіра, потрібен був помічник (спеціально навчені собака, хижий птах, кінь), зброя або ж додаткове устаткування, чи, принаймні, приманки. Оскільки про окремі деталі спорядження, що могли бути престижними речами (сумки, ріжки), мова йтиме дещо далі, тут варто спинитись на тваринах, що брали участь в полюванні, а також на способах беззбройного полювання. Полювання із собаками чи хижими птахами було частиною тогочасної елітарної культури, мало давню історію. І якщо сцени полювання з мисливськими песиками присутні на античних мозаїках, то практика полювання із хижими птахами вважається проявом орієнтальної моди.

2.3.1. Хижі птахи. XVI–XVII століття – часи, коли сокольніцтво було в zenіті своєї популярності як один із методів полювання у Речі Посполитій. У пізніші часи воно зберігалось значною мірою як данина традиціям, оскільки поширилась мода на полювання із собаками та вогнепальною зброєю. Полювання з соколами є давньою східною традицією, запозиченою слов'янами ще за часів Русі³⁵¹, хоча відомо, що подібний звичай існував у східних країнах ще до нашої ери, а звідти був запозичений античними Грецією та Римом. Соколине полювання було популярним у Європі в часи Середньовіччя, проте пік цієї популярності припав на XVI ст., а пізніше вона неухильно спадала. До того ж, це захоплення було вельми дорогим³⁵², тож значну кількість хижих птахів могли собі дозволити лише заможні представники еліт та монархи.

Розгорнутий перелік хижих птахів потрапив до Литовських статутів, а саме до артикулу, де йшлося про відшкодування за їх викрадення. Отже, до птахів, які станом на XVI ст. могли бути помічниками мисливця, зараховували: кречета (білого, червоного та сірого), сокола, яструба, рарога, сарича, чеглія (підсоколика великого), яструба малого (яструбця), дербника, крогульця та рабця³⁵³. З цими птахами полювали представники вищих щаблів еліт, вони могли бути дипломатичним дарунком. Та найчастіше в джерелах фігурують сокіл та яструб, а також рарог та крогулець (яструб-перепелятник або голуб'ятник³⁵⁴) з якими полювали шляхтичі, тож про цих птахів йтиметься далі найбільше. Рабець, дербник і чеглій полювали на дрібне птаство, гризунів та комах³⁵⁵, тож їх роль була суттєвою радше не в самому полюванні, а для збереження посівів зернових. Власником цілої низки хижих птахів був Я. Х. Пасек, зокрема у його щоденнику згадані соколи, яструби, чеглій, дрімлюга та крук³⁵⁶.

³⁵¹ Szpetkowski K. Historia łowiectwa... С. 18.

³⁵² Dyakowski B. O dawnych łowach... S. 67-73.

³⁵³ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Том 24/25. Київ, 2018. С. 365.

³⁵⁴ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów. S. 147.

³⁵⁵ Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 3. Статут ВКЛ 1588 р. у 2-х книгах. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Книга 2. (Словник) С. 528-555.

³⁵⁶ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki. S. 196.

Хижі птахи допомагали мисливцям вполювати інших птахів (куріпку, чаплю, навіть лебедя та ін.), відносно невеликих ссавців – найчастіше зайця, але могли також використовуватись у полюванні на лисицю, й навіть сарну. Під час полювання із птахом мисливець потребував для нього довгого ремня, а також для себе спеціальної шкіряної рукавиці, оскільки на його руці сидів птах. Іноді птаха тримали на ремні, якщо побоювались, що він відлетить, вполювавши здобич, і більше не повернеться³⁵⁷. Є також згадки про необхідність спеціальної пов'язки на очі для птаха³⁵⁸; вона була й дуже важливою у процесі його навчання, коли необхідно було дещо притлумити дикі інстинкти хижака і зробити його слухняним³⁵⁹. Навчання зловлених пташенят, утримання птахів, піклування про їх раціон входили до обов'язків сокольників або пташників (безумовно, наявність таких урядників залежала від соціального статусу власника угідь). Поза тим, володіння котримсь хижим птахом, що допомагав знаходити зайця або куріпку, не було рідкістю для представників шляхетського стану. Птахи^{360*} фігурують у переліках втраченого під час наїздів і грабунків³⁶¹, а подекуди й навпаки – поруч з нападниками. Так, слуги Станіслава Кручинського Іван Гарасимов та Ян Іваницький у жовтні 1659 р. напали на селян Савку й Олексу біля села неподалік міста Белз; на руці в одного з нападників був яструб із дзвониками, а поруч з їх конями бігли хорти й чорний вижло³⁶².

Автори мисливських трактатів з теренів Речі Посполитої лишили чимало порад, що стосуються хижого птаства та полювання з ним. Наприкінці трактату Якуба Казимира Гаура в якості додатка вміщений мисливський календар, де є згадка про те, що найкращий час для полювання «мисливих господарів» на

³⁵⁷ Mazaraki M. *Łowiectwo w Polsce*. S. 91.

³⁵⁸ Badyna P. *Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej*. S. 217-227.

³⁵⁹ Dyakowski B. *O dawnych łowach i dawnej zwierzynie*. S. 76-77.

^{360*} тут – 3 яструби, 2 соколи і 2 парogi

³⁶¹ Кравченко В. Документи кінця XVI – початку XVII ст. до історії волинського містечка Литовежа і його замку. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 697.

³⁶² Kryczyński S. *Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku. Rocznik Tatarski: czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce*. Т. 2 (1935). S. 251.

перепела з яструбом – серпень, опісля збору врожаю³⁶³. Томаш Бєлавський прихильно ставився до полювання на різне птаство; із хижим птахом він радив полювати на куріпку³⁶⁴. Такої ж думки про полювання на цього птаха був анонімний автор трактату “Gospodarstwo jezdeckie...”, який радив брати для цього крогульця, а на полювання на зайця – рарога. Проте з рарогом та соколом найліпше було полювати вранці, а з яструбом та крогульцем – вдень. Літо найкраще пасувало для того, аби навчитись полюванню з соколом, а зима – з рарогом. Птахи перед полюванням мають бути ситими, але не переїдати. Цікавим є спостереження автора щодо природних інстинктів молодих хижаків – якщо птах має гарний апетит і швидко хапає смаколик, який знаходиться в його полі зору, то він буде гарним помічником мисливця³⁶⁵.

Чимало уваги хижим птахам приділив у своєму трактаті Матеуш Циганський, знавець пташиного полювання. Він радив ловити молодих птахів замаскованою сіткою із вабцем, роль якого міг виконувати дрібний птах. Сітку варто було встановити неподалік гнізда хижаків, та завчасно потурбуватись про сховок³⁶⁶. На сторожі вже зловлених птахів автор радив лишати хорта³⁶⁷. Із незгаданих вище хижих птахів він називає сорокопуда та боривітра; із першим можна полювати на дрібне птаство, а другого навчити полювати не вдавалось³⁶⁸. Також Матеуш Циганський рекомендував потурбуватись не лише про гарний раціон хижаків, а й про те, щоб споруда, де їх утримували, завше була теплою³⁶⁹.

Сокольництво у XVI ст. стало темою окремих мисливських трактатів, що побачили світ в Баварії, Франції та Англії. З огляду на більш вузьку тематику, подібно як і у випадку з трактатом Яна Остророга, в них приділена увага ще й особистості того, хто опікується тваринами; талановитий сокольник має бути

³⁶³ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 223.

³⁶⁴ Bielawski T. Myśliwiec. S. 45-52.

³⁶⁵ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 381-385.

³⁶⁶ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 73-75, 98-99, 143-157, 216-228, 232.

³⁶⁷ Ibid. S. 48-50.

³⁶⁸ Ibid. S. 53, 129.

³⁶⁹ Ibid. S. 150-171.

доброю, терплячою та залюбленою у свою справу людиною³⁷⁰. Відомими у Речі Посполитій знавцями соколиного полювання були кримські татари, що перейшли на службу до ВКЛ. Дехто з її представників був ознайомлений з польськими мисливськими трактатами³⁷¹.

2.3.2. Пастки та сітки. Пастки та сітки є достатньо консервативним способом полювання на різних звірів. Про побутування деяких пасток на птахів (шатра, наприклад) відомо ще з часів Середньовіччя, але добре описані вони вже етнографами протягом ХІХ–ХХ ст. Такого типу полювання часто здійснювалось простолюдом, тож свідчення про нього рідко потрапляли в історичні джерела, але його реконструкція можлива завдяки пізнішим дослідженням. Оскільки техніка виготовлення пасток часто нескладна, можна припустити, що за довгий період побутування вони не зазнали значних конструкційних змін. У давнину для їх виготовлення використовувалось цупке волокно (наприклад, конопляне), кінське волосся, шкіра, дерево, живиця, лико та ін.; подекуди була потрібна приманка.

Одним зі способів практично беззбройного полювання на великого небезпечного звіра були *ловчі ями*, замасковані зверху гілками та травою. На Рівненщині такі ями викопували на стежках, якими могли пересуватись ведмеді, вовки та вепри³⁷². Відомо, що інколи на дні ями лишали гострі кілки; або ж її не маскували суттєво і лишали там приманку (ягня, якщо йшлося про вовка та яму-вовківню)³⁷³. Подібним чином робили пастку на ведмедя – яму, викопану на його стежці, маскували гілками та дерном, а зверху лишали трохи густого меду в якості приманки³⁷⁴. Способом вполювати (чи допомогти вполювати) невеликого чи середнього за розмірами звіра були *ступиці*, давні дерев'яні аналоги капканів. Ці пастки використовували на Поліссі. Ступиця – конструкція прямокутної форми

³⁷⁰ Hobush E. Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation. P. 78-79.

³⁷¹ Milczarek S. Kultura łowiecka w świetle islamu. Warszawa, 2001. S. 97.

³⁷² Дмитренко А. Присвоювальні промисли. В: Етнокультура Рівненського Полісся. / Упор. Ковальчук В. П. Рівне: ПП ДМ, 2009. С. 38-40.

³⁷³ Сіренко. С.В. Україна, держава: господарські заняття [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 1 Київ: Наукова думка, 2018. 608 с. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.1>

³⁷⁴ Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. T. 2. S. 147.

з отвором у вигляді човника. Якщо, наприклад, лапа лисиці потрапляла в неї, верхівка у вигляді дверцят закривалась, і звільнитись звір вже не міг. Ступицю закопували на звіриних стежках, як і *ступу*³⁷⁵. Вона мала простішу конструкцію – це фрагмент стовбура з видовбаною дірою у формі конуса чи пляшки. Таку пастку на Поліссі ставили на лося. Звір, що втрапив у неї, волочив її за собою, і так його могли знайти мисливці; або ж грузнув у багні, якщо місцевість була заболоченою³⁷⁶. Існували також *пастки-підколади* на малих хутряних звірів, принцип дії яких дещо нагадував мишоловку – коли тварина намагалась дістати приманку, її притискало верхньою частиною пастки³⁷⁷. Подібною була польська пастка *вовчий слуп*, з приманкою у вигляді м'яса птиці, яку лишали на вовчій стежці; щоправда, вона була влаштована таким чином, аби в неї потрапляли лапи звіра³⁷⁸. Матеуш Циганський згадує про побутування в його часи *розщепів* (тобто капканів), хоча на українському Поліссі такий спосіб полювання фіксують у XVIII ст. – принаймні, якщо йдеться про пастки з металевими дугами.

Петлі та їх різновид – *сильця і сіла*, теж досить давні способи вполювати звіра, проте нині вважаються браконьєрськими, оскільки завдають тварині страждань. Мотузку з грубого волокна, шкіри чи кінського волосу фіксували на стовбурі дерева на стежці, якою пересувався невеликий чи середнього розміру ссавець, зав'язували, надаючи формі кола і ставили на кілочки. Такі пастки нерідко ставили взимку, орієнтуючись на наявні сліди зайця або лисиці; їх називають сильцями на удушення. Сильця на підрив також були знаним способом вполювати дрібних ссавців, але в цьому випадку у пастку потрапляла кінцівка тварини, на якій вона “підвисала” до приходу мисливця³⁷⁹. Невеличкі пастки-петлі нерідко ставили на берегах водойм на водоплавних птахів, чи фіксували горизонтально на рівні землі, аби вполювати котрогось лісового чи польового

³⁷⁵ Етнографія України. / За ред. Макарчука С. А. С. 288.

³⁷⁶ Полесье. Матеріальна культура. Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. и др. Київ: Наукова Думка, 1988. С. 158.

³⁷⁷ Сіренко. С.В. Україна, держава: господарські заняття. <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.1>

³⁷⁸ Moylke W. Myślistwo krajowe. S. 230.

³⁷⁹ Етнографія України. / За ред. Макарчука С. А. С. 288.

птаха. Такі пастки, встановлені на березі водойми чи на дереві, часом потребували важеля у вигляді каменя³⁸⁰.

Сітки. Полювання із сітками має давню історію – про деякі з них йдеться ще у “Руській Правді”. Сітки переважно асоціюються з пташиним полюванням, але водночас вони могли виконувати допоміжну роль під час загінного полювання на великих звірів. Так, великими довгими сітками перегороджували кордон пущі, коли під час кінного полювання собаки гнали у той бік оленя, вепра, зайця та ін.³⁸¹. Важливо було добре зафіксувати таку сіть, особливо нижню та верхню линви, бажано – прив’язати до стовбурів дерев³⁸². Якщо ціллю полювання було намагання зловити звіра чи дезорієнтувати його, на нього, коли вже загнаний, накидали цупку велику сіть, в якій він заплутувався. Схоже, використання саме такої “третьомильної сіті” мав на увазі Т. Белавський, коли в своєму “Мисливцеві” пригадував про полювання Стефана Баторія на зубра³⁸³. Сіті на птахів поділялись на два основні типи – самоловні та підривні. У першому випадку птах заплутувався в ній сам, у другому мисливець мав смикнути за мотузку. Підривною сіттю було “корито” – це відома сіть на куріпок, якою нерідко користались у холодну пору року; після відповідного поруху мисливця її бокові стінки змикались воєдино. Відомою ще з руських часів була сіть-перевіс, яку ставили на кілочках і маскували листям, лишаячи приманку у вигляді зернят. Коли зграйка птахів вирішувала пожитись приманкою, сіть через систему мотузок замикалась і злітала доверху³⁸⁴.

Чимало різновидів пасток на птахів описано у трактаті Матеуша Циганського, серед них кругові, що падають на птахів зверху – під таку сітку мисливець заманює птаха вабцем, і вона падає на нього³⁸⁵. На кілках навхрест ставилась пастка типу шатро з трьох «стін», всередині якої лишали приманку.

³⁸⁰ Кравченко Н. Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої у світлі наративних джерел XVI-XVII століття. С. 30.

³⁸¹ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 387-388.

³⁸² Kozłowski W. Pierwsze początki terminologii łowieckiej. Warszawa, 1822. S. 36.

³⁸³ Bielawski T. Myśliwiec. S. 28.

³⁸⁴ Полесьє. Матеріальна культура. С. 160.

³⁸⁵ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 171-183.

Автор радив ставити сітку так, щоб вона трохи підвисла над землею чи над листям, робити в ній спеціальні дірки, аби він в ній загрузнув, для цього ж лишати під нею ще одну сітку-ядро³⁸⁶. Загалом же існувало чимало різновидів таких сіток, що різнились типом волокна, розмірами і трохи формою, але більшість подібно до шатра мали три «стіни» і замикались мотузкою; іноді всередині лишали сильце³⁸⁷. Коли птах потрапляв у шатро, мисливець, будучи в сховку, смикав за мотузку, і пастка замикалась та злітала. Побутування цієї давньої пастки фіксували на Волині навіть у XIX ст.³⁸⁸ Існували також сітки на водоплавних чи болотно-лугових птахів, проте вони були не надто надійними, та й мисливець принагідно мав подбати про схованку-«буду» або човен, замаскувати сіть верб'ям. Одним зі способів вполювати водоплавного птаха, а особливо різних качок, був круг із дерева, який кріпився на кілок, вбитий вглиб. На нього прив'язували мотузку, з одного боку якої була рибна приманка на гачку, з іншого – камінь. Коли качка з'їдала приманку разом з гачком, вона починала шарпати мотузку, тож прив'язаний з іншого боку камінь падав і вона не могла злетіти³⁸⁹.

Про інакші способи зловити птахів без сіток пригадують два автори щоденників – Йоахім Казимир Гаур та той-таки Матеуш Циганський. Щоправда, це стосується птахів, невеликих за розміром. Так, Й. К. Гаур радив настоювати зерно-приманку 10 днів у розчині з соку цикути і з додатком дурману чи табаку, інший спосіб – зерно слід вимочити у винному оцті 8 днів, додати подрібнені чистотіл та білу шавлію. Ще простішим способом було змішати подрібнений чистотіл з будь-яким зерном; кожен птах, що поласує таким зерном, стане «таким п'яним, що його можна буде вхопити рукою»³⁹⁰. Матеуш Циганський пригадує про леп, ще один спосіб зловити малого птаха. Це пастка з приманкою та клейкою речовиною на основі смоли; коли птах намагався звільнитись, його крила

³⁸⁶ Ibid. S. 61-62, 181-191.

³⁸⁷ Ibid. S. 258-259.

³⁸⁸ Bobiałyński I. Nauka łowiectwa. T. 2. S. 279.

³⁸⁹ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 66-68, 89-97.

³⁹⁰ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 178-179.

склеювались³⁹¹. Таку пастку можна було зробити за допомогою термічної обробки ягід омели, з додатком живиці до готової маси, та встромленого у неї галуззя³⁹².

2.3.3. Мисливські собаки. Згадки про мисливських собак непоодинокі для періоду, про який іде мова. Найчастіше маються на увазі хорти (мають довші ноги та гарний зір) та гончаки (менші за розміром, мають гарний нюх). Розгорнуті переліки мисливських собак за їх спеціалізацією фігурують у Литовських Статутах. Так, згадані собаки, що полюють на вивірку та птицю, бобра, підстрелену дичину, йдуть по сліду, полюють з соколами і яструбами, та ін. Лягава підстрела допомагала у полюванні мисливцю-одинаку, шукаючи впольовану дичину³⁹³. За назвою згаданий вижло, споріднений з польською гончою, що полював часто на зайців та лисиць; вижла могли бути лягавими – шукати підстрелених птахів чи зайців³⁹⁴.

Йдеться також про курча (невідома порода, кучерявий собака) та пса меделянського (або міланський, вимерлий вид)³⁹⁵. Цього собаку, як і пса-британа зараховують до молосів. Це дві масивні породи, з якими полювали на великого звіра. В Османській імперії британів називали самсонами; ці собаки були навчені полювати на вепра³⁹⁶ та ведмедя³⁹⁷. Про британів йшлося у праці А. Гваньїні, але в контексті моторошних розваг московського царя Івана IV, який наказував натравлювати їх на людей³⁹⁸. Г.-Л. де Боплан, пишучи про звичаї тогочасної шляхти, зазначає, що її представники мають, крім гарних коней, “крапчастих, мов леопарди, собак”. На жаль, в самому тексті про їх призначення нічого не

³⁹¹ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 41-42.

³⁹² Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. T. 2. S. 322.

³⁹³ Kozłowski W. Pierwsze początki terminologii łowieckiej. S. 30.

³⁹⁴ Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. S. 49.

³⁹⁵ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. С. 366.

³⁹⁶ Kozłowski W. Pierwsze początki terminologii łowieckiej. S. 7.

³⁹⁷ Twardowski S. Przeważna legasyja... S. 142-143.

³⁹⁸ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. С. 649.

сказано³⁹⁹, та ймовірно, це був котрийсь з підвидів хортів; вони славились своєю швидкістю та гарним зором, але мали слабший ніж у гончаків нюх⁴⁰⁰.

Ті поради, про які йшлося вище, вміщують окремі згадки про таке полювання, чи короткі практичні рекомендації щодо полювання та утримання собак, та є один трактат, що повністю присвячений цій тематиці. Це трактат Яна Остророга “*Myśliwstwo z ogarami*” (1618 р.), в якому йдеться про полювання з польськими гончими на зайця, який, до того ж, показує тогочасний рівень собаківництва. Поява такого трактату невинна, адже утримання великої кількості собак, подібно як і птахів, було недешевою справою – такі висновки можна зробити із законодавчо встановлених штрафів за викрадення собак. У Луцькій замковій книзі є запис про пограбування, що сталося у грудні 1560 р., і в списку втраченого рухомого і нерухомого майна є четверо хортів⁴⁰¹. Згадка про шляхетський конфлікт 1607-1610 рр., де йшлося (імовірно, в якості помсти) про викраденого собаку, навіть потрапила в Львівський літопис⁴⁰². У монументальному літописі Самійла Величка, поза основним викладом подій вміщений універсал гетьмана Якова Острянина (автентичність джерела піддають сумніву), в якому йдеться про події, що передували козацькому повстанню 1637-1638 рр. Згідно з джерелом, серед передумов повстання були особисті конфлікти – що шляхтич Геродовський, власник маєтків на Остерщині, змушував батька гетьмана постачати їжу для його собак (на що він не мав коштів), та вчинив напад на його брата через спущених з прив'язі хортів⁴⁰³.

Поради щодо утримання собак, приклади ідеального полювання (чи радше великої гонитви) вміщені в трьох трактатах – Яна Остророга, Томаша Белавського та Анонімного шляхтича. В деяких рекомендаціях автори перетинаються, та поради другого та третього автора більше стосуються організації гонитви та

³⁹⁹ Боплан Г.-Л. де. Опис України... С. 193.

⁴⁰⁰ Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. S. 51.

⁴⁰¹ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. С. 157.

⁴⁰² Львівський літопис. *Короткі українські регіональні літописи.* / Упор. В. Шевчук. Київ, 2016. С. 268.

⁴⁰³ Величко С. В. Літопис. Т. І. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. С. 292-294.

утримання собак. “Myśliwstwo z ogary” (1618) Яна Остророга є практичним посібником, де автор, зважаючи на свій досвід, докладно описує відповіді на всі питання, які можуть постати перед власником польського гончака. На його думку, любителям гонити на зайця варто було мати 20 свор (пар) собак, з яких на полювання варто брати 12-16. Вони мали кілька ролей – винюхували слід зайця, вишукувати його звичні схованки, сповіщати мисливця про знайдений слід і гавкати, якщо він далеко, і врешті гнати самого звіра. Залежно від ролі вони були поставлені відповідним чином⁴⁰⁴. Усі три автори сходяться на тому, що власник має добре подумати, перед тим як продавати навченого собаку з визначеною роллю⁴⁰⁵, адже заміну йому важко буде знайти, або ж взагалі є ризик зіпсувати порядок ролей на полюванні⁴⁰⁶. Автор-анонім дає таку пораду ще й з міркувань вдалої селекції в майбутньому⁴⁰⁷, а Ян Остророг у цій справі радить зважати на те, наскільки пес є добрим мисливцем⁴⁰⁸. Питання вибору кличок торкнувся лише Томаш Белавський, подаючи полювання, в якому брав участь, за зразок. Він радив зважати на колір шерсті та характер собаки, хоча в його трактаті фігурують і песики з нейтральними іменами – самиці Салата і Лотта⁴⁰⁹. Песики при дворі польських королів мали переважно польські клички, хоча зафіксовані також угорські й німецькі імена собак⁴¹⁰.

Ян Остророг радив власникам песиків бути уважними під час полювання (спостерігати, як кожен з них виконує свою роль), піклуватись про їх харчовий раціон та здоров'я, радить, як лікувати розповсюджені хвороби⁴¹¹. Собак варто було навчити реакції на звуки мисливських труб, які могли мати різний тон залежно від стадії полювання і того, чи знайшли собаки слід чи самого звіра⁴¹². По

⁴⁰⁴ Ostroróg J. Myśliwstwo z ogarami. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1859. S. 25-34, 38.

⁴⁰⁵ Bielawski T. Myśliwiec. S. 27-31.

⁴⁰⁶ Ostroróg J. Myśliwstwo z ogarami. S. 39-43.

⁴⁰⁷ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwcze i strzelcze... S. 387-388.

⁴⁰⁸ Ostroróg J. Myśliwstwo z ogarami. S. 8-9.

⁴⁰⁹ Bielawski T. Myśliwiec. S. 21.

⁴¹⁰ Рагаускене Р. Из «истории животных»: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.). С. 154-155.

⁴¹¹ Ostroróg J. Myśliwstwo z ogarami. S. 11-24.

⁴¹² Ibid. S. 48-51.

закінченню гонитви Томаш Белавський та Ян Осторог радили під час первинної обробки сировини кинути щось собакам. Мовляв, пес, який знає, що йому дістанеться кусень, не попусе загнаного звіра⁴¹³, і буде вдячним другом⁴¹⁴. Собак варто було привчати дочекатись господаря і не наближатись до загнаного пораненого звіра, оскільки він може його сильно поранити – лисиця може вкусити за ніс та зашкодити нюховим рецепторам, а розлючений поранений вовк здатний навіть перегризти сонну артерію⁴¹⁵.

Собак утримували на псарні – спеціальна будівля мала бути застелена соломною, що три дні прибиратись, поряд мало бути подвір'я для прогулянки⁴¹⁶. Для них варто було регулярно проводити тренування, гратись, підгодовувати, аби викликати довіру; для цього наймали підлітків, яких навчали досвідчені знавці мисливства⁴¹⁷. Собак ще з віку цуценят привчали до звуків ріжка, займались з ними, купали⁴¹⁸, адже ті песики, яким приділяли достатньо часу, були слухняними та ручними. Я. Х. Пасек пригадував, як на спині одного з його собак катався один з його хижих птахів – крук, а поруч крутились заєць, видра та куниця⁴¹⁹.

2.3.4. Коні. Про роль коней під час полювання у джерелах йдеться небагато. Можливо, це пояснюється тим, що коні не були власне мисливськими тваринами, як собаки чи соколи. Участь у гонитві за звіром, як і використання вогнепальної зброї могло бути своєрідною підготовкою тварини до військових дій, аби у вирішальний момент вона не злякалась і не завдала власникові шкоди. Аби кінь звик до різкого звуку пострілу, його варто було брати саме на полювання, де він був активним учасником, і його власник стріляв будучи верхи⁴²⁰. Мисливець міг брати з собою коня, збираючись підстрелити чи вполювати сіткою якогось птаха. Так, Матеуш Циганський в описі полювання на сову та сича радив після вдалого

⁴¹³ Ibid. S. 52-53.

⁴¹⁴ Bielawski T. Myśliwiec. S. 23.

⁴¹⁵ Букатевич Ю. В. Мисливське собаківництво. С. 144.

⁴¹⁶ Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze... S. 388.

⁴¹⁷ Ostroróg J. Myślistwo z ogarami. S. 44-48.

⁴¹⁸ Букатевич Ю. В. Мисливське собаківництво. С. 25.

⁴¹⁹ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki. S. 197.

⁴²⁰ Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. T. 1. S.101.

полювання, збиратись і їхати додому верхи, для чого мисливцеві був потрібен прудкий кінь. У цьому випадку кінь був радше пасивним учасником – його прив'язували неподалік, і він чекав господаря⁴²¹.

Єдиний трактат, в якому багато місця (аж дві третини тексту) присвячено коням – це трактат шляхтича-аноніма “Gospodarstwo jezdeckie...”, який є свідченням рівня тогочасного розвитку конярства. У цьому трактаті вміщені поради щодо вибору коня, зброї та сідла, виховання лошат, харчування, лікування та ін⁴²². До тих, що мають стосунок до мисливства, та радше військової справи, належать рекомендації частіше виводити коня на прогулянки (бажано не лише рівнинами), навчати його спеціальним командам, привчити його до різких звуків, імовірної близькості вогню⁴²³. Добрим мисливським конем був той, що мав м'який та широкий крок, витримував довгу гонитву⁴²⁴.

2.3.5. Зброя. Досліджуваний період у історії виробництва зброї є певною мірою перехідним. Це пов'язано із поширенням вогнепальної зброї, яка поступово ствала дешевшою та більш зручною у користуванні. Її використовували паралельно зі зброєю, побутування якої налічувало вже не одне століття – луками та арбалетами (зброя металевий типу), рогатинами (зброя дерев'яного типу, різновид списа), кинджалами та мисливськими ножами (холодна зброя). Ціна лука гарною якості із сагайдаком могла бути еквівалентною рушниці; таку зброю могли застосовувати у полюванні на птахів. Так, у документі про пограбування, що сталось у 1571 р., серед викраденого майна згаданий “*лук добрый з сагайдаком важности злотых шесть*”, при цьому в тому ж списку є «*рушница добрая*», що коштувала 3 злотих⁴²⁵. Достеменно можна стверджувати, що виробництво луків було і на Волині – принаймні майстри-лучники згадуються в

⁴²¹ Cygański M. Myślistwo ptasze. S. 171-183.

⁴²² Gospodarstwo jezdeckie, myśliwczę i strzelczę... S. 316-319, 320-323, 367-372.

⁴²³ Ibid. S. 299-302, 308-312, 324-330, 333-340.

⁴²⁴ Кушкумбаев А. К. Облавные охоты и военная организация кочевников Центральной Азии. *Восток (Oriens)*. 2009. № 4. С. 21.

⁴²⁵ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 164-168. Опубл.: Українське повсякдення ранньомодерної доби. С. 165-170.

луцьких актових книгах у 1579-1580 рр.⁴²⁶. Списи-рогатини брали на полювання на великого звіра, наприклад, на вепра, що помітно за тогочасною іконографією. Мисливці брали з собою на полювання ножі-тесаки, спеціально задля первинної обробки дичини. Ще одним різновидом мисливської зброї були кинджали-хіршфангери, подібні до мечів; ними добивали пораненого звіра⁴²⁷.

Докладно про ціни на мисливську зброю йтиметься далі, тож тут доречніше спинитись на різноманітті того озброєння, використання якого на полюванні у зазначений період було можливим. Зважаючи на те, що полювання у той час було різновидом спортивної військової підготовки, на полюванні могли використовувати звичайну вогнепальну зброю, що не обов'язково була власне мисливською. Аркебузи, довгі гнотові (у джерелах – “лонтові”) рушниці, як зброя більше характерні для XVI ст., хоча з'вілись ще у попередньому столітті. Вони мали подвійне призначення – мали як бойові функції, так могли й бути мисливською зброєю. Аркебузи із колісцевими замками також використовувались, але нерідко вже власне як мисливська, а не бойова зброя⁴²⁸. У наступному столітті вони поступаються мушкетам, як більш досконалії з технічної точки зору зброї. Бойові та мисливські мушкети (вони також могли бути гнотовими чи “коловими”) різнились зовнішньо – другі були дещо менші, і частіше мали декоративний елемент⁴²⁹. У переважній більшості джерельних “полгаки” (полегшені варіанти цього типу гнотових рушниць), рушниці короткі чи довгі. Серед тих формулювань, що застосовувались щодо зброї у документах, є “ручница короткая в ложу железном” (вартість 3 злотих, 1589 р.)⁴³⁰. Мисливська зброя фігурує дещо відокремлено, хоча щодо неї також застосовувались уточнення щодо її довжини. Так, на великого звіра ходили полювати із довгою

⁴²⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 179зв.; спр. 20, арк.241зв.; спр. 21, арк. 680.

⁴²⁷ Synak M. Dawna broń myśliwska. Katalog wystawy w Muzeum historyczno-etnograficzne w Chojnicach. Chojnice-Pelplin: Bernardinum, 2010. S. 8-12.

⁴²⁸ Matuszewski R. Muszkiety, arkebuzy, karabiny. Warszawa, 2000. S. 22, 28.

⁴²⁹ Kwaśniewicz W. Leksykon dawniej broni palnej. Warszawa, 2004. S. 9, 138

⁴³⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, Оп. 1, Спр. 22, арк. 104.

рушницею – “*ручница долгая звериная*” станом на 1584⁴³¹ і 1586⁴³² рр. коштувала 15 злотих.

У мисливському трактаті “*Gospodarstwo jezdeckie, strzelcze...*” невеликий підрозділ присвячений вибору зброї та рекомендаціям, як зробити порох. Довжина ствола гарної рушниці мала би бути приблизно півметра, її варто було зберігати в сухому приміщенні, де немає перепадів температури та вологості. Залежно від обраного об’єкту полювання, мисливець обирав кулі чи шрот (дрібні кульки, якими стріляли в птахів). Шрот можна було зробити із олова самостійно, як і порох, для чого використовували селітру, сірку та деревне вугілля⁴³³.

Знаними зброярськими центрами у Речі Посполитій були Торунь (місто на північному сході сучасної Польщі), Вільно та Львів; зокрема у Торуні та Вільно виготовляли рушниці для полювання на птахів. У цьому контексті варто також згадати й сілезький Тешин, де виробляли популярні мисливські рушниці “*cieszynki*” або “*ptaszniczki*”, тобто невелику вогнепальну зброю для пташиного полювання⁴³⁴. Рушниці-тешинки були доволі таки відомими в ранньомодерній Європі, до того ж, через меншу вагу заробили репутацію жіночої вогнепальної зброї⁴³⁵. Зброярські центри у Речі Посполитій були доволі невеликими порівняно з зброярськими майстернями на Заході Європи; існували також приватні магнатські зброярні, де виробляли зброю для військових походів, у т.ч. й рушниці. Тож присутність на ринках Речі Посполитої імпортованої зброї виглядає доволі закономірно⁴³⁶. На ринку зброї були присутніми рушниці з Франції, німецьких держав (знаним центром виробництва був Нюрнберг).

Отже, способи полювання на тварин у досліджуваний період були достатньо різноманітними. Деякі з них можливо реконструювати за допомогою етнографічних даних – оскільки селянські мисливські знаряддя мають достатньо консервативний спосіб виготовлення, що мало змінювався з плином часу. На

⁴³¹ Там само. Спр. 17, арк. 605.

⁴³² Там само. Спр. 19, арк. 683зв.

⁴³³ *Gospodarstwo jezdeckie...* – S. 375-380.

⁴³⁴ Świba J. *Cieszynka – rzemiosło, które stało się sztuką*. Cieszyn: ARKA, 2021. S. 10-11.

⁴³⁵ Hobush E. *Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation*. P. 119.

⁴³⁶ Matuszewski R. *Muszkiety, arkebuzy, karabiny*. S. 30-34.

полюванні помічниками мисливця могли бути навчені собаки, хижі птахи та коні. У досліджуваний період зростав інтерес до полювання з собаками і спостерігався поступовий спад популярності полювання з птахами, на що також вплинуло поширення вогнепальної зброї. Мисливські трактати цього періоду є своєрідними документами рівня розвитку тогочасного собаківництва та птахівництва, оскільки автори деяких із них докладно описують тонкощі селекції, навчання, харчування помічників мисливця. Водночас ці джерела ще й фіксують тогочасний рівень знань про фауну та навколишнє середовище.

* * *

Підсумовуючи, варто зазначити, що провадження мисливства залежало від чималої кількості різних чинників, і зокрема – природно-кліматичних та погодних, адже навіть фактор напрямку вітру впливав на його ефективність. Погодні екстремуми могли мати як позитивний, так і негативний вплив на полювання – безумовно, якщо мова не йде про стихійні лиха. Згадки про полювання в наративних джерелах, що не стосуються мисливства безпосередньо, переважно короткі й уривчасті, за винятком тих фрагментів, де йдеться про екстраординарні події. Свого часу полювання було різновидом спорту та військової підготовки, тож це, ймовірно, вплинуло на появу відповідного законодавства. Подібні законодавчі обмеження є початками формування екологічного мислення, разом із появою в мисливських трактатах порад не полювати на звірів у час їх парубання, як і не вудити рибу під час нересту.

Плануючи полювання, мисливець мав зважати на звички звіра, його раціон, та подекуди навіть нюх, а також правильно обрати помічника у цій справі. Полювання на деяких великих звірів могло мати соціальну прив'язку, принаймні є дані про “елітність” зубра, оленя та вепра. Проте вибір дичини, на яку планувалася гонитва, вочевидь корелювався з наявністю військових обов'язків у мисливця, що передбачало утримання гарної фізичної форми. Гонитву, як різновид полювання, влаштовували на швидких звірів, зокрема на зайця, вполювати якого було складно з огляду на його швидкість та траєкторію бігу.

Водночас полювання на зайців, а ще хижаків (лисиць та вовків) об'єднувало представників різних соціальних верств. На багатьох невеликих хутових звірів полювали радше ремісники-мисливці, і саме заради хутра. Бобри становлять своєрідний виняток, з огляду на цікавість до бобрового струменя.

Полювання на птахів також було радше ремісничою справою, хоча є винятки, що стосуються великих птахів, які можуть нашкодити поміщикам мисливця, або тих, чиє м'ясо мало високі смакові якості. Безумовно, кількість свідчень про полювання у його аристократичних формах превалює над інформацією про нього як ремісничу справу або просто невелику акцію, та з огляду на популяції менших звірів, воно було більш поширеним. Саме на прикладі полювання на птахів (а точніше, на більшість із них) помітний соціальний аспект цієї справи – пастки, сітки, довгі вичікування були радше справою простолюдина. Натомість представники еліт Речі Посполитої, як воїни, мали підтримувати гарну фізичну форму, тож обирали гонитву за швидким звіром. Метою такого полювання був саме його процес, дичина мала другорядне значення. У випадку зі слугами, які постачали дичину на стіл господаря, вона навпаки була первісною метою його провадження.

Ранньомодерний час став періодом накопичення знань та здійснення спостережень за навколишнім середовищем, що у свою чергу вплинуло на ефективність ведення мисливства. Цей період позначився поширенням записів спостережень професійних мисливців, які створювали власні поради про те, як найкраще зловити чи вполювати дикого звіра, як доглядати за поміщиками мисливця etc. Водночас реконструювати методику ведення промислу за допомогою пасток чи сіток значно складніше, і часто можливо завдяки етнологічним дослідженням, або ж фрагментарним джерельним даним про якісь незвичні події.

Розділ 3. Правові та економічні механізми функціонування мисливства

Мисливство з господарської точки зору має, безумовно, дуже давню історію, та як частина аграрної економіки не відіграє основну роль. Про місце мисливства у господарстві XVI – I половини XVII ст., та подекуди й певну його еволюцію свідчать достатньо різноманітні джерела, у т.ч. й такі консервативні, як законодавство. У цей період значно зросла кількість освоєних земель, що змінили своє призначення на сільськогосподарське, тож постала й необхідність збереження лісу як додаткового економічного ресурсу. Це стимулювало і певний поступ у розвитку законодавства, та й те, що ліси і їх мисливський потенціал стали більш помітними у статистичних та нормативно-законодавчих джерелах, а разом із тим і люди, чий уряд чи ремесло мали стосунок до цього промислу.

Роль мисливства в господарстві та інших сферах життєдіяльності ранньомодерного часу доцільно розглядати крізь призму нормативно-правової документації, описово-статистичних, фіскальних та актових джерел. Люстрації та ревізії замків є безцінним джерелом у цьому контексті, адже подекуди вони є якщо й не єдиним, то принаймні найбільш повним раннім джерелом про освоєння Наддніпрянщини і роль у цьому процесі ловецького ресурсу. Подібними джерелами, проте меншими за географічними масштабами опису, можуть бути інвентарі міст та маєтків. У нормативно-законодавчих джерелах, як от земельних наданнях чи їх більш пізніх підтвердженнях також наявна інформація про угіддя, що мали мисливський потенціал, або право проведення ловів. Такі джерела містяться у збірках документів Литовської метрики; з огляду на переважно аграрну спеціалізацію тогочасної економіки, невелика частина згаданих нижче документів із цієї групи датована кінцем XV ст. Ліва частина цих джерел стосується білоруських чи литовських теренів, проте деякі з них містять інформацію про земельні надання чи їх підтвердження права на володіння ними представникам української еліти, зокрема князям.

Своєрідним доповненням даних статистичних джерел і документів Литовської метрики в контексті цієї теми є актова документація, оскільки в ній

чимало дрібніших сюжетів, що стосуються полювання прямо чи опосередковано. Це переважно судова документація, до якої потрапляли дані про пограбування, де серед втраченого можуть бути мисливські собаки, дорогий одяг із хутром, зброя, згадки про кушнірів у малих населених пунктах. У контексті дослідження теми податків, що мали мисливську специфіку, важливими є поборові реєстри як частина сеймової документації. Вони відображають не лише наявність окремих податків та їх розмір (як от замкові ревізії, до прикладу), а й певну динаміку їх змін, оскільки ці джерела укладались з певною регулярністю.

3.1. Правові та соціальні аспекти побутування мисливства

Мисливське законодавство європейських країн часів середньовіччя та ранньомодерного періоду було досить добре розроблене. Це було важливим фактором для тих країн, де були численні енергоємні ремісничі виробництва; до цього варто додати зацікавленість представників еліт у збереженні фауністичного ресурсу. Законотворці мали на меті обмежити полювання на більших звірів або ж на тих угіддях, що мали статус приватних. Враховуючи значну кількість законодавчих джерел, а також збереженої судової документації, юридичний аспект побутування мисливства був у центрі багатьох досліджень. Хоча говорити про якусь цілісну картину складно, і причина цього криється в різноманітті юридичних норм, наявність поза саме законодавством також рішень сеймів, що мали нормативно-правовий характер. До тих документів, де йшлося про регулювання доступу до мисливських ресурсів, належать Литовські Статути, устави та сеймові конституції.

Найперше йдеться про Литовський Статут трьох редакцій, що став своєрідним зведенням старих правових норм, доповнених новаціями власне ранньомодерного періоду. Лісовим угіддям присвячені IX розділ I Литовського Статуту (1529), X розділ II Литовського Статуту (1566), X розділ III Литовського Статуту (1588), а також окремі артикули інших розділів, що стосуються

землеволодіння, грабежів та покарання для злочинців⁴³⁷. Набагато менш відомими, ніж Литовські Статути (далі – ЛС), є окремі устави польських королів, що стосувались управління лісовим господарством. Перша з них, 1538 р., вплинула на проведення аграрної реформи у 1557 р., оскільки лісові угіддя також підпадали під поділ на волоки. Друга, Книшинська устава 1568 р. мала на меті поліпшення управління лісовими угіддями, збереження їх ловецьких багатств, власне третя (1589) мала обмежити господарське використання деяких угідь заради прибутку. Сеймові конституції епізодично регулювали окремі проблемні питання, що стосувались лісових угідь та мисливських багатств.

Чималий відсоток юридичних норм, особливо тих, що відображені в сеймових постановах, стосується різних форм землеволодіння або ж радше економічних реалій. Згадані у законодавстві юридичні порушення можливо розділити на ті, що стосуються меж різних угідь, та ті, де йдеться про завдану шкоду звіру. Умовність цього поділу помітна зокрема в тих артикулах, що стосуються незаконного полювання, адже може йтись і про завдану угіддям шкоду, і про незаконно впольованого звіра. Помітно й те, що їх перелік не надто великий – фауністичні ресурси українських земель значно різноманітніші. Окремо варто виділити штрафні санкції за вказані правопорушення, адже їх змінах на прикладі Литовських Статутів помітні притаманні цьому періоду суспільні зміни.

3.1.1. Юридичні норми та право власності. Мисливські угіддя найчастіше не фігурують окремішньо, за винятком бобрових гонів. Йдеться про лісові угіддя, як про території, які можуть слугувати джерелом прибутків чи необхідного ресурсу (у т.ч. мисливського), а також про окремі лісокористування. Оскільки зазначений період є ще й часом активного провадження лісохімічних промислів та збільшення площ сільськогосподарських угідь, логічними виглядають спроби обмежити користування лісами заради їх збереження. У випадку, якщо мисливець підстрелив звіра на власній території, він міг перетнути межу і наздогнати його в

⁴³⁷ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. *Український археографічний щорічник*. 2018. Вип. 21/22. Т. 24/25. С. 357.

сусідньому угідді. Пізніше це право дещо обмежили, зважаючи на статус власника сусідньої пуші (II ЛС), господарське призначення угідь, якими могла йти гонитва, а також на те, на кого тривало полювання. Відповідно до III ЛС, гонитва з собаками могла тривати, якщо в цей час поля були вільні і мисливці полювали на шкідників сільського господарства, себто на вовка чи лисицю. В іншому випадку винуватець мав заплатити штраф у 3 копи грошей і відшкодувати завдані збитки⁴³⁸.

На прикладі мисливських артикулів, що стосуються порушення меж угідь, помітна вже згадана вище гуманістична тенденція до пом'якшення покарань. У I та II ЛС стрілець, спійманий у чужій пуші із впольованою дичиною, мав бути страчений як злодій, проте в III ЛС мав відбутись судовий розгляд справи. Обвинувачений, у випадку доведення вини, потрапляв у в'язницю, до того ж, мав відшкодувати завдані збитки у двократному розмірі⁴³⁹. Високим штрафом, еквівалентним за незаконно впольованого зубра, каралось руйнування бобрових гонів. Винуватець мав сплатити штраф у 12 рублів і відшкодувати завдані збитки, якщо з його вини (наприклад, штучної зміни русла річки), бобри покинули свої місця гніздування. У тому випадку, коли тварини змінювали місця гніздування без чиеїсь вини, право на полювання на них переходило власнику тих угідь, на яких вони поселились. Тож де-юре було зафіксовано, що сільськогосподарські роботи варто проводити на певній відстані від бобрових гонів, аби тварини рідше змінювали місця проживання, а власник не втрачав цінний ресурс⁴⁴⁰.

Подібно мисливські оступи, з яких починалась гонитва на звіра, та й загалом місця полювання мали знаходитись на відстані від сінокосів. Обмеження на користування селянами різними угіддями, близькими до лісів або ж у їх межах, з'явилися в лісовій уставі 1538 р., виданій польським королем Сигізмундом I. Устава, вочевидь, стосувалась радше королівських земельних володінь, ніж усіх лісів загалом, та мала на меті обмежити вирубки та полювання на диких тварин на

⁴³⁸ I ЛС, р. 9, арт. 1, С. 271; II ЛС, р. 10, арт. 1, С. 365; III ЛС, р. 10, арт. 1, С. 259, арт. 18, С. 266.

⁴³⁹ I ЛС, р. 9, арт. 1, С. 271; II ЛС, р. 10, арт. 1, С. 365; III ЛС, р. 10, арт. 1, С. 259.

⁴⁴⁰ I ЛС, р. 9, арт. 9, С. 274; II ЛС, р. 10, арт. 9, С. 368; III ЛС, р. 10, арт. 9, С. 263.

тих угіддях, з яких могли йти прибутки до скарбу. Саме тому селянам заборонялось під страхом смертної кари входити до пущі з мисливською зброєю, а ще полювати на тварин, більших за сарну – як у самій пущі, так і на власній ділянці. До дозволених за уставою звірів належали вовк, лисиця, рись, росомаха, куниця, заєць і птаство⁴⁴¹.

Ці норми пізніше стали частиною “Устави на волоки” 1557 р., що мала на меті створення першого земельного кадастру і наповнення скарбу надходженнями від податків. У декількох артикулах цієї устави йдеться про ліси, суцільно їм присвячений артикул № 39. Перелік звірів, дозволених для селянського полювання, доповнили дрібною хутровою звіриною (наприклад, білками), на яких було дозволено полювати для власних потреб і на продаж⁴⁴². Водночас вводились обмеження на користування мисливською зброєю, яку не можна було ховати або тримати поруч з пущею під страхом смертної кари. Також рушниці забороняли брати із собою на сінокіс, йдучи гуртом з іншими селянами по сіно⁴⁴³. У волочній помірі містились норми, які застерігали від надмірного вилову чи відстрілу навіть хижаків, якщо це були ще зовсім молоді особини⁴⁴⁴. Всі ці законодавчі заходи мали на меті вберегти лісову фауну від безконтрольного винищення. Зокрема існували обмеження на полювання на приватній території, навіть якщо мова йде про короля, а угіддя належали його леннику⁴⁴⁵.

Наступна, Книшинська устава, видана у 1568 р. Сигізмундом Августом, стосувалась більше механізмів управління пущами, контролю їх стану. Перш за все, йшлося про Книшинську пущу, улюблене мисливське угіддя цього монарха. Згідно з цим документом, потрібен був королівський дозвіл на полювання в цій

⁴⁴¹ Карцов Г. Беловежская пушта, 1382–1902 гг. Минск, 2007. С. 26-28.

⁴⁴² Акты, относящиеся в истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3. 1544-1587. СПб., 1848. С. 85.

⁴⁴³ Кравченко Н. Лісокористування у Великому князівстві Литовському за юридичними пам’ятками XVI ст. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова)*: матеріали X міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2017. С. 93.

⁴⁴⁴ Mazarański M. *Łowiectwo w Polsce*. Warszawa, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993. S. 37.

⁴⁴⁵ Radziwiłł A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 2. S. 454.

пущі, вона була під суворою охороною⁴⁴⁶. Поза тим, значної уваги в документі надано деталізації обов'язків лісничого – зокрема, він мав пильнувати, аби ніхто не завдав шкоди дикому звірові, у т.ч. в тих випадках, коли в пущі палили попіл будники⁴⁴⁷. Інші лісохімічні виробництва, як-то виробництво смоли та дьогтю, заборонялись. Окрім нагляду за диким звіром і стежками, лісничий мав здійснювати нагляд за бобровим гонами та знаряддями з лову цих звірів⁴⁴⁸.

У 1588 р., вже в часи Сигізмунда III, почалась реорганізація королівських пущ. Роком пізніше була видана “Ординація королівських володінь” (*Ordynacja prowentów królewskich*), згідно з якою був здійснений поділ пущ на ті, що мали бути королівськими мисливськими володіннями, і ті, де можна було провадити активну економічну діяльність. Через такий поділ деякі пущі зникли з ревізій, а інші навпаки, збільшили свої мисливські багатства. Саме завдяки цим законодавчим змінам збереглась унікальна фауна і ландшафти Біловезької пущі, що в 1589 р. стала виключно мисливським угіддям⁴⁴⁹.

Провадження мисливського промислу або проведення полювання було можливим і на території лісництв – впорядкованих лісових угідь. Стислі згадки про лісництва і деревообробні промисли, що опосередковано стосуються провадження мисливства, містяться у великому комплексі сеймових постанов, опублікованому у виданні “*Volumina Legum*” (*Volumina Constitutionum*). Переважно зміст сеймових конституцій, реєстрів та деяких інших документів стосується вирішення нагальних питань, як то провадження чи збір податків і мит, демаркація кордонів і т.д., тож і не дивно, що згадки про лісові угіддя – радше виняток⁴⁵⁰. Про королівські лісництва, у якості віна польських королев Констанції

⁴⁴⁶ Ustawa leśna z 1568 r. Wyd. O. Hedemann. // *Echa Leśne*. Z. 4. 1936. S. 3-6.

⁴⁴⁷ Mazaraki M. *Łowiectwo w Polsce*. S. 37.

⁴⁴⁸ Taradejna M. „Ustawa Leśniczem” króla Zygmunta Augusta, uchwalona w 1568 roku w Knyszynie. *I Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Las w kulturze polskiej”*. Materiały z konferencji. Gołuchów, 13-15.10.1999. / Pod red. W. Łysiaka. Poznań: „Eco”, 2000. S. 63.

⁴⁴⁹ Pasternak T. Rola Straży Leśnej w zwalczaniu przestępstw i wykroczeń. *Nielegalna eksploatacja obszarów leśnych*. / Pod red. Pływaczewskiego W., Dudy M. Olsztyn, 2013. S. 118.

⁴⁵⁰ Кравченко Н. Мисливство у сеймовій документації Речі Посполитої 1569-1647 pp.: український контекст. С. 45-46.

Австрійської (другої дружини Сигізмунда III)⁴⁵¹ та Цецилії-Ренати Австрійської (першої дружини Владислава IV Вази)⁴⁵² є згадки у сеймових постановах. Лісництва були й у володіннях Анни Ягеллонки (вдови короля Стефана Баторія); її земельні володіння були звільнені від сплати кварти, тобто військового податку⁴⁵³. Тож, з усього масиву даних із сеймових постанов згадок про лісництва лише три, ще деякі “лісові згадки” стосуються обмеження вирубок біля великих міст у Польському королівстві⁴⁵⁴. Подібна санкція фігурує в списку заборон, що стосувались козаків і були наслідком повстання 1635 р. – йшлося про заборону рубання дерева на чайки та створення харчових запасів, що могли бути використані для походів на володіння Османів. Про дичину тут не йдеться, хоча вона могла бути частиною необхідного провіанту⁴⁵⁵.

На прикладі лісових угідь помітною є архаїчна норма власності, а саме, коли власники апелювали до т.зв. «старовини». Право проводити певний промисел передавалось у спадок, тож часто не було зафіксованим юридично; саме тому право т.зв. “входів”, або ж ведення промислів окремо описували в законодавчих пам’ятках чи земельних наданнях, повідомляли ревізору під час поділу на волоки⁴⁵⁶. В трьох редакціях Литовського Статуту це помітно на прикладі бортей та бортництва. В «Ревізії пущ» Г. Волович зафіксував конфлікти через доступ до бортей, які належали одному власнику, а земля – іншому⁴⁵⁷.

⁴⁵¹ Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 2 (1587-1609). Do druku przygotował S. Grodziski. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2008. S. 383.

⁴⁵² Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2013. S. 312.

⁴⁵³ Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 2 (1587-1609). S. 201.

⁴⁵⁴ Ibid. S. 290; Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 2 (1587-1609). S. 354; Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). S. 281; Volumina Constitutionum. T. IV 1641-1668. Vol. 1. (1641-1658). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i K. Fokt. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2015. S. 110.

⁴⁵⁵ Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). S. 255.

⁴⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3. 1544-1587. Санкт-Петербург, 1848. С. 84.

⁴⁵⁷ Кравченко Н. «Ревізія пущ і переходів звіриних» Григорія Воловича як джерело з історії лісового господарства та топоніміки Волині XVI ст. *Шевченківська весна – 2021 (секція “історія”)*: Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених у м. Київ, 26.03.2021 р. – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 292.

Прагнення офіційних власників земель обмежити давнє право входу не було винятковою рисою українських земель, скоріше типовим явищем для цього періоду. Так, у документах Литовської метрики зафіксовані випадки, коли йшлося про конфлікти через доступ до давніх мисливських та рибальських угідь у Жемайтії та в Тракайському воєводстві⁴⁵⁸. Примітно, що рішення в таких випадках могли бути винесені на користь скаржників, а не офіційних власників котроїсь земельної ділянки, хоч і з певними застереженнями. Можливо, це більш характерно для лісистих регіонів, де галузі відтворювального господарства були менш прибутковими. “Лови”, “лови звірині” і “лови пташині” фігурують як частина земельного надання в деяких актах Литовської метрики, окремо від просто тієї території, що надана у володіння, або ж згадані у наданні не завжди.

Штрафи за незаконно впольованого звіра. Штрафи за незаконно впольованого чи викраденого звіра вміщені в окремих артикулах ЛС, їх величини краще аналізувати порівнюючи дані з трьох різних статутів. Вказані цифри доречно згрупувати в чотирьох частинах: 1) звірі, що є основними об'єктами полювання; 2) пташині гнізда та пастки; 3) мисливські птахи; 4) собаки. Вони демонструють різну динаміку зміни. У першій групі, до якої належать штрафи за незаконно впольованих зубра, лося, ведмедя, диких коней, дикого кабана, бобрів зростання сум немає. Проте до цієї ж групи звірів належать олень/лань, сарна та рись – ці штрафи зросли вдвічі або й втричі, якщо порівнювати їх величини в І ЛС та II ЛС, і в III ЛС зниження не зафіксоване. В 1588 р. до цієї групи звірів додали соболя та куницю, яких не згадували раніше⁴⁵⁹. Що ж до другої групи, до якої належать штрафи за поруйновані гнізда або вкрадених пташенят соколів та лебедів, зрубані сітки й перевіс, жердини чи зіпсоване шатро, то помітною є

⁴⁵⁸ Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų bylų knyga (1522-1530) / parengė Lazutka S., Valkonytė I. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – Напр., Р. 51-52, № 12; Р. 55-56, № 19; Р. 238-239, № 279.

⁴⁵⁹ Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 1. Статут ВКЛ 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. Р. 9, Арт. 2, С. 271; Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 2. Статут ВКЛ 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. Р. 10, Арт. 2, С. 365; Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 3. Статут ВКЛ 1588 р. у 2-х книгах. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. Книга 2. Р. 10, Арт. 2, С. 259.

динаміка до зменшення покарання, можливо, у більш реалістичний бік⁴⁶⁰. Водночас в III ЛС додані деякі деталі, що стосуються різноманіття сіток: окремо йдеться про сіть на куріпок та шатро на тетерів, додані додаткові штрафи, якщо була викрадена сіть або птахи, що до неї потрапили на той момент⁴⁶¹.

До мисливських птахів, що згадані у ЛС, належать кречети (сірий, червоний та білий), сокіл, яструб, рарог, сарич, чеглій, яструбець, дрімлюга, крогулець та шуліка. Переліки цих птахів залежно від ЛС різняться – так, сарич, чеглій та яструбець згадані лише в I ЛС, а дрімлюга, крогулець та шуліка – в II та III ЛС. Загалом також є помітною тенденція до зниження штрафів. Примітно, що за першим ЛС відшкодування за незаконно впольованого зубра, кречета, поруйноване гніздо лебедів / соколів – однакове, пізніше ж вони зменшуються, але зубра це не стосується. Причин для цього, ймовірно, декілька: гуманізація покарань як частина риса цього періоду, збільшення ваги тваринництва у господарстві, зменшення ролі птахів у полюванні. Перша з причин виглядає найбільш ймовірною, якщо йдеться про 4 групу штрафів, до якої належать відшкодування за викрадення собак, суми яких також демонструють тенденцію до зменшення⁴⁶². Тож загалом про збільшення штрафів доречно говорити лише тоді, коли йдеться про деяких тварин з першої групи, а саме сарну та оленя, м'ясо яких мало високі смакові якості, а шкіри цінувались, та рись, хутро якої було коштовним. Зважаючи виключно на цифри, ми не враховуємо нині недостатньо досліджений аспект, а саме інфляційний процес. Попри факти псування монети, розміри штрафів протягом десятиліть могли й не зазнати ніяких змін. Ймовірно, це також корелюється з ступенем розвитку товарно-грошових відносин та невисокою густотою населення⁴⁶³.

⁴⁶⁰ I ЛС, р. 12, арт. 12, С. 287; II ЛС, р. 13, арт. 10, С. 394; III ЛС, р. 13, арт. 8, С. 325.

⁴⁶¹ I ЛС, р. 9, арт. 8, 11, 12, С. 274-275; II ЛС, р. 10, арт. 8, 11, 12, С. 368-369; III ЛС, р. 10, арт. 8, 11, 12, С. 263-264.

⁴⁶² I ЛС, р. 12, арт. 12, С. 288; II ЛС, р. 13, арт. 12, С. 394; III ЛС, р. 13, арт. 12. С. 327.

⁴⁶³ Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів... С. 364-367.

3.1.2. Мисливські уряди та ремісники, пов'язані з мисливством. Часові рамки цієї праці припадають саме на той період, в якому формується система управління лісовим господарством власне як економічним ресурсом. Поза увагою до дерева, сінокосів та ін., йшлося і про спостереження і за мисливською фауною. Вищезгадана “Ревізія пущ...” Г. Воловича, довіреної особи короля Сигізмунда Августа, була покликана оцінити стан пущ зокрема і як мисливських угідь, та ефективність господарювання в них. Автор ревізії, спілкуючись з лісничими, підкреслив, що в пушах не вистачає урядників-ремісників, які спостерігали б за їх станом, тож їх кількість варто було б збільшити. Ґрунтовні знання мстибоговського старости про стан пущ пізніше, ймовірно, вплинули на отримання ним уряду *ловчого* ВКЛ через 8 років після проведення ревізії.

Поза тим, на цей період припадає еволюція уряду ловчого господарського (а пізніше й схожий процес міг стосуватись і ловчого двірського) – від такого, власник якого опікувався мисливськими угіддями та організацією полювань, до власне церемоніального, який отримували довірені особи короля⁴⁶⁴. У тих випадках, коли уряд ловчого не мав символічного забарвлення, його власник опікувався станом мисливського угіддя й двору зокрема, керував сокольниками, пташниками і т.д., організовував полювання та заготівлю дичини, у нього ж могли зберігатись інвентарі лісництв⁴⁶⁵. Про двірських ловчих на полюванні данського принца Вальдемара і короля Владислава IV 12 грудня 1643 р. згадує А. С. Радзивілл у своєму щоденнику. По закінченню полювання зловленого живого ведмедя посадили в клітку, а лапи небезпечного звіра, аби він нікого не поранив, підв'язували ловчі⁴⁶⁶. Серед пізніших щоденникових записів є ще один, де йдеться про двірських ловчих при королівському дворі, датований 1 серпня 1648 р. У зв'язку з державною кризою в Речі Посполитій, спровокованою Козацькою

⁴⁶⁴ Старченко Н.П. ЛОВЧИЙ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Lovchiy> (останній перегляд: 30.12.2022)

⁴⁶⁵ Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku). Warszawa, S.n., 1939. S. 200-201.

⁴⁶⁶ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. 372.

революцією, було вирішено скоротити видатки на ловчих, коней та мисливських собак⁴⁶⁷.

До середини XVII ст. уряд господарського ловчого мав статус земського, та надавався зазвичай на рівні воєводства; в ієрархії з 16 земських урядів був на 10 місці⁴⁶⁸. Подекуди власниками такого церемоніального уряду були королівські секретарі. Особи такого рангу були послами на судовому трибуналі, брали участь у комісії з розмежувань кордонів РП з сусідніми державами, обговоренні збору податків і т.д. А. С. Радзивілл у своєму щоденнику згадує ловчого ВКЛ Криштофа Завішу, що мав бути підписантом польсько-шведського перемир'я 30 серпня 1635 р. у війні за Пруссію; через відсутність його на підписанні угоди, а також віленського воєводи Криштофа Радзивілла, шведи відмовились звільняти дві захоплені фортеці до ратифікації договору сеймом⁴⁶⁹. Господарські ловчі фігурують у мемуарних записах, автори яких писали про військові дії; до прикладу, в щоденнику М. Ємьоловського коротко згаданий брацлавський ловчий⁴⁷⁰, а в діаріуші С. Освенцима – волинський⁴⁷¹. До того ж, автор другого щоденника був власником уряду сяноцького ловчого⁴⁷².

У виданні сеймової документації “Volumina Constitutionum” неодноразово згадуються ловчі окремих воєводств, тобто власники земських (а не двірських) урядів. Поміж 1569 та 1647 рр. двічі згаданий київський ловчий Рафал Вітовський, у сеймових конституціях 1601⁴⁷³ та 1609 рр.⁴⁷⁴. Йшлося про необхідність проведення меж між Київським воєводством та Мозирським повітом, що після укладення Люблінської унії відійшов до Мінського воєводства.

⁴⁶⁷ Ibid. T. 3. S. 109.

⁴⁶⁸ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССXXVIII. Праці Історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 71, 84.

⁴⁶⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 465.

⁴⁷⁰ Jemiołowski M. Pamiętnik Dzieje Polski Zawierający (1648-1679). / Oprac. J. Dzięgielewskiego. Warszawa: DIG, 2000. S. 270.

⁴⁷¹ Oświęcim S. Dyaryusz (1643-1651). S. 387.

⁴⁷² Ibid. S. 71.

⁴⁷³ Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 2 (1587-1609). S. 278.

⁴⁷⁴ Ibid. S. 396.

Загалом же перша згадка про ловчого Київського воєводства датована 1600 р⁴⁷⁵. У сеймовій конституції 1635 р. фігурує Броніслав Грушецький, ловчий новоствореного Чернігівського воєводства, що на власні кошти побудував фортецю⁴⁷⁶. Цікаво, що за цей період волинські ловчі у цих джерелах непомітні, а в сеймовій документації за 1631 р. у якості посла від Волинського воєводства на трибуналі з податкових питань в Радомі зазначений Ян Глінка – галицький ловчий і “секретар його королівської милості”⁴⁷⁷. Поза тим, ловчий у Волинському воєводстві з’явився у 1566 р., разом із появою земської ієрархії на Волині, подібної до польського зразка; ці уряди були затверджені на сеймі у 1589 р⁴⁷⁸.

На відміну від уряду ловчого, що міг бути виключно почесним, власник уряду *лісничого* безпосередньо опікувався станом лісових угідь, у т.ч. мисливською фауною. Цей уряд був офіційно запроваджений Сигізмундом I у 1538 р. спеціальною уставою⁴⁷⁹, хоча згадки про його існування датовані ще XV ст. В уставі йшлося про те, щоб відокремити приватні та державні пущі. Лісничі могли підпорядковуватись ловчому, державці чи старості, або ж особисто королю, якщо йшлося про власне королівські лісові угіддя⁴⁸⁰. Лісничий слідкував за ввіреним йому лісовим угіддям, з ним домовлялись селяни про сінокоси та риболовлю, входи до бортей абощо; для нього також існували обмеження щодо користування лісовими ресурсами, і деревиною зокрема. Платою за працю лісничого була ділянка землі, на яку він міг поселити селян, що платили б йому податки⁴⁸¹. У 1568 р. з ініціативи Сигізмунда Августа була видана ще одна лісова устава, що стосувалась лісничих та загалом управління королівськими й державними пущами. Лісничий мав достатньо великі права, і повинен був перешкоджати незаконному доступу до пущі, лісокористуванням, на які не було надано дозволу. До них належали незаконні полювання, встановлення великих

⁴⁷⁵ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. С. 113.

⁴⁷⁶ Volumina Constitutionum. Т. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). S. 79.

⁴⁷⁷ Ibid. S. 103.

⁴⁷⁸ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. С. 104.

⁴⁷⁹ Карцов Г. Беловежская пуца, 1382–1902 гг. Минск, 2007. С. 26.

⁴⁸⁰ Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej. S. 176, 186.

⁴⁸¹ Карцов Г. Беловежская пуца... С. 26-28.

сіток для риби на водоймах, надмірні вирубки чи лісохімічні промисли. Лісничий отримував 9 волок землі, із них 3 на власні потреби, і ще на 6 мав право “осадити” селян, аби вони сплачували йому податок за користування цією землею⁴⁸².

Схоже на те, що лісники, які отримували такі уряди, повинні були мати місцеве походження або ж принаймні не бути іноземцями. У щоденнику князя А. С. Радзивілла є згадки про те, що Владислав IV планував запросити лісників-німців для догляду за королівськими лісовими володіннями і наділити їх спеціальними привілеями. Автор щоденника зазначив, що висловив свій супротив цій ідеї, оскільки це було “*проти існуючих звичаїв*” та суперечило законодавству⁴⁸³. Цікавість монарха до “*лісових добр*” була помітною і завдяки виданню “Ординації королівських пуш в лісництвах ВКЛ” у 1641 р. Цим документом на ВКЛ поширювались звичні для Речі Посполитої практики управління лісовим господарством, збільшувалась кількість урядників-охоронців. Та менш ніж за десятиліття ВКЛ опиниться у вирі військових конфліктів, і питання охорони лісів для влади буде далеко не основним⁴⁸⁴.

Уряд лісничого існував у державних та приватних володіннях. Згадки про нього присутні в актовій документації з волинських теренів, подекуди такі справи не стосуються лісових угідь безпосередньо. Так, у скарзі Федора Биковського на Стефана Лозку про наїзд на маєток, зафіксованій у Житомирському замковому уряді 11 березня 1611 р., згаданий Миколай Фронцкович Радаминський. Він фігурує у скарзі як староста василиський, лісничий берштецький, конярський, дубицький і заблоцький, дворянин його королівської милості; його маєтки та слуги постраждали під час наїзду у селі Каргашин^{485*} Київського воєводства⁴⁸⁶. В іншому акті, датованому 16 березня того ж року, згадується лісничий: це свідчення возного генерала Київського воєводства Богуша Благановського про те,

⁴⁸² Taradejna M. „Ustawa Leśniczem” króla Zygmunta Augusta, uchwalona w 1568 roku w Knyszynie. S. 62-64.

⁴⁸³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 553.

⁴⁸⁴ Исайковский П. Д., Белозор Х. Ординация королевских пуш в лесничествах бывшего Великого княжества Литовского, составленная в 1641 году. Вильна, 1871. – 326 с.

^{485*} нині – суч. с. Великий Карашин Бучанського р-ну Київської обл.

⁴⁸⁶ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 213-215.

що він бачив лісничого “*княжати его милости пна Краковского*” Андрія Юрійовича Скорульського пораненим у його будинку у селі Нове Поле (суч. с. Новопіль Житомирського р-ну Житомирської обл.), внаслідок конфлікту з “*паном Защинским*”⁴⁸⁷. Лаконічна згадка про “*Васка лісничого*” міститься в інвентарі частини міста Збараж^{488*}, сіл Заруддє, Охримівці та Черниківці, які мали успадкувати князівни Галшка та Катерина Збаразькі. Єдиний лісничий, про якого йдеться в інвентарі, був підданим замку в Збаражі⁴⁸⁹. Про Яна Хамського, що був лісничим у володіннях Катерини Замойської, йдеться в документі-протестації, спрямованій проти Григорія Шостаковського. Слуги останнього завдали шкоди “*гаям зарецким*” і незаконно рубали дерево в цих угіддях; також у документі згадана частина “*села Подгорец*”. Схоже на те, що йшлося про території в межах сучасних сіл Підгірці та Заріцьк Рівненського р-ну Рівненської області⁴⁹⁰. По одному лісничому згадують у документах із прив’язкою до міста Степань (1614), Рівному, Олександрії, Застав’ї, Старому Полонному^{491*} (1620), Шепетівці (1631); а також про чотирьох лісничих – у Новому Заславі станом на 1631 р.⁴⁹². В інвентарі володінь князів Острозьких 1620 р. також згадані лісничі⁴⁹³: лісничий с. Гурщизні^{494*} (ім’я не вказане), Демко та Стафей Лісничі у с. Зеньки Другі^{495*}, Костюк Лісничий з с. Сягрів^{496*}, Іван Лісничий з міста Берездів^{497*}, Масик Лісничий із села Ничпали^{498*}.

У наступні десятиліття законодавство, що стосувалось уряду лісничого, було вдосконалене й деталізоване. Так, у волочній помірї згадано, що лісничий і

⁴⁸⁷ Там само. С. 319-321.

^{488*} документ записаний до кременецької книги

⁴⁸⁹ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. К.: "Фенікс", 2014. С. 491.

⁴⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 400.

^{491*} міста Старе Полонне і Нове Полонне – нині м. Полонне Хмельницької обл.

⁴⁹² Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. С. 335.

⁴⁹³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). / Перек., упоряд., передм. І. Ворончук. Київ, Старокостянтинів, 2001. С. 143, 174, 204, 210, 279.

^{494*} нині – село Гурщина, Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{495*} нині – село Зіньки Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{496*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{497*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{498*} нині – село Поляна, Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

ревизор пущі наймали відповідну кількість *осочників*, себто слуг, опікувались охороною лісу і станом оступів (місць, придатних для загінного полювання), перешкоджали незаконному полюванню та пожежам, брали участь у полюванні⁴⁹⁹. Поза тим, термін ”сок” є дуже давнім, зустрічається ще у ”Руській Правді» на позначення пошуку (злочинця) або ж того, хто виконує роль слідчого⁵⁰⁰. Г. Волович у своїй ”Ревізії...”, в описі пущ, розташованих у межах сучасної України, також згадує про осочників. Зокрема, четверо осочників було в Черногородській пущі, на території сучасної Волинської області⁵⁰¹. Про осочників, що полювали на ведмедів загінним способом, згадували Я. Х. Пасек⁵⁰² та С. Твардовський⁵⁰³; зокрема у другого автора ведмідь, оточений осочниками, в метафоричному сенсі символізує того, хто втратив надію.

Ще до появи уряду лісничого мисливською фауною опікувались *стрільці*, що займались заготівлею м’яса для військових походів та інших потреб. Вони були професійними мисливцями і на них була накладена військова повинність; для власних потреб отримували дві волоки землі без чиншу, а також могли отримати третю, але з третьої мали сплачувати чинш⁵⁰⁴. Поза тим, звісно, стрільці мали й приватні земельні угіддя, які могли продати. Поодиноким стрільцем пов’язана з актом продажу ниви ”за рекою Тетеревою” стрільцем Панютою Микитичем; вона міститься в житомирській актовій книзі й датована 1605 р⁵⁰⁵. У давнішій люстрації Київської землі 1471 р. у деяких селах поблизу Києва та Житомира згадані *ловці*, що ”на войну ходят, в ловы ходять”, тобто мали подібні обов’язки⁵⁰⁶. У пізнішій замковій ревізії (1552) згадані замкові міщани: Гришко Стрілець (Київський замок)⁵⁰⁷, Потап Стрілець (Чорнобильський замок)⁵⁰⁸,

⁴⁹⁹ Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej. S. 229-230.

⁵⁰⁰ Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 3. Кн. 2. С. 551.

⁵⁰¹ Волович Г. Б. Ревизия пущ и переходов звериных... С. 4-5.

⁵⁰² Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki. S. 123.

⁵⁰³ Twardowski S. Przeważna legacja... S. 60.

⁵⁰⁴ Акты, относящиеся в истории Западной России. Т. 3. 1544-1587. СПб., 1848. С. 73.

⁵⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 15зв.

⁵⁰⁶ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 2.

⁵⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 40азв.

⁵⁰⁸ Там само. Арк. 58зв.

Олексій Стрілець (Остерський замок)⁵⁰⁹, Опанас та Іван Стрельники (Вінницький замок)⁵¹⁰. У люстрації Київського воєводства 1615-1616 рр., у розділі про Житомирський замок йдеться про те, що у ньому проживали 8 стрільців, їх імена не перераховані⁵¹¹.

В інвентарі маєтків князів Острозьких (1620) згадуються стрільці. В Олександрії^{512*}, Козлині^{513*}, Смолдиреві^{514*}, Лабуні^{515*} та Баранівці^{516*} мешкало по одному стрільцю, шестеро проживало у Звягелі, а ще в Красному Корці^{517*}. Станом на 1620 р. також у володіннях Острозьких у с. Борисів^{518*} проживали «стрільці лісні» Лаврин Михня, Михей стрілець, Йовсюк стрілець⁵¹⁹; у с. Кривін^{520*}: Савка Мисьович, Дил Івониш, Милотишко, Рицюта Антохович, Яцько Сиболичич. Поруч з лісовими стрільцями згадані четверо *пташників*, що мали полювати на тетеруків⁵²¹. Данило Пташник згаданий у переліку «стрільців лісних, що ліси пильнують» у селі Плужне^{522*}, разом із лісничим Пацьком Кращенею та Тищенею Грицьком та Степаном Сидоренею⁵²³. Вісьмома роками раніше, у 1612 р., в місті Новий Заслав зафіксовано 25 осіб. Частина з них володіли волоками, решта – правом збору волочного, четверо з них мали також солодовні. В інвентарі міста Шепетівка, укладеному в 1643 р., йдеться про восьмеро стрільців, що мали слідкувати за станом гаїв та лісів⁵²⁴.

Після усталення уряду лісничого стрільці та осочники підпорядковувались йому, а разом з ними також *бобровники* – ремісники, що займались добутком

⁵⁰⁹ Там само. Арк. 52.

⁵¹⁰ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 136.

⁵¹¹ Źródła Dziejowe. T. V. S. 78.

^{512*} нині – село Рівненського р-ну Рівненської обл.

^{513*} нині – село Рівненського р-ну Рівненської обл.

^{514*} нині – село Звягельського р-ну Житомирської обл.

^{515*} нині – село Новолабунь Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{516*} нині – смт Звягельського р-ну Житомирської обл.

^{517*} нині – село Корчик Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{518*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵¹⁹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). С. 147

^{520*} нині – село Старий Кривин Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵²¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). С. 154.

^{522*} нині – Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵²³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). С. 143.

⁵²⁴ Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. С. 334-335.

бобрового струменю, хутра й м'яса. Лісничі, яким було довірено великі земельні угіддя, також мали добре знати, яким є стан бобрових гонів, чи все гаразд зі знаряддями їх ловлі⁵²⁵. Водночас у люстрації Київської землі 1471 р. згадано про те, що бобровникам і ловцям місцеві мешканці сплачували куниці⁵²⁶. Ймовірно ловці та бобровники поза своїми основними обов'язками мали збирати податки від тих мешканців, що мали сільськогосподарські угіддя. Або ж йшлося про те, що вони були військовозобов'язаними (на відміну від селян), і повинні були мати кошти на спорядження у випадку початку військового походу.

Про бобровницький промисел йдеться в привілеї київській шляхті від 8 грудня 1507 р. на деякі права та вольності. Окремо вказано, аби бобровники, що гонять бобрів на користь держави, не робили цього на землях церкви і на приватних володіннях⁵²⁷. Бобровників згадують автори ревізії українських замків 1552 р. у списках замкових міщан. Так, у ревізії київського замку згадані Гридко та Левашко Бобровники⁵²⁸, мозирського – Роман Бобровник⁵²⁹, вінницького – Митко Бобровник⁵³⁰. У інвентарі володінь князів Острозьких 1620 р. згаданий Кіндрат Бобровник⁵³¹ із села Кривін. Зрідка йдеться про *гайовників*, що мали б слідкувати за станом бортних угідь⁵³². Про необхідність появи таких урядників йшлося тоді, коли пуща була достатньо великою, тоді ж вони були частиною лісової сторожі. Принаймні, в Біловезькій пущі такі урядники були присутні на початку XVI ст.; про них коротко згадується у волочній помірї⁵³³. Бортники, що займались добуванням меду з лісових колод-вуликів та доглядали за бортами, також могли бути в переліку тих, що *“ліс пильнують”*. Так, у с. Борисів

⁵²⁵ Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej. S. 286.

⁵²⁶ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 7.

⁵²⁷ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514) / parengė Baliulis A. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. P. 240-242, № 289.

⁵²⁸ РДАДА. Ф. 389, оп., спр. 563, арк. 39зв, 40а зв.

⁵²⁹ Там само. Арк. 74 зв.

⁵³⁰ Там само. Арк. 137.

⁵³¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)... С. 155.

⁵³² Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statycznym. T. VI. Część III. Podlasie (Województwo). Warszawa: Skład główny U Gebethnera i Wolffa, 1910. S. 156.

⁵³³ Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej. S. 174.

проживали двоє бортників, що мали такі обов'язки, а саме Федір Брадуцевич та Яцько бортник⁵³⁴.

Безпосередньо пов'язаними із полюванням є *сокольники* та *ястребники* – слуги, які опікувались хижими птахами. Купівля (або ж пошук пташенят), навчання, годування і догляд за такими птахами були недешевою справою, особливо в тому випадку, якщо птах був не один. Рівнем розвитку сокольніцтва у Речі Посполитій свого часу був вражений французький принц Генріх Валуа, обраний польським королем. Він привіз із собою французьких яструбів, проте виявилось, що соколи з королівських соколярень у Кракові навчені полювати набагато краще⁵³⁵. Загалом же згадок про таких урядників небагато, хоча відомо, що цей уряд був дуже давнім. Так, сокольники, наприклад, були у селі Мокрець^{536*}, яке держав князь Козека; це село фігурує у списку володимирських замкових сіл, де є господарські фільварки. У ревізії Київського замку 1552 р. у списку замкових міщан згаданий Белик Сокольник⁵³⁷.

Серед документів Литовської метрики також є джерела, де згадуються сокольники. 12 вересня 1510 р. датований документ із канцелярії Зигмунта I “Отправа сокольникам”, де вміщений цілий список сокольників, які мали отримати заробіток із коштів, що найдійшли до скарбниці в якості мит. Помітним є й те, що у цьому списку згадані представники князівських родин, зокрема Василь Сангушкович та Федір Глинський⁵³⁸. Джерел, хоч і не надто деталізованих, де птах сидить на руці в шляхтича-мисливця (навіть якщо він не на полюванні)⁵³⁹, більше, тож слуги, які знались на цій справі, навряд були кимсь винятковим. У щоденниках зрідка є згадки про полювання на птахів, проте не

⁵³⁴ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). С. 147.

⁵³⁵ Mazaraki M. Łowiectwo w Polsce. S. 53.

^{536*} нині – с. Мокрець Ковельського р-ну, Волинської обл.

⁵³⁷ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 40зв.

⁵³⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 425-428, № 576.

⁵³⁹ ЦДІАУК. Ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 96зв.

вказаний його спосіб⁵⁴⁰, водночас йдеться про те, що цим займався не сам господар, якщо він мав відповідні статки⁵⁴¹.

До тих ремісників, які не пов'язані безпосередньо із провадженням мисливства, проте займались переробкою його продукції, належали *кушніри*. Вони займались обробкою хутра диких тварин, а також вовни; перше нерідко використовувалось як радше додаток, наприклад, кунтуші підбивали хутром. Водночас, як вже було згадано вище, із хутра нерідко робили менші вироби, наприклад, шапки (кучми). Згадки про кушнірів доволі чисельні, навіть якщо йдеться про села; кушніри зустрічаються у багатьох волинських селах, про них згадують ревізори українських замків, люстратори міст. Джерела, в яких йдеться про кушнірів, безумовно, не завжди пов'язані безпосередньо з їх ремеслом – вони є акторами в різних справах, платниками податків, тими, хто отримував волокни, мав статус замкового міщанина тощо. Так, про розподіл волок між міщанами йдеться у люстрації Кременця 1563 р., в результаті чого Герасим Кушнір отримав у своє користування одну волоку⁵⁴².

У ревізії українських замків також йдеться про кушнірів у списках замкових міщан: Васько Губатий⁵⁴³ (Черкаси), Сидір Кушнір та «слуга замковий» Левон Кушнір⁵⁴⁴ (Канів), Яків, Мишица, Гришко, Гринь⁵⁴⁵ (Київ), Іван та Хведько Кушніри (серед міщан, *“которые за Острогом сидят”*, Остер), Олексій Кушнір⁵⁴⁶ (Мозир), Гришко Кушнір⁵⁴⁷ (Вінниця), *“мещане луцкие”* Костук, Степанець, Макарець Кушніри, а серед *“людей каноницких”* Степан Кушнір⁵⁴⁸ (Луцьк). У ревізії Київського замку згадано, що кушніри *“робят воеводе даром, што расскажет”*⁵⁴⁹. Попри те, що в ревізії Житомирського замку не йдеться про

⁵⁴⁰ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

⁵⁴¹ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki. S. 35.

⁵⁴² Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 65.

⁵⁴³ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 14зв.

⁵⁴⁴ Там само. Арк. 30, 31.

⁵⁴⁵ Там само. Арк. 40зв, 40а зв.

⁵⁴⁶ Там само. Арк. 76.

⁵⁴⁷ Там само. Арк. 137зв.

⁵⁴⁸ Там само. Арк. 181а зв., 182, 182зв.

⁵⁴⁹ Там само. Арк. 39.

кушнірів, у житомирських замкових книгах є неодноразові згадки про них. Так, станом на 1606 р. серед житомирських міщан було 20 кушнірів, які, відповідно, були у списку платників податків⁵⁵⁰. Роком раніше в одному з документів цієї ж книги згаданий Євхим Кушнір, проте не вказано чітко, чи був він житомирянином, чи походив з іншого населеного пункту⁵⁵¹. Кушнір Данило Макарчин згаданий в іншій житомирській книзі з неочікуваної сторони – як учасник нападу на село Каргашин, що стався в березні 1611 р.⁵⁵²

У луцьких актових книгах 1570-х рр. неодноразово згадуються кушніри, у т.ч. й луцькі цехові ремісники⁵⁵³, або ж кушніри з інших міст та сіл, які, наприклад, приїхали до Луцька на час ярмарку. Так, серед згаданих немісцевих ремісників у луцьких гродських книгах є кушніри із міст Володимира⁵⁵⁴, Рівного⁵⁵⁵, містечок Межиріч⁵⁵⁶ та Костянтинів⁵⁵⁷, сіл Гнідава⁵⁵⁸, Теремне⁵⁵⁹, П'ян⁵⁶⁰, Береськ⁵⁶¹, Голятин⁵⁶², Козин⁵⁶³, Новостав⁵⁶⁴, Чернчичі⁵⁶⁵, Бодечів⁵⁶⁶. В

⁵⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 319.

⁵⁵¹ Там само. Арк. 149зв.

⁵⁵² Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 214.

⁵⁵³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 27.; спр. 13, арк. 149зв.; спр. 459, арк. 197.; спр. 15, арк. 276.; спр. 16, арк. 352, 371зв., 417, 484зв.; спр. 18, арк. 313, 316зв.; спр. 46, арк. 468зв. – 469 та ін.

⁵⁵⁴ Там само. Спр. 14, арк. 371зв. – 372.

⁵⁵⁵ Там само. Спр. 21, арк. 168.

⁵⁵⁶ Там само. Арк. 209зв. * суч. с. Межиріч Рівненського р-ну Рівненської обл.

⁵⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 995-995зв. *суч.м. Старокостянтинів Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

⁵⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 625зв. * на момент запису акту – передмістя Луцька, нині Гнідава у межах самого міста

⁵⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 8. * на момент запису акту – передмістя Луцька, з 1959 р. увійшло до складу міста.

⁵⁶⁰ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 62зв. * нині – с. П'янне Дубенського р-ну Рівненської обл.

⁵⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 307. * нині – с. Береськ Луцького р-ну Волинської обл.

⁵⁶² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 309зв. * нині – с. Голядин Ковельського р-ну Волинської обл.

⁵⁶³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 461. * нині – с. Козин Луцького р-ну Волинської обл.

⁵⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 564зв. * нині – с. Новостав Боратинської сільської ОТГ Луцького р-ну Волинської обл.

⁵⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 261зв. * нині – суч.с. Черчичі, Володимирського р-ну Волинської обл.

⁵⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 873. * нині – суч. с. Бодячів Луцького р-ну Волинської обл.

судовому акті за 1580 р. є неодноразові згадки про те, що у селі Залав'є^{567*} були кушнірі⁵⁶⁸, зокрема один із них, на ім'я Трохим, був підданим князя Острозького⁵⁶⁹. В інвентарі міста Закриничне^{570*} 1612 р., у списку ремісників згаданий один кушнір⁵⁷¹. Поодинокую є згадка кушнірчика, себто підмайстра⁵⁷². У інвентарі володінь князів Острозьких містяться численні згадки кушнірів: по одному в селах⁵⁷³ Довжок^{574*}, Тиранівка^{575*}, Травулин^{576*}, Свинна^{577*}, Титьків^{578*}, містах⁵⁷⁹ Берездів, Красностав^{580*}, замку Лабунь, а також четверо⁵⁸¹ в місті Старий Острополь^{582*} та шестеро⁵⁸³ сумарно в Старому Полонному і Новому Полонному. Подібно, як і в згаданій вище житомирській книзі є списки міщан, що платили податки, у володимирській гродській книзі вміщений документ із назвою “Attestatia oddania podymnego od mieszczan włodzimierskich roku 1629”. Серед численних платників подимного в ній фігурує Матвій Кушнір, що сплатив 15 грошів⁵⁸⁴.

Проте є і значно більш інформативний документ, що стосується володимирських кушнірів, а саме привілей Стефана Баторія, виданий кушнірському цеху 10 вересня 1582 р. 3 травня 1596 р. Сигізмунд III підтвердив цей привілей, доповнивши його нормами, що стосувались вдів ремісників та їх

^{567*} нині – с. Залав'я Дубенського р-ну Волинської обл.

⁵⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. бзв. – 7зв., 26зв., 303.

⁵⁶⁹ Там само. Арк. 159.

^{570*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵⁷¹ Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. С. 337.

⁵⁷² ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 192.

⁵⁷³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)... С. 199, 292, 303, 309, 383.

^{574*} нині – село Довжки Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{575*} нині – село Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

^{576*} нині – село Траулин Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

^{577*} нині – село Веснянка Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

^{578*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵⁷⁹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)... С. 210, 228, 378.

^{580*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵⁸¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)... С. 329, 336, 338, 340.

^{582*} нині – село Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵⁸³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)... С. 238, 239, 241, 243, 249, 257.

⁵⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 1560зв.

дітей, а також певних обмежень на торгівлю хутровими виробами, яку здійснювали позацехові ремісники. Що ж до основного змісту документу, то на початку зазначена причина його видачі, а саме – прохання від цехмістра і майстрів щодо підтвердження їх давніх прав. Так, володимирські кушніри мали виключне право на обробку хутра бобрів (позацеховим ремісникам та євреям заборонялося це робити), на викуп на ринку вовни, хутра зайців та білок⁵⁸⁵. Обмеження на користь цехових ремісників, у т.ч. кушнірів, безумовно, існували й раніше. Так, 7 квітня 1546 р. вийшов лист-підтвердження Сигізмунда II ще старішого документу, виданого Сигізмундом I. Луцькі кравці та кушніри скаржились, що цим ремеслом у місті почали займатись євреї, тож вони мають збитки й перепони у веденні свого ремесла. На що король відреагував, наказавши у своєму листі позацеховим ремісникам-євреям не перешкоджати цеховим ремісникам у провадженні їх заняття⁵⁸⁶. Цей конфлікт мав багаторічну історію – обидві сторони показували відповідні документи, а арбітрами в різний час були не лише королі, а й луцький біскуп Юрій Фальчевський та князь Костянтин Острозький, луцький староста. Подібне протистояння було й між шевцями-євреями та цехом шевців⁵⁸⁷.

Підсумовуючи, варто зазначити, що законодавство, яке регулювало провадження мисливства в зазначений період, було достатньо консервативним, хоч і мало окремі новації та уточнення у XVI ст. Помітною є тенденція деякого зростання уваги до лісових угідь як ресурсу, а також до гуманізації покарань за злочини. Існуючі законодавчі норми доповнили лісовими уставами, більш вузькоспеціалізованими документами, проте чимало їх норм найперше стосувались королівських володінь. Ці нововведення показують певну динаміку змін у ставленні до фауністичного ресурсу. Більш всеохопний характер порівняно з ними мала “Устава на волоки”, але прикметно, що лісові артикули в ній значно поступаються за кількістю тим, що стосувались сільського господарства.

⁵⁸⁵ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 197, арк. 83зв. – 87.

⁵⁸⁶ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 30 (1480-1546) / parengė Mianžynski V. Minsk: Belaruskaja navuka, 2008. Р. 111, № 41.

⁵⁸⁷ Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. С. 348-349.

Водночас складно назвати комплекс існуючих на той час законодавчих норм всеохопним – принаймні через невисоку кількість осочників, та панування норм звичаєвого права, що могли суперечити законодавчим нововведенням. Законодавчим обмеженням для простолюду щодо полювань на великого звіра суперечить і зафіксоване на Поліссі побутування пасток на лося.

Про ремісників та урядників, сфера діяльності яких за своєю специфікою мала прямий чи опосередкований стосунок до мисливства, йдеться переважно в інших джерелах, які мали нормативно-законодавчий чи статистичний характер. Разом із актовими, вони є свідченнями ведення цього промислу й обробки частини його продукції в багатьох населених пунктах, чимала частина з яких були селами. Деякі з термінів мали дуже давнє походження, тож очевидно, що і згадані соціальні ролі, які мали виконувати осочники й замкові слуги, були сформовані задовго до того, як згадки про це з'явилися в статистичних джерелах. Водночас помітним є і західний вплив на розвиток міського ремесла – подібно як і в багатьох європейських країнах, в українських містах існували цехи, члени яких були більш юридично захищені, ніж позацехові майстри.

3.2. Мисливство та землеволодіння на Волині

Мисливство у статистичній документації Волинського воєводства. Одним із найбільш ранніх статистичних джерел, що стосуються Волині, є ревізія українських замків 1545 р. Згідно з нею, при Луцькому замку віддавна було чимало бобрових угідь, проте станом на рік проведення ревізії із замком були пов'язані по суті лише два бобрових угіддя (“жеремяна”) біля села Чернче^{588*}, хоча свого часу замковими вважалось 16 бобрових угідь⁵⁸⁹. Поза тим є також згадка, що в замкових лісових угіддях було чимало лосів, тож полювання на них могло бути дуже вдалим⁵⁹⁰. “Луцька” частина ревізії 1545 р. є достатньо

^{588*} суч. с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁵⁸⁹ Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. S. 77-78.

⁵⁹⁰ Ibid. S. XXIX.

об'ємною, якщо порівнювати її з “кременецькою” чи “володимирською”. У ній міститься чимало інформації соціально-економічного характеру, у т.ч. і такої, що стосується конфліктів через користування угіддями чи несплату податків. У ревізії Луцького замку дані про спілкування ревізорів із луцькими та володимирськими міщанами, під час якого другі скаржились на обмеження представниками місцевої еліти на користування лісами. Ще однією темою скарг було те, що дехто з міщан не сплачує податки, які мали б іти на утримання замкових укріплень в належному стані; серед боржників згадані мисливці Петро та Ян⁵⁹¹. У документі ревізії замку у Володимирі йдеться лише про стан укріплень та кількість зброї⁵⁹². Те саме стосується ревізії замку в Кременці, де також згадано про замкові села та питання сплати земельних податків⁵⁹³.

У 1552 р. відбулась ще одна, масштабна ревізія замків “окраїнних” воєводств з Волині, Поділля та Київщини. Серед волинських замків згадані так само фортеці у Луцьку, Кременці та Володимирі. Ревізія Кременецького замку виглядає доволі подібна до більш ранньої – у ній йдеться про замкову зброю та податки, які сплачували місцевими мешканцями⁵⁹⁴. Йшлося про *куниці*, яка в джерелах цього типу є земельним податок, податком з нагоди укладення шлюбу та ін.; його в даний період сплачували переважно грошима. Люстрація міста Кременця, що відбулась у 1563 р., є дещо подібною за спрямованістю до замкової ревізії. У цьому документі статистичного спрямування також чимало місця приділено податкам, які сплачували ремісники, й зокрема кушніри Герасим, Данило, Місько, Онисько, Тиміш та Васко⁵⁹⁵. Замкова ревізія все ж була створена для оцінки оборонного потенціалу фортеці, натомість люстрація міста показує його соціальну топографію. Проте в другій згадано, що міщани повинні мати вогнепальну зброю чи рогатину на випадок небезпеки для Кременця⁵⁹⁶.

⁵⁹¹ Ibid. S. 70.

⁵⁹² Ibid. S. 1-18.

⁵⁹³ Ibid. S. 91-107.

⁵⁹⁴ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 147зв. – 148, 151.

⁵⁹⁵ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 43-45, 50, 53, 56.

⁵⁹⁶ Там само. С. 71.

Ревізія українських замків 1552 р. містить чимало даних про міські цехи та ремісників, задіяних у мисливських промислах. Луцькі цехові ремісники “*не чинять робіт на замок*”, проте сплачують податки на його утримання. Окрім лучників і сагайдачників, що могли б мати опосередкований стосунок до мисливства, у Луцьку станом на 1552 р. були кушніри Костук, Степанець, Макарець і Степан⁵⁹⁷. У ревізії Володимирського замку так само спершу йдеться про замкове озброєння та податки-куниці, згаданий один ремісник-кушнір⁵⁹⁸; а ще про мисливський потенціал угідь поблизу замкових сіл. У пущі біля села Смідин^{599*} водились ведмеді, лосі та вепри, на яких мали полювати смідинці⁶⁰⁰. Серед замкових сіл згадане село Мокрець^{601*}, яке держав представник малого князівського роду Козек; у мокрецьких угіддях були сокольники⁶⁰².

Ще одним помітним документом статистичного характеру є вищезгадана “Ревізія пущ” Григорія Воловича, видана в 1559 р., опісля запровадження волочної поміри, тобто аграрної реформи. Ця ревізія є ґрунтовним документом, в якому описані кордони тогочасних королівських пущ, з інформацією про наявність в них осочників, про яких йшлося вище, та зубриних оступів. За словами Г. Воловича, смуга лісів починається на території Київщини і йде на північний захід вздовж басейну Прип’яті, і на південний захід, в бік Брацлава та Вінниці. Та попри це, більшість пущ, про які йдеться в ревізії, були розташовані в межах сучасних Білорусі та Литви. У географічних кордонах сучасної України знаходились лише пущі Луцького ключа – Стербельська, Черногогородська, Ковельська та Ноїнська, а також частково Фоїнська, що включена у групу турово-пінських. Оступи були лише на території Стербельської пущі. У самій ревізії межі пущ описані доволі докладно, але частково їх межовими пунктами були малі гідроніми – невеликі річки чи болота, тож локалізувати їх дещо складно, на відміну від сіл, що існують і донині. Чотири пущі Луцького ключа знаходились у

⁵⁹⁷ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 178зв., 181зв. – 182зв.

⁵⁹⁸ Там само. Арк. 200, 201зв.

^{599*} нині село Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶⁰⁰ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 198.

^{601*} нині село Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶⁰² РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 202.

межах північної частини сучасної Волинської області, а південні межі Фоїнської проходили по території північно-східної частини Волинської обл. – північно-західної частини Рівненської обл. Пущі межували із володіннями князів Чорторийських, Четвертенських, Сангушків-Кошерських, Збараських, Булиг, Дольських, панів Гулевичів, шляхтичів Ноїнських, Свинуських, Сазенковичів⁶⁰³.

Більш пізня люстрація Волинського воєводства, яку проводили у 1628-1629 рр., не містить значної кількості даних як про лісові угіддя, так і про мисливство зокрема. Люстратори описують економічне становище тогочасних волинських староств, тож переважно йдеться про сільське господарство. Умовно із мисливством пов'язана згадка про куницю, яку сплачували у Володимирському старостві⁶⁰⁴. Про привілей на земельне володіння з усіма угіддями, зокрема уходами, деревом бортним і даниною медовою йдеться в частині люстрації про Ковельське староство. Такий привілей був наданий у 1622 р. польським королем Сигізмундом III шляхтичеві Андрієві Ярновському⁶⁰⁵, на дворище та прилеглі угіддя у селі Смідин. Це по суті єдина згадка про уходи на Волині, без уточнення їх спеціалізації. Тож ймовірно, що йшлося радше про передачу конкретного земельного володіння із дозволом вести на ньому будь-яку господарську діяльність, ніж про наявність на його території якихось мисливських угідь.

Поза межами Волинського воєводства лишилися Ратненське та Любомльське староства, що належали до давньої Холмської землі, а в зазначеному хронологічному проміжку – до Руського воєводства^{606*}. З географічної точки зору, ці терени належать до Волинського Полісся, тож мали подібний тип ведення господарства до того, що міг бути дещо східніше. Люстрації Любомльського (1564) та Ратненського (1565) староств зафіксували низку консервативних практик. У структурі господарства цих староств, та й у переліку податків й повинностей ліси більш помітні. У люстрації Любомльського

⁶⁰³ Кравченко Н. «Ревізія пущ і переходів звіриних» Григорія Воловича як джерело з історії лісового господарства та топоніміки Волині XVI ст. С. 292-294.

⁶⁰⁴ Źródła Dziejowe. T. V. S. 144.

⁶⁰⁵ Ibid. S. 166.

^{606*} наразі більшість поселень цих староств знаходяться в зх. частині суч. Волинської обл.

староства є скупі згадки про достатню кількість як лісів, так і дикого звіра, на якого там полювали⁶⁰⁷; подібно про наявність значних лісових багатств також йдеться у люстрації Ратенського староства⁶⁰⁸. Зокрема селяни із Датино⁶⁰⁹, мали йти на оступ й брати участь у полюванні, або ж заплатити 15 грошів⁶¹⁰. Порівняно із дещо східнішими волинськими теренами, у люстраціях цих староств менше йдеться про куниць (тобто про податок, що має стосунок до сільського господарства), а натомість згадані білки⁶¹¹, вепри⁶¹², яструби⁶¹³, бобровниче або медове⁶¹⁴, їх грошовий еквівалент. Серед платників податків у люстраціях двох староств фігурують і кушніри – троє з них були мешканцями Ратного⁶¹⁵, і ще один⁶¹⁶ з містечка Головно^{617*} Любомльського староства.

Земельні угіддя та зловживання, пов'язані з полюванням на Волині. У статистичній документації зустрічаються згадки чи скарги про порушення, що стосувались окремих угідь, доступу до них, зміни їх форми власності, питань сплати від користування ними податків. Серед всього збереженого масиву актових джерел також є скарги, в яких йшлося про шкоду, завдану земельним і мисливським угіддям, зокрема незаконні полювання, пограбування під час полювань, викраденого звіра, сіті, собак чи зброю. Водночас згадки про угіддя саме мисливського спрямування присутні в тих актах, що стосувались купівлі, продажу чи взяття в оренду земельних наділів. Про угіддя, що мали мисливський характер, йшлося в нормативно-законодавчих джерелах, як-то підтвердженнях власності на земельні наділи.

У “Ревізії пущ” Г. Воловича не згадано про конфлікти щодо доступу до мисливських угідь на власне українських теренах, хоча є згадки про інші

⁶⁰⁷ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 334, 352.

⁶⁰⁸ Там само. С. 311.

⁶⁰⁹ нині – с. Датино, Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶¹⁰ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 280.

⁶¹¹ Там само. С. 281, 285, 297, 307.

⁶¹² Там само. С. 298, 308, 310, 337.

⁶¹³ Там само. С. 295, 298.

⁶¹⁴ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2, С. 279, 282, 285, 287, 295.

⁶¹⁵ Там само. С. 272-273.

⁶¹⁶ Там само. С. 335.

^{617*} нині – смт Головне Ковельського р-ну Волинської обл.

зловживання, що стосувались надмірних вирубок й суперечок за право користування бортями⁶¹⁸. У цій ревізії, як і в ревізіях замків, йдеться про порушення давнього “право входу” – доступу до дерев з бортями, або пташиних гнізд чи риболовних сіток для власних потреб⁶¹⁹.

Сама ревізія закінчується копіями жалуваних грамот, що стосувались маєтків на Пінщині, за якими можна побачити географічні особливості регіону: йдеться про луки і болота⁶²⁰ (особливо притаманні Полісся), оскільки багато водойм, є згадки про єзи – риболовські сіті⁶²¹; замість звичних “лісів” додані “бори, гаї та діброви” – бори як острівці хвойних у зоні мішаних лісів, діброви – з переважанням дуба, ще – “ліси і зарослі” – можливо, як натяк на зарослі верби, берези, черемхи біля водойм (окремо йшлося про лозу⁶²², а плетіння на Поліссі дуже розвинуте), оскільки підлісок згадується виключно як джерело хмизу⁶²³; окрім дозволу брати з пущі дерево для опалення будинку чи збирати хмиз, ще можливість брати його на лико, дранку (гонт) і луб⁶²⁴. Що характерне для самого мисливства безпосередньо – відокремлені “лови пташині” і “лови звірині”⁶²⁵, часом просто “пташі гнізда”⁶²⁶.

В інших ревізіях та люстраціях різноманіття назв угідь менше, що радше зумовлено масштабною описаних теренів та завданнями, які ставили перед собою їх автори. Значний перелік угідь, як і чимала кількість податків, що сплачувались в натуральному вигляді або ж мали назву, аналогічну до представника дикої фауни – риса заліснених регіонів зі значним відсотком заболочених угідь, де сільське господарство було малоприбутковим. Це характерно для Любомльського⁶²⁷ та Ратенського⁶²⁸ староств Руського воєводства.

⁶¹⁸ Волович Г. Б. Ревизия пущ и переходов звериных... С. 4-7.

⁶¹⁹ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. К., 1901. С. 319.

⁶²⁰ Волович Г. Б. Ревизия пущ и переходов звериных... С. 65-68.

⁶²¹ Там само. С. 77.

⁶²² Там само. С. 159.

⁶²³ Там само. С. 74.

⁶²⁴ Там само. С. 132.

⁶²⁵ Там само. С. 73.

⁶²⁶ Там само. С. 77.

⁶²⁷ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 272-320.

На теренах Волинського воєводства був вищий відсоток сільськогосподарських угідь, чимало ділянок були розкорчовані будниками з метою виробництва попелу. Різниця помітна й у специфіці спрямування угідь – завдяки переліками податків, де чітко домінують ті, що були платою з користування посівами, чи стосувались конкретного домогосподарства. Саме тому в статистичній документації Волинського воєводства зловживань, що стосувались саме мисливських угідь, небагато, як і власне інформації про такі угіддя. Хоча достеменно відомо як і про те, що на волинських теренах провадили полювання, так і про наявність у приватній власності зброї, сіток, непоодинокі дані про ремісників-кушнірів.

Що ж до зловживань у користуванні мисливськими угіддями, які фігурують у люстраціях та замкових ревізіях Волині, то чи не єдина згадка пов'язана зі зменшенням кількості замкових бобрових угідь. Йдеться про ревізію 1545 р. Луцького замку, з яким, як згадано вище, свого часу було пов'язано 16 бобрових угідь, а лишилось лише два. Скаржники, місцеві мешканці, пояснили ревізорам, чому так сталося – зем'яни розібрали 12 замкових жеремян, що знаходились при містечку Колки. Ще двома такими угіддями, якими вони могли б користатись за звичаєвим правом, *“повіднімали собі”* зем'яни Сиропятовичі та пан Михайло Свинуський⁶²⁹. У наступній ревізії 1552 р. не згадано про зловживання, що стосувались користування землями, проте чимало йдеться про податки. Люстрації Волинського воєводства першої половини XVII ст. структурно подібні.

У нормативно-законодавчих джерелах, а саме в документах Литовської метрики, зафіксовані свідчення про зловживання, що стосуються угідь мисливського характеру. Остання крапка в суперечці за земельні володіння Івана Хребтовича, а серед них зокрема були села Четвертня, Копилля і Годомичі^{630*}, поставлена документом за підписом Сигізмунда I 24 липня 1528 р. Не заглиблюючись у причини суперечки за ці села й прилеглі до них землі, варто зазначити, що наприкінці оповіді про саму суть справи та причини такого

⁶²⁸ Там само. С. 321-363.

⁶²⁹ Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. S. 77-78.

^{630*} нині – села Луцького р-ну Волинської обл.

рішення, наведений великий список різних угідь, прав користування ними (зокрема входи) та податків. У цьому списку присутні лови звірині і пташині, боброві гони, боброве⁶³¹. 29 березня 1546 р. датований лист-рішення Сигізмунда Августа у справі зем'янки Оксани Сенкової Хотеновича та її сина Прокопа, чий маєток у селі Павловці та двір у Полонному наказала відібрати княгиня Беата Костелецька, дружина Іллі Острозького, старости брацлавського і вінницького. Серед переліку угідь, що були частиною даного маєтку згадані пасіки й боброві гони; власність зем'янці наказано повернути й відшкодувати збитки⁶³².

Серед документів Литовської метрики, що не стосуються судових спорів, а мають нормативно-законодавчий характер, чимало тих, що мають на меті підтвердити чиєсь право на володіння землями й збір відповідних податків, або ж є документами про надання землі. 17 травня 1499 р. король та великий князь литовський Олександр видав привілей на володіння селом Сомином^{633*} Володимирського повіту Івашкові Русиновичу з усіма угіддями навечно. Цей документ примітний ще й тому, що в їх переліку фігурують соколині гнізда, а про них згадують у подібних документах доволі рідко⁶³⁴. Привілей на село Блудово^{635*} Луцького повіту і ще низку володінь на території суч. Білорусі отримав у 1503 р.^{636*} Мартин Хребтович, разом із лісовими угіддями і бобровими гонами⁶³⁷.

У книгу записів №8 Литовської метрики вписано низку актів, що стосуються власності на маєтки із мисливськими угіддями, у т.ч. представників князівських родин, зокрема, два документи, що стосуються володінь княгині Марії Ровенської – засновниці міста Рівне. Перший стосується підтвердження 11 липня 1507 р. її власності на село Ровно Луцького повіту, де закладений замок і містечко; ці володіння належали їй та її нащадкам з *“ловами, ловищами... гонами*

⁶³¹ Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų bylų knyga (1522-1530). P. 247-248, № 292.

⁶³² Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 30 (1480-1546). P. 87-88, № 20.

^{633*} нині – суч. с. Сомин Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶³⁴ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 5 (1427-1506) / parengė Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. P. 133, № 215.

^{635*} нині – суч. с. Мирне Луцького р-ну Волинської обл.

^{636*} у документі не вказана дата, але враховуючи датування попереднього і наступного документів, привілей був виданий у другій половині листопада чи у грудні 1503 р.

⁶³⁷ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 5 (1427-1506). P. 371, № 554.

бобровими... даниною бобровою”⁶³⁸. У другому, датованому також 11 липня 1507 р., йшлося про суперечку княгині із зем’янами Джусичами щодо власності на села Квасилів, Корнино і Колоднє^{639*} та ще кількох. Рішення у справі було на користь Марії Ровенської, тож їй підтвердили ці володіння, включно із мисливськими угіддями та бобровим⁶⁴⁰. Більш помітними у землеволодінні на Волині були значно заможніші князі Острозькі. 16 листопада 1509 р. князь Костянтин Острозький отримав привілей, згідно з яким його підданих у низці маєтків король звільнив від воловщизни, а також надав два села – Полчу у Луцькому повіті і Птичу в Кременецькому^{641*}. Ці села пожалувані для Дубенського замку, що належав Острозьким, із усіма угіддями, у т.ч. *“ловами звіриними й пташиними... бобровими гонами... данинами бобровими*”⁶⁴². 18 червня 1511 р. Костянтин Острозький отримав привілей на містечко Степань^{643*} із усіма угіддями (у т.ч. лісовими й мисливськими), а також прибутковими статтями⁶⁴⁴.

26 травня 1508 р. на прохання князя Андрія Сангушка був виданий привілей, за яким йому дозволили викупити Володимирський замок. Із ним були пов’язані низка населених пунктів, зокрема містечко Турійськ^{645*}, а також різні угіддя, у т.ч. *“ловища звірині й пташині, боброві гони*”⁶⁴⁶. 29 червня 1508 р. князь Іван Заславський отримав від Сигізмунда I привілей-підтвердження на низку сіл у Луцькому та Кременецькому повітах, виданий раніше королем Олександром. У переліку населених пунктів було село Білогіродка^{647*}; володіння підтверджені разом із всіма угіддями, зокрема *“бобровими гонами... ловами звіриними й пташиними... і з усіма платами й доходами*”. Але, дещо нетипово – у документі також згадуються болотні угіддя й хмільники, що вказує на географічні

⁶³⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 202-204, № 222.

^{639*} нині – суч. с. Квасилів, Корнин та Колоденка у передмісті Рівного (Рівненський р-н, Рівненської обл.)

⁶⁴⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 303-304, № 404.

^{641*} нині – суч. с. Птича і Повча Дубенського р-ну Рівненської обл.

⁶⁴² Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 332-333, № 452.

^{643*} нині – смт Степань Сарненського р-ну Рівненської обл.

⁶⁴⁴ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 457-458, № 616.

^{645*} нині – смт Турійськ Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶⁴⁶ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 256-257, № 314.

^{647*} нині – суч.с. Білогіродка Дубенського р-ну Рівненської обл.

особливості теренів⁶⁴⁸. 7 червня 1511 року королівський привілей на містечко Литовеж^{649*} з прилеглими населеними пунктами, а також війтівство отримав князь Федір Чорторийський, у якості подяки за вірну службу. У цьому документі також згадані *“лови звірині й пташині... данини боброві”*⁶⁵⁰. Лист-підтвердження, датований 13 квітня 1567 р., на володіння землями від Сигізмунда II отримав князь Андрій Масальський. Його дружина Ганна за власним бажанням передала йому маєтки на Рівненщині, зокрема замок біля села Тучин і саме село, а також села Пустомити, Воронів і Космачів^{651*}, разом з ловами пташиними й звіриними, бобровими гонами⁶⁵².

Судова документація Волині значно доповнює таку лакуну скаргами щодо шкоди окремим угіддям; наявні також згадки і про матеріальні втрати різного характеру. Так, у скарзі, датованій 25 липня 1569 р., про наїзд на маєток у селі Суходоли^{653*}, що належав панові Василеві Загоровському, зазначено, що шкоди зазнали посіви жита й пшениці. Наїзд вчинили князі Дмитро та Михайло Курцевичі, їх приятелі та служебники, що їхали на полювання із вогнепальною зброєю⁶⁵⁴. Попри родинні зв'язки Курцевичів і спільні полювання, конфлікти між ними також траплялись, зокрема через шкоду, завдану служебникам одного з них. Так, у скарзі Д. Курцевича та його служебника Станіслава Лявди, датованій 16 червня 1570 р., зазначено, що син його дядька, М. Курцевича, Костянтин забив із лука собаку боярина Федька Чирки, а боярин Лаврін Белечкович з Новосілок^{655*} – кормного вепра боярина Кузьми. У самій скарзі цілий перелік причин, які спонукали князя Дмитра поскаржитись на дядька, у контексті цього дослідження цікаві лише дві⁶⁵⁶; у якості локалізації, в скарзі фігурує село Туричани^{657*}.

⁶⁴⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 265-266, № 329.

^{649*} нині – суч. с. Литовеж Володимирського р-ну Волинської обл.

⁶⁵⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 444-445, № 608.

^{651*} нині – села Рівненського р-ну Рівненської обл.

⁶⁵² Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 51 (1566-1574) / parengė Baliulis A., Ragauskienė R., Ragauskas A. Vilnius: Žara, 2000. P. 156-159, № 115.

^{653*} нині – с. Суходоли Володимирського р-ну Волинської обл.

⁶⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 185-186.

^{655*} нині – с. Новосілки Володимирського р-ну Волинської обл.

⁶⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 159зв. – 160.

^{657*} нині – с. Туричани Ковельського р-ну Волинської обл.

У володимирських актових книгах трапляються сюжети з мисливською тематикою, де згадується ім'я князя-втікача Андрія Курбського, який покинув Московське царство, і, перейшовши на службу до Речі Посполитої, отримав маєтки на Волині. Служебник князя Микола Богушевський 20 січня 1569 р. поскаржився на підданих Олександра Чорторийського Тишка і Трохима, які незаконно полювали на острові Жичин, в лісових угіддях Курбського поблизу Вижівки^{658*}. Їх, разом із рушницями, порохівницями та підстреленою сарною побачили в пущі князівські лісничі⁶⁵⁹. Наїзди на підданих князя із села Хотешів^{660*} учиняли урядник із села Річиця^{661*} Павло Домашовський та його слуги. Про це йдеться у документі від 15 червня 1570 р. – свідченні возного у справі урядника А. Курбського Івана Келемета, щодо нанесеної шкоди підданам й угіддям. Йшлося про пошкодження бортей, викрадення рибальських сіток та свиней; наприкінці джерела згадано про покинуті після ловів три сіті, привезені під село, двох хортів і рушницю. Ймовірно, це було незаконне полювання із викраденим реманентом та собаками, яких просто покинули⁶⁶². 16 січня 1577 р. сам князь подав скаргу до володимирського гродського суду на Гришка Петровича, відюцького^{663*} урядника волинського воєводи князя Андрія Вишневецького, щодо побиття та пограбування другим мисливців А. Курбського на його ж *“зрунте Меленевском”*^{664*}, *в запусте Стербишу*”. Зокрема, у списку вкраденого – один хорт, чотири гончаки, сіті на зайця на двісті сажнів, дві сокири та ін.⁶⁶⁵.

Факти подібних крадіжок не є поодинокими, хоча необов'язково йшлося про викрадення сіток, а, наприклад, про їх псування. Так, 16 грудня 1569 р. Василь Охновський поскаржився на напад Федька Подрезовича зі слугами на його

^{658*} Вижівка – нині смт Стара Вижівка Ковельського р-ну, Волинської обл.; сам острів вочевидь знаходився на річці Вижівка поруч з містечком.

⁶⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 18.

^{660*} нині – село Хотешів Камінь-Каширського р-ну, Волинської обл.

^{661*} нині – село річиця Ковельського р-ну Волинської обл.

⁶⁶² ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 157-158зв.

^{663*} урядник із села Видють, нині – село Відуті, Ковельського р-ну Волинської обл.

^{664*} Події відбувались біля маєтку А. Курбського у селі Миляновичі, що нині знаходиться в Ковельському р-ні Волинської обл.

⁶⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 8зв. – 9зв. Опубл.: Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 232-233.

маєток Вербський^{666*}, який вони здійснили з намови брата Федька, володимирського війта Михайла Дубницького. Нападники пошкодили пташині сіті й розігнали птахів, постраждав служебник скаржника, також Федько⁶⁶⁷. Серед історій про напади під час полювання є й факти таких злочинів, коли йшлося про особисті конфлікти як їх передісторію, і майнові здобутки очевидно не могли бути стимулом для їх скоєння. Так, 20 січня 1570 р. до володимирської гродської книги записали скаргу Давида Яловицького на слуг Зофії Загоровської, які побили його під час полювання з хортами та викрали зайця. На жаль, початок акту втрачений, тож локалізувати місце проведення цього полювання навряд чи можливо⁶⁶⁸. Подібна скарга, але з дещо більшою здобиччю, була зафіксована 7 лютого 1571 р. Так, Юско Федорович поскаржився на Семена Пузовського та його підданих через те, що вони напали на микулицького війта Пашка Данилевича і побили його під час полювання з хортами в угіддях владики володимирського і берестейського – Бору Матеївщизні⁶⁶⁹. Нападники забрали хорта і двох зайців, і відвезли їх у Пузову^{670*}.

Про наїзди, шкоду угіддям та викрадення хортів є скарга в Луцькій замковій книзі, датована 4 лютого 1560 р. Так, Огренка Посяговецька^{671*}, дружина остерського старости, поскаржилась на пана Гурина Хомека. Він зі слугами пошкодив вулики на її пасіці в Тейкурах^{672*}, нападав на її підданих, зокрема побив одного з них, Селивонца Жежгача, і вкрав його хорта⁶⁷³. Історії про крадіжки хортів нерідкісні. Відомі випадки, коли собак і чимало різного майна викрадали під час нападу на маєток, коли його господар був відсутнім. У володимирській книзі міститься скарга зем'янина Адама Ілляшевича з Несвіча^{674*}, датована 12

^{666*} нині – с. Верба Володимирського р-ну Волинської обл.

⁶⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 306.

⁶⁶⁸ Там само. Спр. 5, арк. 1.

⁶⁶⁹ Там само. Спр. 6, арк. 48-48зв.

^{670*} нині – с. Зоря (до 1964 р. – Пузів) Володимирського р-ну Волинської обл.

^{671*} нині – с. Посягва Рівненського р-ну Рівненської обл.

^{672*} Тейкури – суч. с. Тайкури Рівненського р-ну Рівненської обл.

⁶⁷³ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. ... С. 225-226.

^{674*} найімовірніше йдеться не про білоруське місто, а про волинське село з однойменною назвою; нині – суч. с. Несвіч Луцького р-ну Волинської обл.

жовтня 1570 р. Поки він був у Володимирі у справах, дізнався, що на його маєток 8 жовтня вчинили наїзд, а серед пограбованого був хорт⁶⁷⁵.

Отже, ревізії українських замків та люстрації є важливими, але не надто інформативними джерелами для дослідження історії мисливства і землеволодіння на Волині в ранньомодерний час. Пояснити це частково можна збільшенням у даний період площ сільськогосподарських угідь, і, відповідно, зменшенням лісових. До цього варто додати й те, що чимало земель перейшли у приватну власність, тож про них майже не згадується в джерелах, хоча відлуння цього процесу в них відображене. У даному випадку, приклади з люстрацій сусідніх теренів Руського воєводства, що також є частиною географічної Волині, виглядають доволі контрастно з огляду на свій невисокий сільськогосподарський потенціал. Натомість, з огляду на збереженість актової документації Волинського воєводства, лишилося чимало джерел, що опосередковано свідчать про інтерес до мисливства – це згадки про різноманітні конфлікти, наслідком яких були напади на маєтки й викрадення мисливського приладдя, здобичі чи собак.

3.3. Мисливство і землеволодіння на Київщині

Люстрації Київського воєводства є більш інформативними джерелами порівняно з волинськими, якщо йдеться про історію побутування цього промислу. З огляду на те, що Київське воєводство мало значні площі, але невисоку кількість населення, мисливські угіддя на його теренах мали більший потенціал. Одна з перших люстрацій була проведена на Київщині після перетворення Київського князівства у воєводство, тобто у 1471 р. Це джерело не надто детальне, проте в ньому є згадки про мисливські угіддя на Житомирщині, а також дані про наявність у цьому воєводстві урядників-бобровників та ловчих. Поза тим, окремо

⁶⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 291 зв.

згадано про мисливців, що “в ловы ходять”⁶⁷⁶, а також про те, що мисливці, які ходили на лови, беруть участь у військових походах⁶⁷⁷.

Найбільш ґрунтовним статистичним джерелом про Київське воєводство у зазначеному хронологічному проміжку є вищезгадана ревізія українських замків 1552 р. Більшість замків, про які в ній ідеться, знаходились саме на території цього воєводства, їх описи, з огляду на близькість до кордону зі степом, більш детальні. В них чимало інформації про угіддя-уходи, пов’язані із замками або з конкретними власниками, ловецькі повинності, а також подекуди про дику фауну й податки, що могли мати стосунок до мисливства, зловживання під час їх збору.

Лови й ловища у Київському воєводстві станом на 1552 р. Найкращим часом для полювання вважався час, коли випав перший сніг, т.зв. “*перша пороша*”. Він неодноразово згадується як той період, коли мешканці замків мають вийти на полювання з урядником, або ж відкласти власні лови на кілька днів, аби він сам пополював. Серед тих повинностей, що мали міщани, бояри й слуги, пов’язані з Чорнобильським замком, був обов’язок ходити на лови з урядником кілька днів на рік⁶⁷⁸. Схожа повинність стосувалась канівських міщан і бояр – три дні на рік вони мали полювати зі старостою у ловищах біля річки Супій⁶⁷⁹, а також надати вівс, сіно, мед і лисиці (або ж їх грошовий еквівалент)⁶⁸⁰. Остерські “*бояре, мещане и волощане*” мали ходити зі старостою чи його служебниками два дні на рік на лови поблизу річки Трубіж, або ж сплатити відповідний податок⁶⁸¹. Натомість в угіддях біля Черкаського замку була заборона ходити на полювання від “*Дмитриевого дня*” (26 жовтня^{682*}) до першого снігу. Перші три дні після його випадіння полював староста, а по закінченню періоду його полювання місцеві бояри, слуги й міщани могли полювати до цього ж дня наступного року⁶⁸³.

⁶⁷⁶ Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. С. 5-6.

⁶⁷⁷ Там само. С. 2.

⁶⁷⁸ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 57.

⁶⁷⁹ Там само. Арк. 22.

⁶⁸⁰ Там само. Арк. 25.

⁶⁸¹ Там само. Арк. 51.

^{682*} День святого Дмитрія Солунського, за сучасним календарем – 8 листопада.

⁶⁸³ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 10зв.

Хто саме був об'єктом ловів, у такому масштабному статистичному джерелі переважно не йдеться, проте згадки про окремих диких звірів присутні. Найчастіше це куниця, проте лише в якості назви податку із вказаним грошовим еквівалентом. Чимало місця приділено бобровим гонам, з яких податок міг бути сплачений у натуральному вигляді (також мав грошовий еквівалент). Сокольниче як податок фігурує лише в ревізії Мозирського замку^{684*}, коли йдеться про замкові села. Ревізія цього замку, як і ревізія Брацлавського^{685*}, примітні тим, що в обох не йшлося про обов'язок місцевих міщан, бояр та слуг полювати зі старостою – натомість мисливці мали віддати урядникові частину впольованого. У першому випадку це була частина впольованої тушки вепра чи лося⁶⁸⁶, в другому: *“от воза зверины старосте печеня, а от каждого зверати убитого грудина”*⁶⁸⁷. Подібні приписи щодо натурального податку від впольованого не були чимсь винятковим. Приміром, пан Семен Полович, речиський^{688*} державця, що опікувався обороною східного кордону, отримав за свою службу в довічне держання значні земельні володіння; також право посилати до тамтешніх лісів своїх стрільців, та отримати плече з впольованого міщанином звіра, за винятком зайця. Документ із повним переліком усіх користувань речиського державці датований 30 травня 1529 р⁶⁸⁹.

У ревізіях п'яти замків згадувались коні *“з дикові”* – Черкас, Канева, Остра, Житомира та Вінниці (тобто з теренів Наддніпрянщини). Диких коней *“виганяли”* й мали привести до замку – важливо, на яких саме угіддях вони були зловлені. У випадку, коли коней ловили на угіддях черкашанина чи канівчанина, ловець мав отримати за кожного з них 12 гр. від того, кому належали ці угіддя; якщо угіддями користувався не місцевий мешканець, ловець мав виплатити 12 гр. на

^{684*} На момент укладення ревізії Мозир перебував у складі Київського воєводства, після укладення в 1569 р. Люблінської унії лишився у складі ВКЛ, увійшов до Мінського воєводства.

^{685*} Брацлав був центром окремого воєводства; згідно з люстрацією, замкові угіддя були багаті на мисливську фауну – бобрів, лисиць, оленів, іншого звіра й навіть зубрів.

⁶⁸⁶ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 70зв.

⁶⁸⁷ Там само. Арк. 143зв.

^{688*} м. Речиця – нині районний центр суч. Білорусі, на той час належала до Київського воєводства.

⁶⁸⁹ Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų bylų knyga (1522-1530). P. 319-320, № 383.

замок і притримати цих коней, поки власник не дасть 30 гр. за кожного⁶⁹⁰. Сам новий власник, боярин чи міщанин, сплачував 12 гр. податок на замок від коней; якщо ж земля, на якій зловили коней, була саме замковою, то ті ж 12 гр. ловець отримував від замкового старости⁶⁹¹. У ревізії Остерського замку є важлива ремарка – вказано, що “кінь шляховий” дістається тому, хто його знайде⁶⁹².

У замкових ревізіях подекуди помітним є питання власності на угіддя. Окрім як ловецтва, об'єктом якого були дикі коні, йшлося і загалом про користування уходами, тобто пасіками, риболовними чи мисливськими угіддями. На угіддях з Черкаського староства, розташованих вздовж річок Тясмин, Оріль, Ворскла, Самара та ін. сезонними промислами займались не лише черкащани, а й міщани з інших міст, серед власників уходів були князі й дрібна шляхта⁶⁹³. Мова не лише про замкові угіддя, адже приватні власники часом здавали в оренду частину своїх володінь, чи надавали право полювати або ставити пастки за відповідний податок⁶⁹⁴. Прийшли сезонні ремісники полювали на угіддях отчичів – тобто на спадкових володіннях різних відсутніх осіб, якими тимчасово відали старости⁶⁹⁵. За заповітом черкаського старости Остафія Дашковича частина його земельних володінь перейшла у власність Микільсько-Пустинського монастиря, тож мешканці сіл на цих територіях сплачували податки на монастир; було також село, пов'язане із Києво-Печерським монастирем. На цих територіях мисливські угіддя, а саме боброві гони, де на цих звірів полювали уходники⁶⁹⁶.

Боброві гони є чи не єдиним типом мисливського угіддя, який чітко виокремлюється за специфікою об'єкту полювання, і про який водночас є дані щодо сплати податків та зловживань урядників своїм становищем. Враховуючи спосіб життя цього звіра, боброві гони мали прив'язку до водойм; на угіддях Черкаського замку уходи відмірювали по рікам, на які “*хоживали черкасцы*,

⁶⁹⁰ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 9, 24.

⁶⁹¹ Там само. Арк. 124зв.

⁶⁹² Там само. Арк. 50зв.

⁶⁹³ Там само. Арк. 10, 27зв. – 28зв.

⁶⁹⁴ Там само. Арк. 15.

⁶⁹⁵ Балабушевич Т. Економічний розвиток Лівобережної України XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 3. Історія. К., 1998. С. 43.

⁶⁹⁶ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 24зв., 25зв.

мещане и бояре”⁶⁹⁷. Найбільше угідь такого типу кількісно згадано у прив’язці до Канівського замку – у його ревізії є перелік із більш ніж двох десятків населених пунктів, де були ріки чи озера, і біля них були боброві угіддя та проводилось полювання на цього звіра. Саме на прикладі ревізії цього замку помітні різні форми власності та орендних відносин. Так, власники нерідко здавали боброві гони в оренду уходникам, що віддавали їм потім частину здобичі. І хоча бобри були в ціні завдяки хутру й залозам, є одна згадка про уход біля Трахтемирова *“на бобры... на мясо”*⁶⁹⁸.

На жаль, розташування деякої частини із замкових бобрових гонів складно окреслити, з огляду на те, що ці терени через сотню років стали ареною військових дій, та й через топонімічні зміни пізнішого часу. Проте у праці за авторством Л. В. Падалки, присвяченій заселенню Полтавщини, є картосхема канівських та черкаських уходів⁶⁹⁹. Із самої ревізії видається, що на Канівщині бобрів було не так вже й багато попри значну кількість згаданих в ревізії бобрових угідь, принаймні таке враження складається із приміток про зловленого звіра. Проте хутра бобрів із теренів Київського воєводства були тим товаром, що з’являвся, наприклад, на краківському ринку, тож на деяких територіях таке полювання було досить результативним⁷⁰⁰. На час укладення ревізії на Канівщині та Черкащині було відносно небагато мисливців. Подібні боброві уходи були й по річкам дещо східніше, на Полтавщині⁷⁰¹.

Боброві угіддя також були і на територіях, пов’язаних з Київським замком, щоправда, про них даних (щодо їх розташування чи власності) значно менше; кияни були й серед власників канівських бобрових угідь, що здавали їх в оренду. Наприкінці замкової ревізії згадано про боброві угіддя, що належали Гнилецькому та Зарубському монастирям; перший знаходився поблизу Києва, а

⁶⁹⁷ Там само. Арк. 10зв.

⁶⁹⁸ Там само. Арк. 26, 27зв.

⁶⁹⁹ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами / Репр. изд. 1914 г. Харьков: САГА, 2009. С. 97.

⁷⁰⁰ Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. С. 369-370.

⁷⁰¹ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение... С. 96.

другий у Трахтемирові неподалік Канева. Об'єднує їх те, що вони занепали через татарські напади, а разом із ними й ці угіддя, якими ніхто не опікувався⁷⁰².

Боброві гони, що знаходились поблизу Чорнобильського замку, були розташовані по Прип'яті та рікам з її басейну; там ловили бобрів «*на воеводу киевского*»⁷⁰³. Боброві угіддя остерського замку були розташовані вздовж річки Десна; серед тих населених пунктів, біля яких були такі угіддя, згадані села Боденковичі^{704*} (багаті на бобрів) та Крохаєв^{705*} (невеликі). У ревізії Овруцького замку згадані боброві гони біля сіл Жерев^{706*} та Норинь^{707*} та с. Сидоровичі^{708*}. На ріці Тетерів, а також поблизу Кодні^{709*} (ймовірно, по ріці Коденці) також були боброві гони, проте їх ловецький потенціал був невисоким. Та не менш цікавою є примітка про фільварок Крошно^{710*}, щоб був розташований південніше Кодні і належав Грицьку Вороничу; в списку податків з нього фігурує бобер⁷¹¹. Ревізія 1545 р. проводилась в інших повітах, і з Київського воєводства Житомирський – єдиний, про який в ній ідеться. Про ліси на Житомирщині з неї відомо небагато, хоча є коротка примітка в одній зі скарг місцевих мешканців про те, що хутра з місцевих лісів могли б бути предметом торгівлі; власне йшлося про те, що в їх збуті мисливим перешкоджали урядники⁷¹².

Мисливство у люстраціях Київського воєводства I половини XVII ст.
Люстрації староств Київщини подібні тематично до волинських, проте з точки зору історії провадження мисливства більш інформативні. Порівняно із замковими ревізіями, у них більший наголос на податках, користуванні різними

⁷⁰² РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 39, 45зв.

⁷⁰³ Там само. Арк. 58.

^{704*} не ідентиф., територія сучасної Чернігівської обл.

^{705*} суч. с. Крехаїв Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

^{706*} суч. с. Жерев Овруцького р-ну Житомирської обл.; на момент укладення ревізії належало Василеві Панковичу.

^{707*} суч. с. Норинськ Овруцького р-ну Житомирської обл.; на момент укладення ревізії належало Огрені Костюшковні.

^{708*} суч. с. Сидоровичі Вишгородського р-ну Київської обл.; на момент укладення ревізії належало пані Василевій Дідковій.

^{709*} суч. с. Кодня Житомирського р-ну Житомирської обл.

^{710*} с. Крошня, нині територіально включено до складу Житомира.

⁷¹¹ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 127зв. – 128.

⁷¹² Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. С. 204.

угіддями, а не на військовій справі. У люстраціях більшості староств Київського воєводства, проведених у 1615-1616 рр., не йдеться про мисливство чи податки, з ним пов'язані. Проте Остерське та Канівське староства становлять своєрідний виняток, адже в них згадано про давніші привілеї – дозволи місцевим міщанам і боярам на полювання. Так, остерські міщани та бояри показували люстраторам привілеї від короля Сигізмунда III на підтвердження їхнього давнього права на полювання на замкових угіддях, датований 16 серпня 1614 р.⁷¹³. У люстрації Канівського староства перш за все йдеться про ті землі, що за заповітом старости Остафія Дашковича, укладеному в 1570 р., відійшли Микільсько-Пустинському монастирю. На цих теренах також були мисливські угіддя, якими за домовленістю з ченцями, користувались місцеві міщани та бояри⁷¹⁴.

Наступна люстрація Київського воєводства, проведена в 1622 р., є більш стислою, містить чимало інформації про різні податки. У ній є стисла примітка, що в містечку Бобровиця Остерського староства *“достаток риби й звіра”*⁷¹⁵. Люстрація Київського воєводства 1636 р. за своїм змістом більше нагадує проведену 20 років до того. У ній є дані про те, що міщани й бояри показували люстраторам привілеї на користування мисливськими угіддями. Зокрема згадані давні привілеї, що стосувались Обеймицької землі і Землі Щуковщини, розташованих у Любецькому старостві. Ці території були надані предкам їх тогочасних власників із усіма угіддями, включно з тими, що могли б мати мисливський потенціал. У другому випадку власники зазначили, що право власності на ці землі їх предки отримали ще за часів київського воєводи Мартина Гаштовта, тобто один рід володів цією землею приблизно півтора століття⁷¹⁶. Що ж до Канівського староства, багатого на мисливські угіддя, то в даній люстрації наведено привілеї короля Стефана Баторія, виданий канівським міщанам 27 листопада 1576 р., який вони й показали люстраторам. Згідно з ним, мешканці

⁷¹³ Źródła Dziejowe. T. V. Lustracje królewsczych ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. S. 97.

⁷¹⁴ Ibid. S. 105.

⁷¹⁵ Ibid. S. 128.

⁷¹⁶ Ibid. S. 198, 206.

Канева мають право вільно полювати на своїх давніх ловищах й уходах для власних потреб, відповідно існуючих давніх звичаїв. Далі у люстрації згадано про Прохорів^{717*}, переданий єзуїтському колегіуму в Переяславі з правом користування всіма угіддями, у т.ч. мисливськими⁷¹⁸.

Земельні угіддя та зловживання, пов'язані з полюванням у Київському воєводстві. Київське воєводство територіально було значно більшим за Волинське, проте ступінь збереженості джерел з його історії цього періоду менший. Дані із статистичної документації тут, навпаки, відіграють більшу роль; водночас є певний об'єм актових джерел, що стосувався Житомирщини. Зловживання, про які йдеться у статистичній документації Київського воєводства, можна розділити на дві частини: 1) ті, що стосувались сплати податків чи виконання повинностей; 2) ті, де йшлося про порушення звичаїв щодо користування різними угіддями, проведення на їх території полювань.

Серед усіх статистичних джерел найбільше таких даних у замковій ревізії 1552 р., але про подібні зловживання відомо з документів Литовської метрики, зокрема з королівських листів. Так, у ревізії Черкаського замку двічі йдеться про зловживання старости^{719*}, що стосувались сплати податків із мисливських угідь – він, поза звичним податком, брав ще кожного сьомого бобра із впольованого. Вочевидь після того, як бобровники продадуть упольованих бобрів, він викупував у них залишки продукції “з замку их не выпускаючи”. Окрім як до бобрів, тодішній староста черкаський був не байдужий до дичини загалом. Згідно з давнім звичаєм, черкаські бояри та міщани мали право на полювання в замкових угіддях майже цілий рік і не повинні були сплачувати за це жодних податків, проте тодішній староста “берет там от них третье зверя”⁷²⁰.

Згідно з ревізією Канівського замку існував часовий розподіл, коли мали право ходити на лови сам староста, канівські міщани й бояри, а також ті слуги, міщани й бояри, що жили у земельних володіннях Микільської Пустині. “Графік”

^{717*} ймовірно, йдеться про с. Прохорівка Черкаського р-ну Черкаської обл.

⁷¹⁸ Źródła Dziejowe. T. V. S. 218-220.

^{719*} ймовірно, йдеться про Яна Хрщоновича; у ревізії ім'я не вказане.

⁷²⁰ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, опр. 563, арк. 10зв.

не передбачав ймовірності провадження ловів не місцевими мешканцями, проте ревізори зафіксували той факт, що канівський староста *“упущает там чужогородцов и берет от них... третью часть улову”*. Далі в джерелі згадується про т.зв. *“супоєвщизну”* – коли староста їхав на лови у визначений час, місцеві мешканці мали дати відповідну кількість сіна, вівсу, меду й лисицю (мала грошовий еквівалент). Від них же ревізори дізнались, що староста не користується своїм правом полювання після першої пороші, проте ці податки збирає; мешканці монастирських володінь сплачували супоєвщизну на користь Микільської Пустині⁷²¹. В люстрації Київського воєводства 1615-1616 рр. теж згаданий цей монастир, що завдяки заповітам володів значними угіддями на Канівщині. Його ігумен скаржився люстраторам, що канівські міщани провадять на цих землях надмірну господарську діяльність і не бажають сплачувати жодних податків. Монастирські піддані, які мають сплачувати податки з цих угідь і першочергово ними користатись, обмежені в своїх правах і прибутках⁷²².

Ревізія Житомирського замку 1552 р. не фіксує зловживань, що мали б стосунок до мисливських угідь. Проте, зафіксовано один показовий випадок у ревізії Житомирського замку 1545 р.: шляхтич Грицько Ворона користався фільварком у Крошно, який свого часу був наданий його батьку Івашкові Вороні, й де було 12 слуг, що працювали на потреби замку. У часи ж Грицька ці слуги сплачували податки лише йому, і не працювали на замкові потреби; до того ж, схоже на те, що під час сільськогосподарських робіт шкоди зазнали замкові боброві гони⁷²³. Сімома роками пізніше право Грицька Ворони (або Воронича) на користування цим фільварком ревізори не ставили під сумнів, тож схоже на те, що за цей час він владнав усі непорозуміння, що стосувались законності його користування цим фільварком, а також податкових надходжень⁷²⁴.

Імовірно зловживання старост своїм становищем не були поодинокими – скарги на них потрапляли не лише в статистичні джерела, а й у нормативно-

⁷²¹ Там само. Арк. 24зв. – 25.

⁷²² Źródła Dziejowe. T. V. S. 104-105.

⁷²³ Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. S. 142-143.

⁷²⁴ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, опр. 563, арк. 127зв. – 128.

законодавчі. Так, 14 серпня 1544 р. датований лист від Сигізмунда I до старости канівського й черкаського Оникія Горностая, де він наказував йому припинити перешкоджати міщанам у доступі до звіриних входів, пускаючи при цьому немісцевих мисливців, а також стягувати з черкащан надмірні податки. До цього листа прикріплені копії зі старіших, на ім'я попередніх старост, де згадано зокрема про обмеження доступу до бобрових гонів⁷²⁵. Варто додати, що мешканці Київського воєводства скаржились не лише на старост, а й на воєводу. 20 липня 1546 р. король надіслав листа київському воєводі, князю Федору Пронському, наказуючи йому припинити зловживання, про які йдеться в скаргах київських зем'ян; зазначаючи про те, що воєвода *“по селищам їх бобрів на себе... гонив”*⁷²⁶.

Безумовно, старости отримували листи від короля і з інших питань, наприклад, щодо причин, які могли мати вплив на зовнішню політику. 21 липня 1541 р. Сигізмунд I надіслав черкаському старості, князеві Андрієві Пронському листа, в якому наказував стримати козаків від нападів на перекопських татар, оскільки з їх володарем уклали мир. Згідно з текстом цього листа, козаки ходили на рибні й боброві промисли, що дозволив їм князь, проте з ловецтва вони повертались не лише з виловом чи дичиною, а й із награбованим⁷²⁷. Цього ж дня король надіслав схожого листа канівському старості Никифорові Бобоєду⁷²⁸.

Мисливські угоддя, право провадження ловів фігурують в актах, вміщених у ґродських та підкоморських книгах, що стосуються конфліктів земельного характеру, укладення орендних угод і т.д. Наприклад, у житомирській актовій книзі 1590 р. перший акт із датою 8 січня, в якому йшлося про судові позови Яна Витунського та Яна Вигановського проти Яна Оксака, щодо відняття ним бобрових гонів, завдання матеріальної шкоди, узгодження питань власності на третину маєтку, який частково знаходився в межах вищезгаданого Норинська⁷²⁹.

⁷²⁵ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 30 (1480-1546). P. 148-153, №77.

⁷²⁶ Там само. С. 213-214, №140.

⁷²⁷ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 28 (1522-1552) / parengė Mianžynski V., Sviažynski U. Minsk: Athenaeum, 2000. P. 92-93, №43.

⁷²⁸ Там само. С. 100-102, №53.

⁷²⁹ Акти Житомирського ґродського уряду: 1590 р., 1635 р. С. 42.

У книзі Київського підкоморського суду вписано акти з визначенням меж (кордонів) земельних володінь, через які тривали конфлікти в суді. У першому акті (1584 р.) йдеться про визначення меж між маєтками “зем’ян землі Київської” Семена Прежовського і Андрія Сингури; наприкінці акту вказано, що боброві гони розділили відповідно до старих меж⁷³⁰. Деякі зі згаданих населених пунктів нині складно ідентифікувати, але враховуючи те, що Семен Прежовський отримав своє прізвище від села Прежова^{731*}, йдеться про сучасну Житомирщину. Боброві гони зафіксовані у чималому акті (1600 р.) цієї ж книги, що стосувався суперечок Павла Монвида Дорогостаїнського та Дідковичів-Трипільських щодо меж володінь поблизу Києва та Овруча⁷³²; у документі йдеться про боброві гони біля річки Красної, поблизу села Трипілья^{733*}.

Боброві гони, лови пташині і звірині фігурують в актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 р. у тих актах, що стосуються розподілу володінь опісля смерті власника, та віддання угідь під заставу чи в оренду. У першому випадку йдеться про виконання останньої волі покійного Григорія Басараба⁷³⁴, що мав маєток у селі Слєпчичі^{735*} та володів частиною землі Селецької^{736*}. Маєток у с. Солотвино^{737*} з усіма угіддями й повинностями був відданий на кілька років під заставу, оскільки власники – підскарбій ВКЛ, надвірний староста каменецький Остафій Тишкович та його дружина Зофія позичили 2 тисячі злотих у подружжя Юрія та Гальшки Вильг. Маєток мав принести другому подружжю за кілька років прибуток у розмірі позиченої суми⁷³⁸. Місто Іскоростень із селом Заріччям^{739*} зафіксовані у третьому акті, де

⁷³⁰ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. К.: Наукова думка, 1991. С. 56-60.

^{731*} нині – суч. с. Пряжів Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁷³² Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). С. 147, 152.

^{733*} нині – суч. с. Трипілья Обухівського р-ну Київської обл.

⁷³⁴ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 190-192.

^{735*} нині – суч. с. Слєпчичі Житомирського р-ну Житомирської обл.

^{736*} ймовірно йдеться про земельні володіння неподалік суч. с. Селець Житомирського р-ну Житомирської обл.

^{737*} нині – суч. с. Старий Солотвин Бердичівського р-ну Житомирської обл.

⁷³⁸ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 225-226.

також згадані мисливські угіддя – ці два населені пункти фігурують в акті, що стосувався обставин їх оренди із низкою угідь на 3 роки подружжям Яна та Марії Отрошкевичів у Андрія та Катерини Мервинських⁷⁴⁰.

У книгах Литовської метрики подекуди зустрічаються документи, що стосуються не лише якихось зловживань зі сфери землеволодіння у Київському воєводстві, а й підтвердження чи надання певних земельних угідь (привілеїв). 26 березня 1499 р. король Олександр видав привілей князеві Семенові Можайському на володіння кількома замками ВКЛ, й у списку був Чернігів; ці замки були надані із різними угіддями, у т.ч. ловами і бобровими гонами⁷⁴¹. Десятьма днями раніше був виданий привілей-підтвердження *“дворянину нашому”* Сороці, на володіння маєтками в Путивльському повіті. Цей документ непересічний ще й тому, що окрім типової згадки про право на лови й боброві гони тут ще йдеться про сітки-перевіси⁷⁴². 18 квітня 1499 р. привілей на підтвердження володінь отримав князь Василь Везеський. Йшлося про населені пункти у прикордонні, зокрема Любеч, а ще різні угіддя, у т.ч. *“ловища... боброві гони”*⁷⁴³. Станом на кінець XV ст. ці терени були частиною Київського воєводства, пізніше на їх території точилися прикордонні конфлікти з Московським царством, а через більш ніж століття вони увійшли до Чернігівського воєводства (1635-1654 рр.).

Схожого змісту привілей був виданий королем Олександром князеві Іванові Дашковичу Глинському, 15 травня 1499 р., на володіння низкою населених пунктів у Житомирському та Київському повітах, зокрема на *“именье”* Гостомель та села Загальці^{744*} й Запрудичі^{745*}. Ці маєтки були надані у т.ч. і *“з бобровими гонами... ловами й ловищам”*, і з правом збору податків, серед яких (що нетипово) згадане лисичне⁷⁴⁶. Через 10 років, маєтки князя Івана Глинського передали, згідно з привілеєм Сигізмунда I, панові Семену Федоровичу Полозовичу. Йому ж

^{739*} нині – суч. с. Заріччя Коростенського р-ну Житомирської обл.

⁷⁴⁰ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. С. 332-339.

⁷⁴¹ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knuga 5 (1427-1506). P. 125-126, № 203.

⁷⁴² Ibid. P. 120-121, № 197.

⁷⁴³ Ibid. P. 129-130, № 209.

^{744*} нині – суч. с. Загальці Бучанського р-ну Київської обл.

^{745*} нині – суч. с. Запрудка Вишгородського р-ну Київської обл.

⁷⁴⁶ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knuga 5 (1427-1506). P. 132-133, № 214.

передали маєтки князя Василя Нікольського, що знаходились у Київському повіті, серед них низку сіл, у т.ч. село Гладковичі^{747*}. Обох князів назвали зрадниками у зв'язку з підтримкою повстання Михайла Глинського 1508 р. У цьому привілеї, датованому 26 лютого 1509 р., окрім *“ловів і ловищ звіриних”*, згадані пташині гнізда, данина білчина, а також осочники в якості слуг⁷⁴⁸. Також дещо інакше типовий список угідь, що зустрічається у таких документах, виглядає у випадку документу-підтвердження земельних надань, даному 22 березня 1511 р. Сигізмундом I зем'янинові Яцкові Єльцю. Серед згаданих у джерелі населених пунктів є село Козаровичі^{749*} неподалік річки Ірпінь; у списку угідь, окрім *“ловів звіриних і пташиних... бобрових гонів”* є ще низка рибних, у т.ч. *“луки осетринові”*⁷⁵⁰. *“Боброві гони... лови звірині і пташині”* фігурують у привілеї, наданому Сигізмундом I 28 лютого 1511 р. князеві Тимофію Івановичу Капусті⁷⁵¹. Він слугує підтвердженням схожого документу, виданого попереднім монархом; у ньому згадані кілька населених пунктів в Олевській волості Овруцького повіту⁷⁵², зокрема села Масевичі^{753*}, Хишино^{754*}, Беловежа^{755*}.

Князь Костянтин Острозький, окрім численних маєтностей на Волині, мав володіння і в Київському воєводстві. 27 листопада 1507 р. князеві “на вечность” Чуднів^{756*} разом із замком надав король Сигізмунд I, у т.ч. із *«ловами звіриними й пташиними, бобровим гонами і данинами... бобровими»*⁷⁵⁷. 26 грудня того ж року Сигізмунд I надав привілей князеві на маєток Звягель^{758*} у Київському повіті, із *“ловами звіриними й пташиними, ловищами, бобровими гонами”*. Доти Звягель належав князям Звягільським; станом на 1507 р., він був у межах Київського

^{747*} нині – суч. с. Гладковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

⁷⁴⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knuga 8 (1499-1514). P. 315-316, № 424.

^{749*} нині – суч. с. Козаровичі Вишгородського р-ну Київської обл.

⁷⁵⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knuga 8 (1499-1514). P. 440-441, № 601.

⁷⁵¹ Кравченко Н. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на поч. XVII ст. *Краєзнавство*. №1-2. 2023. С. 45.

⁷⁵² Там само. С. 435-436, № 593.

^{753*} нині – суч. с. Масевичі, Сарненського р-ну Рівненської обл.

^{754*} нині – суч. с. Кишин Коростенського р-ну Житомирської обл.

^{755*} нині – суч. с. Біловіж Сарненського р-ну Рівненської обл.

^{756*} нині – смт Чуднів Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁷⁵⁷ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knuga 8 (1499-1514). P. 238, № 285.

^{758*} нині – місто Звягель у Житомирській обл., донедавна – м. Новоград-Волинський.

воєводства. Після проведення адміністративної реформи у 1560-х рр. Звягель увійшов до Волинського воєводства⁷⁵⁹.

5 листопада 1551 р. Сигізмунд II видав Стецьку та Миколаю Гнівошовичам Вороничам (їх родичі володіли Крошнею) підтвердження давнішого привілею короля Олександра Ягеллончика на село Ловсково^{760*} з “...ловами і гонами бобровими...”, та привілею Сигізмунда I на село⁷⁶¹ Іванково^{762*}. 12 квітня 1558 р. король видав привілей київському війту Семену Мелешковичу, на підтвердження власності на куплені ним землі на Київщині, і зокрема поблизу Києва – вздовж берегів річок Десна і Віта. С. Мелешкович придбав ці землі із правом користування всіма угіддями, які на них розташовані, включно з “ловами пташиними й звіриними... бобровими гонами й входами до них”⁷⁶³.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що у дослідженні землеволодіння із мисливською специфікою на Київщині вагомими джерелами є статистичні та нормативно-законодавчі документи. Вони є достатньо змістовними ще й з огляду на те, що у Київському воєводстві була невисока щільність населення, тож не так багато угідь, як на Волині, змінили форму власності чи своє призначення на сільськогосподарське. Оскільки воєводство мало значні площі, у його межах помітна локальна специфіка, коли йдеться про описи угідь різних замків. У південній частині було чимало бобрових угідь, а в описах північної більше інформації про різні податки різного призначення, що мали грошовий еквівалент. Замкові ревізії є джерелом, що дає розуміння змін карти земельних володінь, їх мисливського потенціалу. Подібно як і в документах Литовської метрики, в них чимало даних про конфлікти різного характеру, що стосувались землеволодіння чи сплати податків або виконання повинностей. У нормативно-законодавчих джерелах, в яких зафіксовані земельні надання, подекуди фігурують нетипові

⁷⁵⁹ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514). P. 245-246, №293.

^{760*} нині – суч. с. Левків Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁷⁶¹ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 28 (1522-1552). P. 166, №129.

^{762*} нині – суч. с. Іванків Житомирського р-ну Житомирської обл.

⁷⁶³ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 43 (1523-1560) / parengė Mianžynski V. Minsk: Belarusaia navuka, 2003. P. 97-98, № 43.

назви податків чи угідь, що є відображенням географічної специфіки цієї місцевості та її економічного потенціалу.

3.4. Мисливство в структурі господарського укладу

Із фінансової точки зору мисливство помітне у податковій та митній сферах, у переліках торговельних реалій. Спеціальні податки сплачували мисливці, для яких ця справа була промислом, що міг дати прибуток, про що йдеться в статистичній документації, а також у документах Литовської метрики. У збірках сеймових постанов міститься чимало даних, що стосуються типів податків, а також мит на товари закордонного походження, що були продукцією мисливства (а саме хутра). Суміжним джерелом для цієї теми також є судова документація, в якій вміщені переліки вкраденого майна, а разом з тим вказана і його вартість, а саме ціна зброї, мисливського приладдя, собак чи одягу з хутром або зі шкіри.

3.4.1. Торгівля продуктами мисливства. Супутнім джерелом, що свідчить про заняття мисливством на українських теренах, є судова документація зі згадками про матеріальні речі, що мали стосунок до цього заняття чи його продукції, або ж про тварин. Здебільшого йдеться про зброю чи одяг із хутром, рідше про мисливських собак, хижих птахів або сітки. Група даних, про які йтиме мова, є достатньо розрізненою – це пов'язано з тим, що така інформація часто фігурує в переліках пограбованого майна. Жертви злочинів не завжди могли назвати ціну втрачених речей, або ж говорили про них вкрай стисло, зазвичай не якихось важливих додаткових деталей. Подібні дослідження більш точні у тому випадку, коли ґрунтуються на згрупованій кількості даних із документів, що стосуються продажу різних товарів⁷⁶⁴. У такому разі порівняльні таблиці є доволі вдалим рішенням, оскільки дають можливість прослідкувати зміни економічної кон'юнктури, інфляційні процеси і т.д. При використанні даних із книг судових

⁷⁶⁴ Hoshowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1928. S. 107, 158-189.

справ є ще одна причина для твердження, що вони є відносно точними. Власники майна, через яке почалась судова тяганина, зазвичай не згадують, де саме вони його придбали; можливо, у ціну був закладений відсоток за транспортування цього товару, який у даному випадку вирахувати вкрай складно⁷⁶⁵.

Проблематичність порівняльних оцінок достатньо добре помітна на прикладі вибірки даних, що стосується зброї. З огляду на те, що полювання було своєрідним видом спортивної (військової) підготовки, до уваги можна брати повний перелік тієї зброї, переважно вогнепальної, про яку йдеться у судовій документації. Безумовно, більше уваги вартують ті рушниці, про мисливську специфіку яких чітко йдеться у джерелі. Інформація про країну їх походження присутня, частіше йдеться про технічні деталі – наявність колісцевого замка, довжину, від якої залежало призначення (на птаха чи більшого звіра), порохівниці у якості додатку, зрідка – декоративного елементу. Більшість тих згадок про ціни або окремі деталі, що стосуються зброї і про які йтиметься нижче, містяться в актах Володимирського гродського суду.

Тож, серед зброї, про іноземне походження якої відомо достеменно, можна назвати: *“ручница улоская короткая”* (вартість 3 талари, 1588 р.)⁷⁶⁶, *“короткая ручница норимберская”* (вартість 8 злотих, 1608 р.)⁷⁶⁷, *“ручница пташая торунское роботи”* (вартість 30 злотих, 1625 р.)⁷⁶⁸ або *“ручница пташая торунка”* (вартість 24 злотих, 1639-1640 рр.)⁷⁶⁹, *“мушкет торунский”* (вартість 28 злотих, 1641 р.)⁷⁷⁰, *“ручница пташая виленка”*⁷⁷¹ чи *“виленская”*⁷⁷² (вартість 20 *“ручница пташая виленское роботи”* (вартість 20 злотих, 1645 р.)⁷⁷³, *“ручница*

⁷⁶⁵ Wolański M. Problematyka i niektóre aspekty metodologiczne badań cen i płac we Wrocławiu w XVI i na początku XVII wieku. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia X*. Nr. 37. 1965. S. 7.

⁷⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 587.

⁷⁶⁷ Кравченко В. Документи кінця XVI – початку XVII століть до історії волинського містечка Литовежа і його замку. С. 694

⁷⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 28, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 679зв.

⁷⁶⁹ Там само. Спр. 75, арк. 284.

⁷⁷⁰ Там само. Спр. 76, арк. 1289.

⁷⁷¹ Там само. Спр. 62, арк. 1194зв.

⁷⁷² Там само. Спр. 62, арк. 1196зв.

⁷⁷³ Там само. Спр. 80, арк. 627зв.

малая французька” (вартість 15 злотих, 1640 р.)⁷⁷⁴. Собівартість рушниці з порохівницею станом на 1589 р. становила півтори копий⁷⁷⁵. Згадки про наявність у зброї декоративного елементу досить рідкісні, але тим й цінні, позаяк за ними помітна наявність такого імпорту із західних країн. Так, у справі, датованій 1604 р., згадана *“ручница пташая, костью осажоная”* вартістю 5 злотих⁷⁷⁶; в іншому документі за 1615 р. йдеться про ще одну таку рушницю, декоровану кісткою, вартістю 12 злотих⁷⁷⁷. Вартість мушкета із декором у вигляді перламутрового візерунку була відчутно більшою – принаймні в джерелі, датованому 1623 роком, йдеться про 50 злотих⁷⁷⁸.

Позаяк “пташинок” відносно багато у вибірці, доречнішим видається звести дані про їхню вартість у таблиці, із перерахунком (точним чи приблизним) у грошах, оскільки ціни вказані у різних монетах. Так, еквівалент копий становив 60 грошів, злогого 30 грошів польських (у гроші литовському срібла було дещо більше). Еквівалент таляра різнився залежно від періоду побутування: 1528 р. таляр дорівнював 30 польським грошам, наприкінці XVI ст. – 35-37, у 1611-1619 рр. – 40-45, у 1620-30 – 60-75⁷⁷⁹. З огляду на різницю в означеннях, до уваги братимуться менші показники. Ціна у грошах більш наочно ілюструє зміни у цінах на цю мисливську зброю, попри те, що ці значення можуть бути приблизними (див. додаток 2.1).

Ціни на зброю для пташиного полювання в один відрізок часу могли дуже різнитись. Різниця, скоріш за все, зумовлена якістю цієї зброї, походженням, розмірами і т.д. Очевидною є тенденція до зростання цін, що можливо пояснити не лише поліпшенням якісних характеристик зброї, зміною логістичних шляхів (наприклад, з огляду на Тридцятилітню війну 1618-1648 рр.), а й інфляційними процесами та псуванням монети, що стосувалось не лише таляра.

⁷⁷⁴ Там само. Спр. 75, арк. 509зв.

⁷⁷⁵ Там само. Спр. 22, арк. 268.

⁷⁷⁶ Там само. Спр. 36, арк. 568зв.

⁷⁷⁷ Там само. Спр. 47, арк. 423зв.

⁷⁷⁸ Там само. Спр. 56, арк. 438.

⁷⁷⁹ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина ... С. 370.

Згадки про ціни на інші предмети, що могли мати стосунок до мисливства, або ж на хижих тварин, фігурують рідше, проте часом у списках пограбованого про них також йдеться. Луки, іноді з сагайдаком, часом згадують серед зброї, яку мали при собі нападники або такої, що була вкрадена. Під час грабунку маєтку на Волині, що стався у 1608 р., в переліку втраченого майна згадано більше 20 луків із дорогими стрілами, серед них *“турские и бухарские”*, кожен з яких коштував 8 злотих. Наприкінці цього ж документу йдеться також про двох викрадених соколів та двох рарогів, а ще трьох яструбів, кожен з яких вартував власникові 50 злотих; ціни на соколів і рарогів не вказані. *“Полтора́ста золотих”* – сумарна ціна за викрадені рибальські і мисливські сіті, серед яких шатро, сіть на тетеруків та 30 заячих сіток⁷⁸⁰. У іншому документі, що з’явився за схожих обставин у 1593 р., також серед переліку втраченого майна вказані заячі сіті вартістю в 20 злотих⁷⁸¹. Як відомо, цінною річчю під час гонитв були мисливські ріжки та труби; у переліку пограбованого майна внаслідок злочину, що стався у 1588 р., згадана така труба, що коштувала *“18 таляров старих”*⁷⁸². Зважаючи на псування цієї монети, про що йшлося вище, ремарка про старі талари дуже важлива, як і те, що за ці кошти можна було б придбати 5 або 6 рушниць.

До тих товарів, для виготовлення яких використовувалась продукція переробки мисливської сировини, належить одяг з хутра або шкіри. Перелік таких найменувань достатньо різноманітний – з огляду на різницю у призначенні, крої, матеріалі, вартості інших матеріалів та декоративних елементів. Шкіри лося використовували для пошиття верхнього одягу, такого, що вочевидь не промокав. У вже згаданому вище документі 1571 р., у численному переліку пограбованого майна, крім зброї є й одяг: *“скурка лосяя, злотых осм”*, *“жуниця”*^{783*} *лосяя... важности злотых двадцат и два”*, *“кафтан, лосею скоркою позолоченый, важностью злотых осм”*, *“скура лосяя... важности злотых шест”*. У джерелі,

⁷⁸⁰ Кравченко В. Документи кінця XVI – початку XVII століть до історії волинського містечка Литовежа і його замку. С. 694, 697.

⁷⁸¹ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 511.

⁷⁸² ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, опр. 21, орк. 586.

^{783*} довгий верхній одяг, подібний до жупана

датованому 1587 р., складеному за подібних обставин, наприкінці переліку вкраденого майна є *“кафтаник лосее скур”*, підшитий бавовняною тканиною, що коштував власникові 4 злотих. У цьому ж документі, дещо раніше згадано, що нападники віддерли з *“скури лосее... кгузиков сем срибрных, которые коштывали таляр”*⁷⁸⁴.

Безумовно, згадок про ціни на одяг із хутром набагато більше, ніж про лисячі шкіри. Часто йдеться про одяг із хутром бобра, куниці або лисиці, оскільки він був відносно доступним. Одяг з лисячим хутром не був рідкістю – йшлося про кожухи, жупиці, єрмяки^{785*}; інколи вказувалось, яка саме частина хутра була використана для пошиття – *“брюшки”*, або хутро зі спини⁷⁸⁶. У скарзі, датованій 1576 р., де у т.ч. йшлося про пограбування, у переліку втраченого майна згадана *“шубка лисяя... чорным сукном крытая, женская”*, коштувала 9 кіп грошей (тобто 18 злотих)⁷⁸⁷. У скарзі, записаній з подібних причин і датованій 1582 р. йдеться про низку викрадених предметів одягу, серед них також була лисяча шуба за 47 злотих польських. Проте вона була далеко не найдорожчою у переліку – перед нею у переліку фігурує соболина шуба, вкрита атласом, що коштувала 220 кіп грошей литовських, а курс гроша литовського був вищим за польський⁷⁸⁸.

Дешевшим, ніж атлас, було *“сукно фалендишовое”*^{789*}, яке також використовували для пошиття хутряного одягу, аби оббити його ззовні. У скарзі на пограбування, що сталося в 1582 р., згадана шубка лисяча, вкрита сукном фалендишовим, що коштувала 8 кіп грошей литовських. Поруч йшлося про шубку білячу, вкриту сукном чорним люнським^{790*}, проте там, де мала бути позначена ціна, лишилось вільне місце⁷⁹¹. Під час грабунку, що стався у 1585 р., у списку вкраденого майна були *“єрмяк кгранатовы, кунами подшитыи”*, що коштував 30 кіп грошей литовських, а також соболина жіноча шубка, ціна якої була 40 кіп

⁷⁸⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 425-426.

^{785*} довгий верхній чоловічий одяг

⁷⁸⁶ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 362, 510.

⁷⁸⁷ Там само. С. 207.

⁷⁸⁸ Там само. С. 349.

^{789*} тонка тканина, імпортований товар з Англії чи Нідерландів

^{790*} лондонським; тонке англійське сукно.

⁷⁹¹ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 352.

грошей литовських⁷⁹². Окрім тих скарг, де йшлося про пограбоване майно, є інші джерела, де переліки цінних речей фігурують з інших причин – суперечки через його успадкування, боргові зобов'язання, незаконне привласнення майна. Саме з причини останнього була складена у 1591 р. скарга, в якій серед речей, які не хотіли повертати законній власниці, фігурує *“шубка бобровая, которая коштowała семнадцать злотых полских”*⁷⁹³. Серед величезного переліку майна, втраченого внаслідок наїзду і пограбування маєтку в 1593 р., наявний кожух бобровий вартістю 26 злотих⁷⁹⁴.

До менших хутряних виробів, які так само часто зустрічаються в джерелах, належать різноманітні шапки. Так, у переліку втраченого внаслідок грабунку майна у 1590 р. згадана *“шапка оксамитная... кунами подшитая, з бобром”* вартістю 7 злотих⁷⁹⁵. У скарзі, датованій 1591 р., укладеній з причини незаконного продажу будинку, вказаний перелік майна, що в ньому зберігалось; у списку наявна *“шапка оксамитная, куницею подшитая”* вартістю 2 копи грошей литовських⁷⁹⁶. Хутро та оксамит використовували для пошиття ковпаків – високих циліндричних чи конусоподібних шапок⁷⁹⁷. У величезному списку майна, втраченого внаслідок пограбування, що сталося у 1575 р., є *“колпак оксамиту чорного, кунами подшитий”*⁷⁹⁸. У скарзі, укладеній в 1576 р. з подібних причин, йдеться про *“колпак люнскии чирвоныи, лисы подшитыи”*, а ще *“жоноцкая шапка оксамитом крытая, лисы подшитая”*; ціни, на жаль, не вказані⁷⁹⁹. Зрідка йдеться про хутряні вироби іноземного походження. Вище вже йшлося про шлики із Московського царства, на Волині вони також зустрічаються. Так, у скарзі на пограбування, датованій 1587 р., у переліку пограбованого майна фігурує *“шлык лисии московскии лисицы бурое, за котрого дано 3 копы грошей”*⁸⁰⁰.

⁷⁹² Там само. С. 395.

⁷⁹³ Там само. С. 461.

⁷⁹⁴ Там само. С. 510.

⁷⁹⁵ Там само. С. 443.

⁷⁹⁶ Там само. С. 463.

⁷⁹⁷ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина ... С. 361.

⁷⁹⁸ Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 202.

⁷⁹⁹ Там само. С. 229.

⁸⁰⁰ Там само. С. 417.

Отже, у поборових реєстрах Речі Посполитої присутні податки, що мали сплачувати мисливці або ж ті ремісники чи урядники, які мали прямий чи опосередкований стосунок до мисливства. Динаміка їх змін малопомітна і радше пов'язана з кризовими подіями, коли у скарбниці не вистачало коштів. Прослідкувати динаміку змін величини тих податків, про які йдеться у ревізіях, складніше, адже такі джерела не укладали регулярно. В масштабах Київського воєводства величини податків різнились – ймовірно, на це впливав ступінь заселеності теренів, господарський потенціал угідь. Прослідкувати динаміку коливання цін досить складно, адже судова документація є не зовсім точним джерелом. Проте в ній наявне значне різноманіття тих предметів, що прямо (напр. мисливська зброя) чи опосередковано (одяг із хутром) показують присутність мисливства чи його продукції у повсякденні цього часу. Ціни на рушниці-пташинки демонструють чітку динаміку поступового зростання цін протягом кількох десятиліть, що помітно у таблиці вище. Оскільки вартість одягу з хутром часто залежить від сукна, яким він оббитий ззовні, то для подібних порівняльних таблиць потрібна значна вибірка джерельних матеріалів, та й додаткове дослідження цін на тканини. Помітно, що значну популярність у пошитті одягу мало хутро лисиці; можливо, воно мало переважно місцеве походження.

3.4.2. Мисливство та митно-податкова сфера. Мисливство у податковій сфері можна досліджувати під кутом зору різних джерел. Найдоречнішим видається почати із поборових реєстрів, які ухвалювались на сеймах, у середньому раз на півтора роки. Так було у тому випадку, якщо сейм був вдалим – поборовий універсал ухвалювали разом із сеймовою конституцією, але не завжди. Ці два види документів є основними, якщо мова йде про сеймову документацію як цілісну збірку; за особливих причин сейм ухвалював окремі інструктажі чи постанови, що могли стосуватись мит.

Найперше у поборових реєстрах йдеться про податки сільськогосподарського характеру, що стосувались землеволодіння, та серед переліку тих, хто скільки платить від волоки, бачимо *wsi lowcze i osoczne* – тобто

ті села, мешканці яких мали ловецьку спеціалізацію. Це сільські ремісники, які мали слідкувати за станом лісів, допомагати під час полювання чи заготовляти необхідну сировину. Податок з волюки для мешканців цих сіл демонструє стрибки і падіння⁸⁰¹ (див. додаток 2.2). Стрибки корелюються із роками участі Речі Посполитої у різноманітних військових конфліктах, або ж кризами монархічного управління.

У переліку податків, про які йдеться в поборових універсалах, переважають ті, що так чи інакше пов'язані із сільським господарством та продукцією його переробки. Відділити від них “мисливські” можна радше умовно, оскільки ремісники, що займались переробкою шкір та хутра, могли працювати як із продукцією мисливства, так і тваринництва. Окрім кушнірів, про яких вже йшлося вище, до таких ремісників варто зарахувати червоних гарбарів (чинбарів)^{802*} та білошкурників^{803*}. Податки для цих ремісників, як і решта, демонструють незвичну на сучасний погляд постійність, однак ремісників, що працювали з дорогою сировиною, це стосується лише частково. Зростання відбувались лише в роки значних військових конфліктів⁸⁰⁴, найтяжчими роками були 1611-1613 рр., коли зазнали підвищень ледь не всі податки й мита включно з чоповим. Однак лише консервативністю аграрної економіки можна пояснити те, що розмір податку для кушнірів у 1629 р. такий самий, як у 1578 р. – адже за цей час вартість злого по відношенню до таляра впала вдвічі⁸⁰⁵ (див. додаток 2.3).

Різниця в першому показнику таблиці зумовлена датою першої згадки про ремісників конкретної спеціалізації. До 1578 р. у поборових реєстрах про

⁸⁰¹ Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 1. (1550-1585). S. 257, 290, 312, 398, 423, 433, 456. Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 1. (1611-1626). S. 89, 127, 159, 182, 208, 218, 258, 313, 324, 367, 398. Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 1. (1611-1626). S. 46, 157, 179, 234, 253, 281, 313, 340, 363, 380. Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). S. 23, 44, 70, 126-131.

^{802*} займались вичинкою шкір і пошиттям з них різних виробів; для вичинки використовували кору дуба, яка надавала шкірі червоного відтінку.

^{803*} займались тим самим, але працювали з більш делікатними і тонкими шкірами, для вичинки використовувати галуни (мінерал, алюмінієва чи калієва сіль сульфатної кислоти).

⁸⁰⁴ Кравченко Н. Мисливство в сеймовій документації Речі Посполитої 1569–1647 рр.: український контекст. С. 45-46.

⁸⁰⁵ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина ... С. 370.

кушнірів немає жодної згадки. Натомість остання дата однакова – 1629 р. Цього року прийняли останній до 1647 р. поборовий універсал, де згадувались і мисливські села, і вищезгадані ремісники. Наступний універсал був затверджений у 1631 р., в ньому зазначалося, що розміри податків мають бути такими ж. Пізніше укладались лише ухвали “О podatkach...” з деякими доповненнями, також було зазначено, що більшу частину податків слід збирати за поборовим універсалом 1629 р. У сеймовій конституції 1637 р. зауважувалося, що слід ухвалити новий поборовий універсал, але до 1647 р. цього так і не було зроблено.

До тих податків, що опосередковано мали стосунок до мисливства, належать вищезгадані *куниці*. Згідно з ревізією Чорнобильського замку 1552 р. усі види куниць, які сплачували тамтешні мешканці, становили 12 грошей⁸⁰⁶; хоча в цій же ревізії зустрічались й інші суми цього податку, але саме ця сума фігурує найчастіше. У досліджуваній період “*куница шерстю*” – радше виняток з правила, хоча, до прикладу для Свіслоччини у 1540 р.⁸⁰⁷, для Вітебщини станом на 1570 р. подібне було можливим⁸⁰⁸.

Боброве / бобер та *сокольниче* – ще два податки, про які йдеться у статистичній документації та нормативно-законодавчих джерелах, адже земельні надання нерідко давались із правом збору податків. У ревізії замків 1552 р. чимало згадок про боброве, яке мисливці сплачували від своєї здобичі, відповідно до давніх звичаїв. Найбільше даних про бобрів у якості податку в ревізії Канівського замку. Частину тексту ревізії цього замку займає список уходів разом із розміром сплаченого на момент її укладення податку, або ж лише із кількістю зловлених бобрів. Подекуди вона зовсім мала; тож часом присутня відповідна примітка – “*бобрів мало*”⁸⁰⁹. Зменшення податків з огляду на виснаження відповідного ресурсу було можливим, якщо їх сплата (особливо у натуральному вигляді) ставала надто обтяжливою⁸¹⁰.

⁸⁰⁶ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, 54зв.

⁸⁰⁷ Зх. частина суч. Білорусі; Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 28 (1522-1552). P. 116-117, № 66.

⁸⁰⁸ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 51 (1566-1574). P. 273-275, № 191.

⁸⁰⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 28.

⁸¹⁰ Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 51 (1566-1574). P. 53, № 30.

Чимало даних про бобровниче у його грошовому вимірі міститься в ревізії Мозирського замку, яка різниться від решти подібних документів, укладених у 1552 р., саме докладним списком сплачених податків. Розміри бобровничого тут доволі різні – 28, 36, 13, 15, 17 грошей; водночас окремо йдеться про бобра як такого та його вартість, що складала 50 грошей, а пів бобра – 25 грошей. У даному випадку, вочевидь, “*бобер*” позначав податок від угіддя, а бобровниче вираховували залежно від його ловецького потенціалу. Мозирщина примітна і з точки зору найбільшої кількості згадок про сплату сокольного. Його величина була значно меншою, і найчастіше складала 2 гроші⁸¹¹. Схоже на те, що мозирська частина у масштабах достатньо великого Київського воєводства сплачувала відчутний відсоток податків. Десятьма роками раніше, у травні або червні 1542 р. Сигізмунд I надіслав листа мозирському державці із проханням передати медову данину київському воєводі, позаяк йому не вистачає коштів для прийняття іноземних (зокрема татарських) послів⁸¹². Візити послів до Києва, безумовно, не були випадковістю, і не лише зважаючи на необхідність зупинок або у справах прикордонних конфліктів. Через Київщину, зокрема Черкаське та Канівське староства, проходили торгові каравани із півночі, що рухались у напрямку Криму. В ревізіях цих двох замків згадано, що від кожного каравану, що йде в південному напрямку, староста мав отримати зокрема шубу й шлик лисячий⁸¹³.

У поборових листах, виданих у 1561 р. у Вільно, адресованих у т.ч. луцькому та володимирському владикам, йдеться про необхідність сплати відсотків від вартості тих товарів, що їх вивозять закордон. Поява цього документу обумовлена потребою коштів для військ у Інфлянтах. Мито зокрема варто було стягнути від шкур лося, ведмедя, сарни, зубра, оленя “и *инных всяких*” – від кожної копи вартості сплатити 10-й гріш. Копа як грошова одиниця налічувала 60 грошів, тож мито складало 6 грошів, або 10%⁸¹⁴. Серед справ

⁸¹¹ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 77зв. – 85зв.

⁸¹² Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 28 (1522-1552). P. 147, № 104.

⁸¹³ РДАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 6, 23.

⁸¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viesuju reikalų kn. 7. / parengė Baliulis A. Vilnius, Lietuvos Istorijos Institutas, 1996. P. 83-89, № 74.

судового характеру трапляються й свідчення про торгівельні контракти на закупівлю й постачання різного хутра (вовка, білок, куниць) із Московського царства до ВКЛ; вагому роль в них відігравало місто Великий Новгород, як місце закупівлі⁸¹⁵. Окрім хутра як такого, із Московського царства у ВКЛ імпортували й готові вироби, свідченням чого є поява у списках пограбованого майна хутряних виробів, наприклад *“шлика лисячого московського”*⁸¹⁶.

У контексті даної теми цікавими видаються ще кілька документів, ухвалених на сеймі, які, щоправда, переважно стосувались ВКЛ у його кордонах після Люблінської унії. У 1590 р. була ухвалена постанова “Про подушний податок”, у зв’язку з загрозою війни з Османською імперією. У ній є декілька важливих згадок про урядників, а саме про лісників і їх помічників, ловчих. Цікаво, що про лісників і їх помічників йдеться з приміткою, що податок цей стосується і ВКЛ та Підляшшя; самі ж вони мали сплатити 10 і 3 злотих відповідно. Повітові ловчі мали сплатити по 5 злотих, а ловчі ВКЛ (високого становища)^{817*} – по 50. Трохи далі згадано про кушнірів, вони мали сплатити по 1 злотому, якщо виконували звичну роботу, і по 4, якщо спеціалізувалися на більш вишуканих виробах. При цьому їх діти та дружини теж обкладалися податком – вони мали сплатити по 2 гроша⁸¹⁸.

У 1631 р. ухвалили митний інструктаж для ВКЛ, через значну кількість боргів. У ньому є величезний перелік різного хутра, подекуди одягу чи з додатком про походження або якість чи колір, що впливало на розмір сплачуваного мита. До тих звірів, що потрапили до переліку, належать: соболь, бобер, рись, куниця, білка, кролики, ведмідь, вовк, горностай, норка. Дрібний звір залежно від цінності був обрахований сотками, тисячами чи по 40. Тисячами могли рахувати «білок литовських», по 40 – куниць. Від білок податок становив 1 злотий 20 грошей, а

⁸¹⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 253 (1559-1562). 39-oji Teismų bylą knyga. / parengė Ragauskienė R. Vilnius: Lietuvos Istorijos Institutas, 2021. P. 104-105, № 269.

⁸¹⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 253 (1559-1562). 39-oji Teismų bylą knyga. P. 125-126, № 329.

^{817*} Не зовсім зрозуміло, про який саме уряд йдеться, але ця позиція вміщена між канцелярійними писарями ВКЛ (мали сплачувати 20 злотих), писарями польними (25 злотих), після ловчих йдеться про конюших “обох народів” (10 злотих).

⁸¹⁸ Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 1. (1611-1626). S. 397-398, 403.

від куниць – 2 злотих і 15 грошей. При цьому мито від шкури ведмеда чи вовка становило 5 і 3 гроші відповідно. Завдяки такому джерелу можна зробити певні припущення, якого хутра було найбільше на ринку і що було в ціні⁸¹⁹.

Зважаючи на дослідження історії торгівлі Гданська, як найбільшого порту Речі Посполитої, можна зробити певні висновки про те, якою була торгівля хутром у першій половині XVII ст. Річ Посполита через цей порт експортувала невелику кількість хутра, імпортувала значно більше, особливо якщо зважати на ціновий еквівалент. Переважно йшлося про дорогі хутра у якості імпортованих, як то соболині чи горностаєві; також у переліках імпортованого хутра були попелиці й видри, деякі види лисиць⁸²⁰. Проте Гданськ навряд чи міг вважатись основним центром торгівлі хутрами, адже довгий час існували й сухопутні торгові шляхи з Московського царства до ВКЛ і Польського королівства, а потім і до Речі Посполитої. Давнім і достатньо значним центром торгівлі хутрами було місто Вільно. Із середини XVII ст. кількість імпортованого хутра з Московського царства зменшується, що помітно за річпосполитською митною документацією⁸²¹. Ймовірно, Козацька революція і довгі воєнні дії вплинули на зміну торговельних шляхів та торговельних зв'язків як таких, що зумовило переорієнтацію ринків.

* * *

Отже, на прикладі законодавчих норм, що стосуються розвою мисливства, можна прослідкувати деяку еволюцію у ставленні до нього як до ресурсу. Чимало норм, що увійшли до Литовського Статуту трьох редакцій, подібні ще до “Руської Правди” XI ст. Новації й доповнення стосувались обмежень на користування угіддями, збільшення переліків штрафів і т.д., що свідчить про усвідомлення цінності цього ресурсу. У сеймовій документації, що відігравала нормативно-законодавчу роль, помітною є еволюція уряду ловчого, що перестав мати

⁸¹⁹ Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). S. 132-133.

⁸²⁰ Bogucka M. Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku. Wrocław, 1970. S. 39, 47, 59.

⁸²¹ Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. Warszawa, 1956. S.14, 25.

виключно мисливський характер у даний період. До того ж, у статистичній та актовій документації чимало згадок про урядників, слуг, ремісників, чия сфера зайнятості мала прямий або опосередкований зв'язок з мисливством, а подекуди й стосунок до військової справи. Саме тому помітним є розвиток мисливства чи обробки його продукції у невеликих населених пунктах, або на замкових угіддях. Вичинка й обробка хутра відбувалась і в межах великих міст, прикладом чого є Володимир, де існував кушнірський цех, члени якого мали привілейоване становище порівняно з позацеховими ремісниками.

Мисливство у контексті землеволодіння досить таки помітне за статистичною та нормативно-законодавчою документацією. Люстрації та ревізії переважно містять інформацію про різні угіддя, податки, конфліктні історії чи зловживання, пов'язані із ними. Київщина та Волинь у статистичній документації доволі контрастні. На Волині чимало мисливських угідь перейшли у приватну власність, або ж їх потенціал значно змалів. Натомість значно більше за розмірами Київське воєводство славилось своїм фауністичним різноманіттям та значною кількістю уходів, а через близькість степу його населення не було чисельним. У податковій сфері різниця також помітна, адже на Київщині кількість податків із мисливською специфікою вища, натомість Волинь (особливо I пол. XVII ст.) під цим кутом зору видається більш аграрною. Західна частина географічної Волині, де було чимало заболочених угідь, навпаки контрастує із теренами Волинського воєводства. Королівські привілеї та листи значно доповнюють історію мисливства на Волині та Київщині, адже нерідко земельні володіння надавались або підтверджувались із урахуванням наявності мисливських угідь та податків. Їх переліки здебільшого дуже подібні, проте подекуди різниця помітна – згадані тільки окремі із них (наприклад, лише пташині лови, або ж йдеться про заборону полювання⁸²²), або ж присутні ті, що є свідченням фауністичних особливостей даного регіону.

Оскільки економічну роль мисливства окреслити чітко доволі складно, більш доречним видається позначити його присутність у системі землеволодіння,

⁸²² Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 30 (1480-1546). P. 77-78, №11.

його продукції в податковій і митній сфері, торгівлі. Актова документація є важливим джерелом для дослідження теми формування цін на зброю й одяг із хутром, та їх коливань у зазначений період. На прикладі цін на зброю, вказаних у таблиці вище, помітними є інфляційні процеси у Речі Посполитій. Через фрагментарність таких даних та їхню недостатню точність у порівняннях та обрахунках можливі похибки. На відміну від цін, на прикладі податків, які сплачували ремісники, чия продукція могла мати стосунок до мисливства, інфляційні процеси не настільки помітні. Те, що податки зростали переважно під час військових конфліктів і мало корелювались із курсом золотого, є свідченням консервативності аграрної економіки того часу.

Розділ 4. Мисливство і його культурний вимір

Мисливство, виконуючи роль розваги та промислу водночас, зайняло специфічне місце в повсякденному житті та культурі різних верств населення. У даному випадку вкрай важливим є соціальний контекст мисливства – неаристократичні верстви населення лишили по собі невелику кількість джерел, із яких можна було б робити висновки про мисливську культуру. Значно більше відомо про те, яке значення мало полювання в повсякденному житті королів, магнатів та шляхетської верстви, оскільки воно знайшло своє відображення в архітектурі, у мистецтві та ужиткових речах, музиці, літературі та ін.. З історіографічної точки зору, найбільш дослідженими є королівські полювання.

Династія Ягеллонів славилась захопленням мисливством. Відомо, що Владислав Ягайло (1386-1434 рр.) під час виїзних королівських полювань приймав послів інших держав, вів перемовини зі своїм братом Вітовтом, великим князем литовським⁸²³. У часи пізнього Середньовіччя мисливство постає переважно як розвага лицарів, змін під впливом куртуазної культури воно зазнало вже у наступному столітті. XVI ст. позначилось суттєвими змінами у структурі економіки, а саме подальшим розвитком тваринництва, а також поширенням гуманістичних тенденцій, що зумовило усвідомлення цінності фауністичного ресурсу. Йдеться не лише про комплекс відповідних заходів, як то поява охоронних територій чи законодавчих обмежень, а й про виокремлення полювання в розділ неординарної розваги, що вимагала відповідної підготовки. Поступово поширюється думка, що хижацькі полювання з масовим відстрілом звірини позбавлені сенсу і завдають мисливським угіддям значної шкоди.

У часи пізнього Середньовіччя хижацьке ставлення до природних ресурсів загалом, обумовлене господарською необхідністю, все ще вважалось нормою. Цікаво, що доти у християнстві західного зразка полювання засуджувалось, проте поступово позиція церкви змінилась. Причиною цього стало те, що воно втратило язичницьке трактування засобу ініціації, поступово отримало більш культурні

⁸²³ Ejsmond J. Wielkie łowy królów polskich. Warszawa, 1927. S. 24-25.

форми. Це вплинуло навіть на зміну ієрархії тих звірів, полювання на яких вважалось почесним – на перший план виходить граційний олень замість агресивного вепра⁸²⁴. У складі земельних володінь, які належали монастирям, з'явилися ліси, що мали в тому числі значення угідь для полювання; деякі ієрархи навіть зацікавились полюванням⁸²⁵. З цим також можна пов'язати поширення культів святих-покровителів мисливства. У католицькій традиції ним є святий Остафій, трохи менш відомі в цьому контексті культи святих Губерта^{826*} та Блазіуса^{827*}. Також варто додати про св. Бавона, покровителя сокольників та соколиного полювання^{828*}, та св. Себастіана, покровителя лучників⁸²⁹. Третій святий, якого на наших теренах іменують святим Власієм, вважається в українській народній православній традиції покровителем тварин, переважно свійських. Натомість у Московському царстві святим-покровителем мисливців вважався св. Трифон; в іконографії його іноді зображують із соколом.

Збереглися свідчення про королівські полювання чи не всіх польських монархів, найбільше тих, що були відомі як “лицарі на троні”. Подібні характеристики зустрічаються саме на означення Стефана Баторія та Яна Собеського, як пристрасних мисливців та любителів соколиного полювання. Ці двоє монархів цікаві в контексті саме української історії мисливства, адже вони полювали на угіддях сучасної Львівщини. Стефан Баторій (1576-1586) полював в околицях Самбора⁸³⁰, Ян III Собеський (1676-1696) – неподалік Підгірців, де був розташований його палац⁸³¹. Традиція полювання з соколами занепадає саме по

⁸²⁴ Пастуро М. Охота на кабана. Как королевская дичь стала нечистым животным: история переоценки. *Неприкосновенный запас*. № 4. 2010. / Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/4/ohota-na-kabana-kak-korolevskaya-dich-stala-nechistym-zhivotnym-istoriya-pereoczenki.html>

⁸²⁵ Wólkiewicz E. Niegodna rozrywka czy instrument władzy? Biskupi i łowy w późnym średniowieczu. *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym*. Warszawa, 2014. S. 206.

^{826*} був поширений найбільше у Франції, в Україні став відомий набагато пізніше.

^{827*} більш відомий на Заході як святий-покровитель лікарів; згідно із житієм, лікував людей і навіть диких тварин.

^{828*} культ вшанування святого Бавона найбільш відомий у Нідерландах та Бельгії.

⁸²⁹ SJ Nogaj T. Dwie ambony. *Łowiectwo i kościół*. Kraków, 2013. S. 70-71.

⁸³⁰ Szpetkowski K. Historia łowiectwa na ziemi krakowskiej. Kraków, 2002. S. 26.

⁸³¹ Ejsmond J. Wielkie łowy... S. 56.

його смерті, як “останнього короля-лицаря”⁸³² – хижі птахи поступились своєю роллю собакам. На спад соколиного полювання вплинуло й поширення недорогих вогнепальних рушниць, “начинку” для яких, тобто шрот, можна було виготовити самостійно⁸³³; хоча у вищезазначений період метална зброя (а саме арбалети) ще використовувалась. Зрештою відомо, що й сам Ян III Собеський, попри захоплення хижими птахами, мав велику колекцію вогнепальної зброї⁸³⁴. Соколярні лишались частиною мисливських дворів заможних представників еліт на Заході Європи, як відголосся орієнтальної моди; соколине полювання не втратило своєї популярності у Гетьманщині, у т.ч. через численні контакти зі Сходом.

Небайдужим до соколиного полювання був Владислав IV, який також полюбляв полювати на великого звіра в литовських пущах⁸³⁵; інколи виїжджав на лови на місяць. Великий канцлер литовський Альбрехт Станіслав Радзивіл частіше писав у своєму щоденнику про полювання короля, ніж про власні. Поміж цими стислими згадками трапляються свідчення про різноманітні деталі організації полювання та елементи постановки в ньому, про участь королеви; про те, що воно було місцем неформальних переговорів чи зустрічей, укладання домовленостей щодо деяких урядів. Водночас згадано ще й про ловецтво – диких тварин не лише ловили, аби потім відгодувати у “звіринцях” й організовано випустити перед родовитими мисливцями, які мали їх підстрелити. Наявність звіринців була привілеєм князів, магнатів та заможної шляхти, що були залюблені в мисливство і готові витратити на їх утримання відповідні кошти.

Про те, яким має бути звіринець, згадував у своєму трактаті “Gospodarstwo” (1588 р.) Ансельм Гостомський, описуючи ідеальне планування маєтку. За його ж словами, звіринець повинен мати чітко визначену площу, бути достатньо густим і

⁸³² Ziembicki W. Jan Sobieski jako myśliwy... S. 8.

⁸³³ Siemieński L. Przewodnik myśliwca. Leszno-Gniezno, 1848. S. 10.

⁸³⁴ Czerwiński A. Polowania dworskie. *Intelektualia myśliwskie. Polowania dworskie*. Materiały z II sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-11 maja 2003. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2003. S. 52.

⁸³⁵ Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. Wydanie drugie. Warszawa, 1925. S. 16.

тихим, з луками та водоймою, що його перетинає⁸³⁶. Якуб Казимир Гаур, автор трактату “Oekonomika ziemiańska” (1675), виділив для мисливських порад цілий розділ; серед них були й ті, що стосувались звіринця. Автор описує, яким має бути ландшафт території, щоб там можна було створити такий “сад”: це має бути огорожений гай з водоймою поблизу, з шопою для сіна. Це мала б бути напіввідкрита господарська будівля, де для звірів лишали снопи сіна в якості корму, коли вже випав сніг – для того, щоб “звір в межах паркану не змарнів і не згинув”. За станом паркану навколо (аби там не було ніяких дірок і жоден звір не втік) має слідувати спеціальний урядник – гайовий; також під контролем має бути і кількість звірів (і молодого, і старого), а ще стан водойми, з якої вони п’ють воду⁸³⁷. Також у звіринцях слідували за станом флори – наприклад, робили спеціальні деревні насадження⁸³⁸. Підвищення цікавості до провадження мисливства в більш окультуреній формі спричинилося до появи вузькоспеціалізованих радників, як от трактати Матеуша Циганського чи Яна Остророга; перший знаний, до того ж, як орнітологічний довідник.

Ловецтво у Речі Посполитій існувало не лише заради поповнення звіринців, аби зробити майбутнє полювання більш передбачуваним. Йшлося також про вилов ведмедів для імпровізованих “вистав”, де їх суперниками були собаки або інші дикі тварини. Подібні атракції проводились навіть в столиці Речі Посполитої і збирали велику кількість глядачів, на них могло бути присутнім королівське подружжя⁸³⁹. На Волині в цей часовий проміжок ведмедів на прив’язі використовували у своїх виставах мандрівні музики⁸⁴⁰. В окремих випадках великих диких тварин (оленів, сарн, лосів чи тих же ведмедів) ловили, аби надіслати їх у якості дипломатичного подарунка. Проте цей ресурс не був

⁸³⁶ Gostomski A. Gospodarstwo. Wrocław, 1951. S. 134.

⁸³⁷ Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. S. 198-199.

⁸³⁸ Bernatowicz T. Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją. *Świat polskich Wazów. Eseje*. Warszawa, 2019. S. 157-158.

⁸³⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Tom II. 1637-1646. S. 53, 121, 151-152.

⁸⁴⁰ Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII ст.). *Текст і образ*. № 1 (7). 2019. С. 2-3.

нескінченним, принаймні у кореспонденції Радзивілів 1660-х рр.. є документальне підтвердження цього – винищення лісів провокувало змаління звичної фауни⁸⁴¹.

Серед престижних “живих” подарунків не рідкісні хижі птахи, наприклад, соколи, адже навчений полюванню птах мав високу вартість. Хижі птахи могли бути своєрідним дарунком-компенсацією у випадку невиконання відповідних ділових домовленостей⁸⁴²; відомі й приклади, коли більших за розміром тварин надсилали поціновувачам мисливства⁸⁴³, а також вони могли бути цінним дипломатичним дарунком. Рідкісних кречетів (соколів) надіслав Іван Грозний на прохання Стефана Баторія під час мирних переговорів по закінченню Лівонської війни⁸⁴⁴. У щоденнику Самуеля Маскевича, де йдеться про події періоду Смути в Московському царстві, міститься згадка про подарунки гетьману коронному Станіславу Жолкевському під час його вступу в Москву (1610 р.), якими були пес, навчений полювати на ведмеда, та птах-білозор⁸⁴⁵. Про хортів та хижих птахів у якості дипломатичних дарів, надісланих до Стамбула, пригадує Самуель Твардовський, пишучи у своєму щоденнику (1633) про переговори після Хотинської війни⁸⁴⁶. Хрестоматійною стала історія дарунку видри Яном Хризостомом Пасеком польському королю Яну III Собеському, датована 1680 р. Невеликий звір був по суті одомашненим, потоваришував з хортицями Пасека, та ловив рибу. Слава про цю видру поширилась у колі польських еліт, і Ян III Собеський попросив власника подарувати йому звіра. Проте подаровану видру, що перегризла ремінець з дзвіночками, схоже, випадково прибили слуги вночі⁸⁴⁷.

⁸⁴¹ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640): mechanizmy patronatu*. Warszawa, 2001. S. 327-328.

⁸⁴² Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.)*. К., 2006. С. 358.

⁸⁴³ Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła ...* S. 327-328.

⁸⁴⁴ Ejsmond J. *Wielkie łowy...* S. 40.

⁸⁴⁵ Maskiewicz S. *Pamiętniki*. Wilno: Nakładem Teofila Glücksberga, 1838. S. 33.

⁸⁴⁶ Twardowski S. *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy*. Warszawa: IBL, 2000. S. 92, 136-137, 142-143.

⁸⁴⁷ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. *Pamiętniki*. Kraków, Nakładem PAN, 1929. S. 194-196.

Ян III Собеський надсилав птахів-кречетів у якості дипломатичного подарунка до французького короля та перському шахові⁸⁴⁸.

Ранньомодерний період цікавий і тим, що в цей час формується традиція шляхетського і магнатського полювання, яка була досить таки сталою. У ній визначальну роль грав радше не сам факт кількості впольованих тварин, а можливість ведення неформальних бесід і бажання відволіктись від метушні, а надмірне винищення диких тварин засуджувалось⁸⁴⁹. Зауважимо, що вищезгадане полювання з соколами було частиною шляхетської мисливської традиції, а наявність навчених соколів була таким же атрибутом шляхетського стану, як і носіння шаблі⁸⁵⁰. Проте є одна згадка, що свідчить ще й про усвідомлення у той період негуманності такого полювання. Охмістр королівського двору Зигмунта I, Пьотр Опалінський засуджував участь майбутнього короля Зигмунта II в соколиному полюванні, що викликало нерозуміння королівського оточення. Причиною було те, що хижий птах рве свою здобич, а дитині не варто це бачити (собак навчали не шкодити здобичі)⁸⁵¹. Проте відомо, що мати Зигмунта, королева Бона дослухалась до цих зауважень, хоча сама любила полювати з соколами⁸⁵². Загалом же ранньомодерний період у західних культурах характеризується пом'якшенням суспільних звичаїв, виробленням нових правих етикету, що найперше стосувалось королівських дворів⁸⁵³.

Мисливські собаки також принаймні деякий час мали ореол аристократичності – вважалося, що полювання з ними є прерогативою короля. Принаймні так було ще в часи правління Владислава Ягайла, а доти за часів

⁸⁴⁸ Ziembicki W. Jan Sobieski jako myśliwy. Rzecz wygłoszona na uroczystej Akademji w czasie obchodu 50-letniego jubileuszu Małopolskiego Towarzystwa Łowieckiego we Lwowie, dnia 16 czerwca 1926 r. S. 14.

⁸⁴⁹ Szpetkowski K. Historia łowiectwa... S. 28.

⁸⁵⁰ Stasiak A. M. Ptaki drapieżne układane do polowań w nowożytnej Rzeczypospolitej. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 31.

⁸⁵¹ Ejsmond J. Wielkie łowy... S. 31.

⁸⁵² Mazaraki M. Łowiectwo w Polsce. S. 35.

⁸⁵³ Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К., 2003. С. 113-114, 536-537.

панування П'ястів⁸⁵⁴. У ранньомодерний час песики могли бути цінним даром – цуценят улюбленої хортиці королеви Барбари Радзивілл, дружини Зигмунта II (1548-1572), надіслали прусському герцогу Альберту в якості дипломатичного подарунка⁸⁵⁵. Любов до полювання і мисливських песиків, на утримання яких витрачались значні кошти, були спільним захопленням подружжя.

“Окультурення” мисливства, бажання зробити його більш прогнозованим було зумовлено ще й закріпленням його як розваги в повсякденному житті аристократичної верстви, що було загальноєвропейським трендом. Мисливство витісняє лицарські бої як вид підтримання гарної фізичної форми між походами і водночас як більш безпечна розвага⁸⁵⁶, і навіть спосіб боротьби з меланхолією. Наприклад, Ян Остророг, автор трактату про мисливство з огарами, писав що справжній мисливець не боїться змокнути, змерзнути, не доїсти чи не dospати – все це не має значення, якщо він справді залюблений в цю справу. Показовим є й те, що пристрасні мисливці, навіть маючи вже літній вік, не зраджували своєму захопленню, вбачаючи в ньому ще й ключ до підтримання фізичного здоров'я⁸⁵⁷. Владислав IV, попри подагру, не покинув полювання. У серпні 1647 р. полювання стало для нього способом пережити особисту трагедію – смерть малолітнього сина Зигмунта Казимира від дизентерії. Але численні впольовані у звіринці олені не надто його розрадили⁸⁵⁸.

Любов до полювання чинила й згубний вплив на польських монархів – Стефан Баторій під час доволі плідного полювання сильно застудився, хвороба стала причиною його смерті. У даному контексті варто згадати й про королев – Олену Московську, дружину польського короля Олександра IV (1501-1506) та

⁸⁵⁴ Sidorczuk-Andrzejewska Z. Polowanie w piętnastowiecznej Francji a dziś. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 73.

⁸⁵⁵ Александрович В., Баженова О., Кіркенє Г., Рагаускенє Р. Князі Радзивіли. К.: Балтія Друк 2012. С. 207.

⁸⁵⁶ Śledź E. Wielka Hała dworu Artusa jako sala myśliwska. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 83.

⁸⁵⁷ Dyakowski B. O dawnych łowach... S. 7-8.

⁸⁵⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3, 1647-1656. Warszawa, 1980. S. 46-47.

Бону Сфорца, другу дружину Зигмунта I (1506-1548). Розлючений зубр пошкодив дерев'яну конструкцію, на якій стояла Олена, коли цілилась у нього (місток вистояв). Бона Сфорца, будучи вагітною, впала з коня під час полювання, через що в неї почались передчасні пологи, новонароджений хлопчик не вижив⁸⁵⁹. Загалом же цікавість аристократок до мисливства на той час не була рідкістю, хоча й не всі воліли брати в полюванні активну участь – принаймні судячи з тогочасної іконографії, жінки могли бути у статусі спостерігачок.

4.1. Мисливська матеріальна культура

Підвищення уваги до мисливства і збільшення його ролі як спортивної розваги вплинуло на бачення аристократичною верствою того, якими мають бути їх маєтки або палаци або ж деякі їх приміщення, наприклад, вітальні. Наразі це можна побачити на прикладі сучасних музейних експозицій, пам'ятки з яких є чи не найкращим проявом того, як полювання все більше перетворювалось з утилітарного заняття в частину куртуазної культури. Оскільки в Україні кількість мисливських експозицій вкрай символічна⁸⁶⁰, то варто брати до уваги загальноєвропейський контекст цього питання. Переважна більшість артефактів з таких виставок датовані щонайраніше другою половиною XVII ст., пам'яток, що були створені в зазначений в роботі період не так вже й багато, найчастіше йдеться про зброю. Це якнайкраще ілюструє тезу про те, що ці півтора століття є перехідним періодом, що позначився змінами у ставленні і до тваринного світу, і до полювання як такого. Поступово зовнішнє обрамлення мисливства набувало значно більшої ваги, ніж кількість впольованих тварин (що раніше вважалось суттєвим показником того, наскільки полювання було вдалим). Саме тому полювання стає окремою статтею витрат, що позначилось у зростанні кількості мисливських палаців та садиб, купівлею специфічної зброї, сумок мисливця з

⁸⁵⁹ Szpetkowski K. Historia łowiectwa... S. 24.

⁸⁶⁰ Кравченко Н. Мисливство в експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. С. 209.

дорогих тканин або шкіри, дорогих мисливських ріжків, замовленні посуду зі скла чи металу із сюжетами з полювання⁸⁶¹.

Чи не найкращий приклад того, що це явище було проявом моди і стало системним і не поодиноким, є поява мисливських замків або садиб, внутрішній уклад яких був черговим доказом цього. На Заході не поодинокі приклади музеєфікації таких пам'яток. Частина мисливських експозицій розміщена в будівлях, що колись мали прямий стосунок до полювання, наприклад замки Краніхштайн і Грюневальд у Німеччині, Вольфстурн на півночі Італії, замок в чеській Охradі, Мархегг в Австрії та ін. Чимало музейних експозицій сконцентровані здебільшого на історії мисливства та його вазі в образотворчому чи декоративно-прикладному мистецтві, etc. Проте зі зміною ставлення до тваринного світу на більш гуманне музейні експозиції цього типу намагаються поєднати з природознавчими та показати мисливство як стародавню форму взаємодії з природним світом, що еволюціонувала з часом⁸⁶². У Західній Європі більшість збережених мисливських палаців чи палацових будівель або садиб, які могли частково використовуватись з такою метою збудовані у XVIII ст., подібних замків XVI-XVII ст. відчутно менше. Звісно, є ще окремі тематичні виставки в інших старовинних замках, наприклад, давньої мисливської зброї разом з мисливськими трофеями, які меншою мірою претендують на комплексність висвітлення цього явища⁸⁶³.

Мисливські палаци (чи просто будиночки) зазвичай були скромніші за великі магнатські чи королівські, поруч із ними зазвичай будували господарські будівлі для собак чи стайні. Інтер'єри залежали від статків господаря, але

⁸⁶¹ Кравченко Н. Мисливство у німецьких музейних експозиціях: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. Міжнародна наукова конференція "Археологія, музеєзнавство та пам'яткознавство в системі освіти та науки" з нагоди 80-річчя заснування кафедри археології та музеєзнавства (3-4 жовтня, Київ, Україна) : Тези доповідей. – Житомир: ТОВ "Видавничий дім "Бук-Друк"", 2024. – С. 53-54.

⁸⁶² Reiterer E. M. Tradition ist geerbte Vernunft (Jagdgeschichte für alle). *Die Jagd in Tradition und Kultur*. Warszawa, 1995. S. 379-385.

⁸⁶³ Кравченко, Н. В. 2025. Мисливство у музейних експозиціях німецької Саксонії: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. *VITA ANTIQUA*, 16. *Матеріальна спадщина давніх епох : підходи, контексти, інтерпретації*. 2025. С. 215.

звичними були мисливська зброя та трофеї, кахляні печі (почасти на кахлях зображували сюжети з полювань чи просто диких тварин), у заможних власників – ще гобелени чи полотна на мисливську тематику, фрески на стінах чи стелях із мисливськими сюжетами⁸⁶⁴. Поширення моди на замські вілли, що могли виконувати й роль мисливського двору, пов'язують з королевою-італійкою Боною Сфорца. Зокрема, такі дерев'яні замські будиночки існували в Книшині, поруч із великими мисливськими угіддями, та неподалік Вільнюса, де знаходився двір великого князя литовського. На жаль, настільки ранні іконографічні джерела, з яких можна було б дізнатись про їх архітектуру, відсутні⁸⁶⁵. На українських землях мода на мисливські будиночки з'являється пізніше, хоча відомо, що і в існуючих палацах в зазначений хронологічно період були зали з мисливськими трофеями і зброєю, як і окремо збудовані псарні та стайні, часом і зброярні. Невеликий мисливський будиночок був збудований у Самборі для короля Стефана Баторія; зазнавши численних перебудов, він зберігся дотепер і перетворений у госпітальну церкву св. Пантелеймона⁸⁶⁶.

Збереглися свідчення про полювання князів Острозьких на Волині, серед яких були пристрасні мисливці. Князі Костянтин Іванович та Василь-Костянтин, а також його син Януш, полюбляли полювати у своїх мисливських володіннях, зокрема у пущах Звягеля та Степані. Імовірно, у фортецях в цих містечках існували “мисливські вітальні”. Добре збереженим є замок в Острозі, поблизу якого був “звіринець”, проте про його межі наразі нічого не відомо⁸⁶⁷. Нині у волинському замку Дубно існує постійна мисливська експозиція, де окрім старовинної зброї з колекції заповідника можна побачити природничий розділ, що колись був частиною краєзнавчої експозиції. Згідно зі збереженим описом Дубенського замку 1615-1616 рр., в цій фортеці зберігалось чимало цінних речей,

⁸⁶⁴ Kościelna J.A. Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu (Friedrichswalde). *Stargardia* IX (2014). S. 132.

⁸⁶⁵ Bernatowicz T. Renesansowa rekreacja w Wielkim Księstwie Litewskim. „*Ville*” i „*villeggiatura*” a tradycja myśliwska. *Oporów III. Inspiracje: domus propria domus optima*. Oporów 2022. S. 40-41.

⁸⁶⁶ Каднічанський Д. Фортифікації міста Самбора. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. 2012. С. 259.

⁸⁶⁷ Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі. К., 2015. С. 203, 243, 257.

вивезених князем Янушем із замку в Острозі. Окрім дорогих меблів, родинних портретів, ікон та цінного посуду, в Дубно була ціла колекція хутра диких тварин – від звичних вовків та лисиць, борсуків та ведмедів, до дорогих соболів і горностаїв, а також екзотичних тигрів, левів та леопардів. У якості настінних прикрас використовувались роги лосів та оленів, пір'я екзотичних птахів. У переліку зброї згадана рушниця, інкрустована кісткою⁸⁶⁸, а також мисливські рушниці для полювання на звірів і “пташа”, а разом з тим – сумка для полювання з червоного оксамиту з вишивкою золотом та ріжок⁸⁶⁹.

В ще одному волинському замку, а саме в містечку Олика, що належало князям Радзивілам, також зберігалася мисливська колекція – зокрема про це відомо з інвентарів замку XVIII ст. До неї належали трофеї з полювань, вичинені шкури та хутро диких тварин (додано, що деякі були завезені з Сибіру), три срібні труби, кількасот графічних творів та італійських полотен, у т.ч. натюрмортів на мисливську тематику. На гербі князів Радзивілів зображені три мисливських ріжка, і це ж зображення в обрамленні чорного орла можна було побачити на кришталевих кубках. На жаль, про більшість із цих багатств відомо з інвентаря замку, складеного після 1764 р., тобто після його грабунку, здійсненого російськими військовими. Найраніші з відомих інвентарів датовані останніми десятиліттями XVII ст., і в них йдеться переважно про наявне озброєння в замку, внутрішнє оздоблення на той час було достатньо скромним. Імовірно, найдорожча частина зібрання була привезена в Олику у XVIII ст. з Несвізького замку, резиденції Радзивілів на території сучасної Білорусі. Принаймні зберігся документ про привезений з Несвіжа кришталевий посуд, зокрема із зображенням князівського герба⁸⁷⁰.

Непоодинокими є приклади, коли у мисливських вітальнях на стінах висіли трофеї, створені для власників напам'ять про полювання. Наразі вони є

⁸⁶⁸ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012. С. 1173-1174.

⁸⁶⁹ Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина. Науковий журнал*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 211.

⁸⁷⁰ Інвентарі Олицького замку XVII-XVIII століть: Збірник документів. Зібр. і підготував до друку В. Александрович. Луцьк, 2007. С. 36, 100, 102, 112, 171.

обов'язковими атрибутами тематичних виставок. Вони здебільшого досить пізні – XIX–XX ст., ці тварини не були спеціально впольовані кимось, а їх опудала були створені для природничих експозицій; хоча відомі пам'ятки, коли конкретна тварина була впольована історичною особою, і опудало звіра знаходиться в експозиції. Загалом еліта полюбляла полювати на тих звірів, від яких можна лишити щось “на пам'ять” – наприклад, дороге хутро, лосячі чи оленячі роги, які стали класичним мисливським трофеєм і з'являються у XVI ст. на шляхетських гербах; дороге хутро можна побачити в реєстрах майна, наприклад, згаданих вище Острозьких⁸⁷¹. У реєстрі майна підчасного Волинської землі Григорія Чаплича Шпановського, складеному у 1584 р. після його відходу в засвіти, згадані оленячі роги, вовче хутро, що мало бути використане для пошиття жупиці, і “*волок выправный один*”. На те, що небіжчик був небайдужий до мисливства, непрямо в списку майна вказують колекція зброї, різноманітних сідел, а ще наявність двох залізних ланцюжків для собак⁸⁷².

Мисливські рушниці часто можна побачити в тематичних експозиціях, присвячених цій розвазі-промислу, або ж просто на виставках вогнепальної зброї, де вони показані поруч з бойовими. В другому випадку досить добре видно різницю між бойовими та мисливськими рушницями, оскільки стволи бойових довші. Деякі арбалети та мисливські рушниці були інкрустовані кісткою, рогом, срібним дротом, або мають вишукане різьблення. У декорі присутні фігурні чи рослинні орнаменти, птахи, мушлі, мисливські сюжети (наприклад, гонитва за вепром), гротескні сцени, геральдична символіка⁸⁷³. Орнамент чи інкрустація знаходились на частині замка зброї – власне наявність часом дуже дорогого оздоблення є ще однією суттєвою візуальною відмінністю мисливської зброї від бойової⁸⁷⁴; хоча вона була цілком функціональною. Така зброя переважно

⁸⁷¹ Solik R. Myśliwstwo w sztukach plastycznych. Od trofeów łowieckich do plastycznych przedstawień polowania Wokół kultury myśliwskiej. *Szkice o tradycjach łowieckiej ziemi pszczyńskiej*. Pszczyna, 2008. S. 137-141.

⁸⁷² Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів... С. 383-384.

⁸⁷³ Schöbel J., Schaal D. Historisches Museum. Dresden: Staatliche Kunstsammlungen, 1981. S. 64-74.

⁸⁷⁴ Kwaśniewicz W. Leksykon dawniej broni palnej. Warszawa, 2004. S. 168.

іноземного походження – наприклад, старовинні мисливські рушниці з фондів Міського Арсеналу (відділу ЛІМ) у Львові, поява яких припадає хронологічно на окреслений у роботі період, німецького походження, арбалет – французького⁸⁷⁵. Поруч з вогнепальною зброєю часом можна побачити тесаки (кинджали), що були необхідні для первинної обробки впольованої дичини.

Ріг свійських чи диких тварин мав і функціональне використання – це був матеріал не лише для прикрас, а й для створення порохівниць та мисливських рогів. Необхідним додатком до вогнепальної зброї були порохівниці. Матеріалом для них часто був ріг оленя чи лося, або й свійської тварини; під високою температурою сировина зазнавала обробки, пізніше наносився орнамент, часом це був мисливський сюжет⁸⁷⁶. В орнаментиці українських порохівниць ранньомодерного періоду присутні козаки й козацькі хрести, флористичні барокові візерунки, але разом з тим й ілюстрації з полювання – наприклад, зображення мисливця, що цілиться з рушниці в оленя⁸⁷⁷. Неодмінним атрибутом шляхетського полювання, а тим паче королівського були мисливські роги. Загалом подібний інструмент був відомий в Україні ще в часи Середньовіччя, зокрема збереглися літописні свідчення про використання рогів для комунікації у князівському війську, відомі й відповідні археологічні знахідки. Водночас це не виключає і їх використання під час полювання, адже лише у XIV ст. з'явилися добре відомі в іконографії вигнуті мисливські або “лісові” роги⁸⁷⁸. Оскільки гонитва за звіром могла здійснюватись на значній території, комунікація була вкрай важливою. Існувала система спеціальних сигналів, що були дуже важливі під час пошуку дичини, на які реагували мисливські собаки; детально їх розписав Ян Остророг у своєму трактаті “Мисливство з огарами”⁸⁷⁹. Однак перша праця, де описані мисливські сигнали, датована кінцем XIV ст., і написана у Франції; так

⁸⁷⁵ Кравченко Н. Мисливство в експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. С. 209.

⁸⁷⁶ Kwaśniewicz W. Leksykon dawniej broni palnej. S. 174-177.

⁸⁷⁷ Українські порохівниці XVII – початку XX століть: Каталог / Автор-упорядник: Людмила Білоус. К.: Родовід, 2008. С. 18.

⁸⁷⁸ Історія української музики: У 7 т. Т. 1. Кн. 1: Від найдавніших часів до XVIII століття. Народна музика, редкол.: Г.А. Скрипник (голова) та ін. К., 2016. С. 388-389.

⁸⁷⁹ Ostrorog J. Myśliwstwo z ogarami... S. 44-48.

само з Франції поширився мисливський культ св. Губерта та музика, присвячена йому⁸⁸⁰.

Мисливський ріг як предмет цілком функціонального призначення став водночас і частиною сарматського образу шляхтича, а ще показником статусу власника та й важливості цього захоплення в його житті. Такі інструменти можна зустріти в реєстрах майна, втраченого під час пограбування, разом з їх ціною – мисливський ріг міг коштувати цілий таляр⁸⁸¹. У шляхетських тестаментів серед рухомого майна присутні дорогі мисливські ріжки, наприклад, з дорогоцінних металів⁸⁸². І хоча спочатку матеріалом для них був ріг свійської (переважно вола) чи дикої тварини, у часи пізнього Середньовіччя збільшується різноманіття матеріалів для виготовлення мисливських ріжків – до них додалась, наприклад, латунь. Це пов'язано як зі збільшенням видобутку металів, певною мірою і з підвищенням технологічного рівня металообробки. Наслідком же стала еволюція форми цього інструменту та збільшення його в розмірах – ріжок став дещо подібним до сучасної валторни⁸⁸³. Маленькі мисливські ріжки ще донедавна зустрічались в етнографічних комплексах Полісся⁸⁸⁴.

Мисливські ріжки, як і порохівниці чи дорога зброя могли мати цінність ще й як пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва. На деяких з них, як і на зброї, також можна побачити вишукані орнаменти, подібні до тих, що постають на книжковій графіці – часом їх замовляли тим самим авторам. Наприклад, з опису полювання Зигмунта II відомо, що він мав ріг з вирізьбленим сюжетом полювання

⁸⁸⁰ Mieczysław Leśniczak. Muzyka i instrumenty myśliwskie. *Łowiec Polski* Nr 1. 1999-01-01. / Режим доступу: <http://wojski2005.mysliwska.pl/index.php?dz=7&i2=13>

⁸⁸¹ Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині... С. 18.

⁸⁸² Dumanowski J. Fuzje, jamniki, trąbki. Elementy kultury myśliwskiej szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku. *Intelektualia myśliwskie. Polowania dworskie*. Materiały z II sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-11 maja 2003. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2003. S. 94.

⁸⁸³ Uchyla-Zroski J. Róg pszczyński (das Fürst-Pless-Horn) – z dziejów instrumentu i muzyki myśliwskiej. *Wokół kultury myśliwskiej. Szkice o tradycjach ziemi pszczyńskiej*. Pszczyna, 2008. S. 34-35.

⁸⁸⁴ Народна культура зраненої землі / Каталог виставки до 10-річчя аварії на ЧАЕС. К.: Довіра, 1997. С. 26, 50.

на ведмедя⁸⁸⁵. Оскільки полювання було частиною повсякдення аристократії в усій Європі, то сигнали мисливських ріжків у XVII ст. потрапили в інструментальну музику – доти ж вони виконували лише своє пряме призначення. І це не випадково, адже зі збільшенням популярності полювання як розваги та й гонитви як такої, кількість мисливських сигналів значно збільшилась, перетнувши позначку в 100 одиниць⁸⁸⁶, у XVIII ст. вони стали частиною й симфоній⁸⁸⁷. Проникнення мисливських сигналів в симфонічну музику пов'язано із часами короля Людовіка XIV, який вклав чималі кошти у свої мисливські палаци. Ранньомодерна Франція була законодавицею мисливської моди в Європі⁸⁸⁸.

Подекуди частиною мисливських експозицій є деталі мисливського одягу чи необхідне спорядження – наприклад, рукавиці чи сумки, якщо йдеться про XIX ст.. Що ж до досліджуваного періоду, то вони переважно відомі по іконографічним джерелам. Шкіряні рукавиці були необхідні тим мисливцям, які полювали з соколами – рукавиця мала допомогти уникнути випадкових подряпин, які можуть завдати птахи. У тому випадку, якщо мисливець був дуже родовитим і заможним, рукавиці мали дороге декоративне оздоблення, подібно як і вабці на птаха не були власне утилітарною річчю⁸⁸⁹.

Мисливство у харчовому раціоні та гастрономічній культурі. Археологічними знахідками, що стосуються мисливства, є остеологічний матеріал – тобто кістки впольованих диких тварин. Проте, до прикладу на Житомирщині він не надто чисельний навіть станом на VIII-X ст., і його кількість зазвичай поступається вибірці кісток свійських тварин. До того ж, первинну обробку впольованої дичини робили ще в лісі, аби хутро не попсувалось, тож вона не

⁸⁸⁵ Ejsmond J. Wielkie łowy... S. 34.

⁸⁸⁶ Podlipniak P. Funkcje komunikacyjne rogu myśliwskiego. *V Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej"* : materiały z konferencji. Cisna, 19-21 maja 2006. Poznań: Eco, 2007. S. 363-364.

⁸⁸⁷ Mieczysław Leśniczak. Muzyka i instrumenty myśliwskie...

⁸⁸⁸ Pöschl J. Jagdmusik. *Kontinuität und Entwicklung in der europäischen Geschichte*. Tutzing, Schneider, Hans, Dr., Verlag, GmbH, 1997. S. 27-29.

⁸⁸⁹ Mazarakis M. Łowiectwo w Polsce. S. 43.

завжди показова⁸⁹⁰. На середньовічних поселеннях Подніпров'я переважно зустрічаються кістки диких тварин, на яких полювали заради м'яса (олень, кабан, лось) або заради м'яса та хутра (заєць, бобер), рідше – просто заради хутра (лисиця, куниця). При цьому кісток зайця могло бути небагато ще й тому, що їх могли згризти собаки. Загалом же такі кістки в остеологічній вибірці нечисленні⁸⁹¹. Натомість на пам'ятках, близьких до степу (зокрема, на Більському городищі, I половина XVII ст.), суттєвий відсоток кісток диких тварин, хоча кістки домашньої худоби завжди переважають⁸⁹².

Проте кількість остеологічного матеріалу часто несуттєва, щоб робити якісь висновки про співвідношення ваги тваринництва та мисливства в господарстві. Якщо такі дослідження проводились на території населених пунктів, то здебільшого йдеться про невеликі кількості знахідок на пам'ятках, де раніше знаходились господарські споруди. Під час археологічних досліджень такої споруди, а саме кухні Дубенського замку (шар XVI ст.) було знайдено залишки кісток свійських та диких тварин, при цьому відсоток кісток других був відчутним. Серед них – олень, сарна, вепр, заєць, крижень, широконосіска, куріпка, глушець, тетерук, голуб-синяк; є кілька видів риби. Також у вибірці фігурують кістки ведмедя, але з огляду на їх пошкодження, цей ведмідь не був впольований, а скоріш за все був зловлений і використовувався для розваг. Загалом можна зробити висновок, що князівська кухня була досить-таки різноманітною, і це різноманіття досягалось в тому числі завдяки захопленню князів та їх оточенням полюванням⁸⁹³.

⁸⁹⁰ Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць*. К., 2004. С. 35-40.

⁸⁹¹ Горбаненко С. А., Журавльов О. П. Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство. К.: Інститут археології НАН України; Харків: Майдан, 2021. С. 26, 47, 88-89.

⁸⁹² Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. К., 2010. С. 41, 49.

⁸⁹³ Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина. Науковий журнал*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 209-212.

Подібні висновки можна зробити, зважаючи на результати археологічних досліджень, проведених поблизу палацу Великих князів Литовських у Вільнюсі. Тамтешня остеологічна вибірка значно більша, проте висновки доволі таки схожі. Так, на великокнязівському столі були страви із м'яса зубра, оленя, козулі, вепра, зайця, дикої качки, куріпки та тетерука. При цьому велике розмаїття дичини було більш характерним для періоду XIV–XV ст., остеологічні знахідки із шару XVI–XVII ст. свідчать про значне зниження у відсотковому відношенні дичини на користь м'яса свійських тварин. Це свідчить про зниження популяції великих диких тварин у великокнязівських пущах⁸⁹⁴.

Додатковою причиною популярності мисливства був його кулінарний аспект. М'ясо диких тварин має інакші смакові якості, ніж м'ясо домашніх – тож для заможної частини суспільства полювання, окрім як бути видом спорту і розвагою, було ще й джерелом нових гастрономічних вражень. До того ж, достаток та різноманіття їжі в ті часи було ознакою влади та престижу. Натомість для тих людей, що не мали значних статків, мисливство було способом поповнити харчові запаси. Проте є і діаметрально протилежні джерельні приклади. Так, Міхалон Литвин, який побував на Київщині у 1540-х, зауважив, що на цих територіях полювали заради шкір та хутра, а м'ясо диких тварин не надто цінувалось. Таке ставлення до харчового ресурсу було можливим, адже його кількість тоді перевищувала потребу в ньому. Існувала польська традиція вживання в їжу м'яса бобрів⁸⁹⁵ та видр, що було частиною пісних страв⁸⁹⁶. Можливо справа була в тому, що ці ссавці вели наполовину водний спосіб життя і були чимсь близькі до риб, або ж їх м'ясо вважалось не надто поживним.

За досліджуваний період збереглося не так багато конкретної інформації саме про страви з дичини, але є чимало відомостей про її вживання. Миколай Рей, створюючи літературний опис ідеального шляхетського повсякдення того часу в

⁸⁹⁴ Zarankaitė-Margienė T. Medžiojamosios faunos ir medžioklės produktų vertė bei kainos LDK valdovo aplinkoje XV a. pabaigoje – XVI a. II pusėje. *Lituanistica*. T. 64. Nr. 2 (112). 2018. P. 88-89.

⁸⁹⁵ Badya P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Wybrane zwierzęta łowne w dziełach ks. Kszysztofa Kluka i Jakuba K. Haura. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013. S. 191.

⁸⁹⁶ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. Warszawa, 2011. S. 107.

творі “Żywot człowieka poczciwego” (1567), серед бажаних страв на столі називає запеченого засоленого тетерева, якого подавали в мисочці, зайчатину, пригадує про полювання на куріпку, сарну та лисицю. У творі є згадка про вепрову печеню, проте без деталізації, із дикого чи свійського звіра, а ще про доречність додатку до такої страви у вигляді “салатки” (салату), трави для неї він радить вирощувати⁸⁹⁷. На жаль, переліку городини й зелені, яка могла б бути доповненням м'ясної страви, автор не приділив уваги. Проте ця згадка достатньо показова, адже вживання зелені не було частиною традиції польської аристократичної кухні.

Зростання цікавості до городини у середовищі еліт Польського королівства пов'язують зі шлюбом (1518) міланської герцогині Бони Сфорца та польського короля Зигмунта I. Завдяки королеві-італійці при дворі починається мода на все італійське, у тому числі і на гастрономію. Тож і в магнатських господарствах з'являються грядки з цвітною капустою, кольрабі, цибулею порій, фенхелем, артишоками, савойською капустою та холодком лікарським, а разом з ними і праобрази теплиць. Увагу до цих рослин пізніше проявили шляхта та міщани⁸⁹⁸.

Не менш цінними у цьому контексті є розмірковування Миколая Рея про те, що насолоду варто отримувати не лише від їжі, а й від красивого посуду, з якого її споживають, наприклад, із декором у вигляді зображень дуба з жолудями чи зайця⁸⁹⁹. Т. Белавський у віршованій формі наприкінці свого трактату написав про те, що полюбляв м'ясо сарни, запечене у горщику з оцтом та перцем⁹⁰⁰. В одному з перших “обротів” він зазначив, що дичину (оленину, лосятину, зайчатину, etc.) часто засолювали, а саме м'ясо готували, додаючи сіль та приправи; вживали з

⁸⁹⁷ Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Za wydaniem: Żwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom, jako we zwierciadle, przypatrzeć. Kraków: Akademia umiejętności, 1914. Staropolska on-line. / Режим доступу: http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html

⁸⁹⁸ Historia kultury materialnej Polski. T. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1978. S. 89.

⁸⁹⁹ Rej M. Żywot człowieka poczciwego...

⁹⁰⁰ Bielawski T. Myśliwiec... S. 52.

хлібом. Поруч автор додав про те, що запечене м'ясо куріпки та глушця подавали у напівмиску⁹⁰¹.

Г. - Л. де Боплан в "Описі України" пригадував, що куштував м'ясо сайгака і дикого коня, відзначав його добрі смакові якості та любов місцевих мешканців до перцю. Яскравим є його ж опис великого шляхетського бенкету, у другій частині якого на стіл подавали смажені м'ясні страви, у т.ч. з дичини. Серед диких тварин, м'ясо яких могли використати для частування, фігурують такі: зайці, олені, лані, дикі кози і кабани, різні птахи – куріпки, жайворонки, перепілки та *"інші дрібні пташки, чого тут дуже багато"*. Голуби, кролики та бекаси на столі були рідкістю, оскільки вони не зовсім характерні для теренів Київського воєводства⁹⁰². Про страву, приготовану з філейної частини лебедя, згадує Ян Хризостом Пасек у своєму щоденнику (1690-1695), зазначаючи, що перебував у складі дипломатичної місії та спробував її під час частування при московському дворі⁹⁰³. Станіслав Чернецький, автор першої польської книги про куховарство *"Compendium ferculorum albo zebranie potraw"* (1682), до власне пташиного переліку додав би ще диких качок та гусей, чикотнів, пуночок, омелюх, кульона та *"різного роду пташок дрібних"*⁹⁰⁴.

Рецепти приготування дичини фігурують у давніх кулінарних книгах, хоча їх не так і багато. Найдавніші кулінарні книги з теренів Речі Посполитої (зокрема, згадана вище) походять з другої половини XVII ст., проте в них подекуди фігурують старіші рецепти. Поза тим, у таких рукописних збірках часом містяться й інші рекомендації, зокрема з приготування ліків, садівництва та бджільництва, приготування порошу для рушниць-пташинок. Це не випадково, адже кухмістер періоду раннього модерну мав знатись не лише на приготуванні їжі, а й на лікувальній справі (у т.ч., якщо йдеться про домашніх тварин). Ідентифікатором

⁹⁰¹ Ibid. S. 14.

⁹⁰² Боплан Г.-Л. де. Опис України.... С. 110.

⁹⁰³ Jan Chryzostom z Gosławic Pasek. Pamiętniki... S. 113.

⁹⁰⁴ Dumanowski J., Kasprzyk-Chevriaux M. Kapłony i szczezuje... S. 77.

кухні “старої” Речі Посполитої є її загальна ідея розуміння здорової їжі як такої, що є достатньо калорійною, а дичині якраз пасувала така характеристика⁹⁰⁵.

Натомість у XVIII ст. Європою поширилась французька гастрономічна мода, в якій чимало солодких страв, але небагато спецій і менше калорій. Тож і дичина в рецептах того часу менш помітна – переважно йдеться про приготування м’яса невеликих птахів, великих, як-то лебедя, вважали неїстівними⁹⁰⁶. На великих святах дичина на столі еліти могла і не бути присутньою, можливо тому, що результат полювання не завжди можливо спланувати. Водночас збереглись рецепти XVIII ст., із приготування куріпки, орябка та глушця, а також паштету із зайчатини⁹⁰⁷.

Вищезгадана книга “Compendium ferculorum...” зберігалась у бібліотеці княгині Людвіки Гонорати Любомирської, її рукопис був частиною великої збірки, датованої 1757 р., що нині зберігається в НБУВ ІР. Найстарішою частиною рукопису є копія книги “Kuchmistrzostwo”, датованої 1540 р.; більшість тих рецептів, де фігурує дичина, вміщені саме в цій частині⁹⁰⁸. Серед диких звірів названі зубр, вепр, сарна, заєць, білка, дикі качки, тетерук, дрофа, куріпка та орябок. Спосіб приготування м’яса цих звірів достатньо схожий – потрібно було добре його промити, готувати у маринаді зі спеціями, попередньо зробити грінки. У якості додатків до таких страв фігурують яблука, вишні, груші, цибуля та петрушка, зі спецій – шафран, імбир, перець, кориця, гвоздика; маринади робили на основі вина чи пива, подекуди з додаванням оцту⁹⁰⁹. Серед рецептів, датованих вже XVII–XVIII ст., є каші з подрібненого м’яса сарни або куріпки⁹¹⁰, зайчатина з

⁹⁰⁵ Wielądko W. Kucharz doskonały. Wyd. Dumanowski J., przy współudziale Kleśty-Nawrockiej A. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012. S. 21.

⁹⁰⁶ Ibid. S. 15.

⁹⁰⁷ Czernecki S. Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne. / Opracowali: Dumanowski J., Jankowski R. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2011. S. 65-66, 111, 138, 146, 196.

⁹⁰⁸ Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca. / Opracowali i wydali Dumanowski J., Bułatowa S. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2021. S. 7.

⁹⁰⁹ Ibidem. S. 136-146, 151.

⁹¹⁰ Ibidem. S. 170-171, 189.

кров'ю⁹¹¹, юшка з зайчатини⁹¹², воловина з оленьою кров'ю⁹¹³, страва з бобрових хвостів та лапок⁹¹⁴, запечений тетерук з перцем та цибулею⁹¹⁵, настоянка на основі трав або спецій із додаванням тертого оленього рогу⁹¹⁶. У якості способу консервації або маринування м'яса куріпки та інших диких птахів є рекомендація лишити його після попередньої обробки та очищення в патоці або меді⁹¹⁷. Подекуди дичина (наприклад, зайчатина) використовувалась у приготування ліків⁹¹⁸; для приготування ліків для бджіл, аби вони краще роїлись, могли використовувати м'ясо або лій бобра та лося, також борсука⁹¹⁹.

4.2. Мисливство у сфрагістиці та геральдиці

Ще один особливий вид джерел до цієї теми, який варто виокремити – це печатки та герби ранньомодерного часу. Печатка та герб символізували владу та того, хто нею володів, потужність династії⁹²⁰, були додатковим свідченням соціального престижу особи власника. До того ж, відбиток печатки був ще й доповненням до підпису і надавав документу статусу правового акту⁹²¹. Поширення печаток та гербів було однією з тенденцій ранньомодерного періоду в історії України.

Мисливські сюжети, а точніше, постання диких тварин на гербах чи собак характерні для геральдики країн Західної Європи, де подібна символіка мала значення під час битв чи лицарських турнірів у часи Середньовіччя. Натомість ранньомодерний період став часом, коли відбулась кодифікація здобутків

⁹¹¹ Ibidem. S. 175.

⁹¹² Ibidem. S. 189.

⁹¹³ Ibidem. S. 179.

⁹¹⁴ Ibidem. S. 185.

⁹¹⁵ Ibidem. S. 314.

⁹¹⁶ Ibidem. S. 281, 288-289.

⁹¹⁷ Ibidem. S. 291.

⁹¹⁸ Czernecki S. *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów...* S. 24.

⁹¹⁹ *Zbiór dla kuchmistrza...* S. 364-365.

⁹²⁰ Hlebionek M. *Pieczęć jako system informacyjny. Przykład polskich pieczęci królewskich. Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. К., 2012. С. 188.

⁹²¹ Білоус Н. Функціонування печаток у міському суспільстві Луцька на прикладі актових джерел XVI – початку XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. К., 2012. С. 128.

геральдики за минулі століття, були створені чіткі правила, що стосувались зовнішнього вигляду гербів. Автентична українська геральдика постала на ґрунті давніх знаків, якими маркували власність на угіддя. І якщо появу диких тварин на гербах західного походження трактують у т.ч. як відголосок тотемічних вірувань, то охарактеризувати знаки на українських гербах місцевого походження вкрай складно. Чіткої схеми, за якою можна було б їх поділити візуально, немає, а про соціальне становище їх власників свідчать додаткові елементи герба, а не знаки на щиті.

У Речі Посполитій, яка запозичила чимало гербів з інших країн, не існувало поділу залежно від статусу роду, який був власником герба – одним і тим самим гербом могли володіти магнат і дрібний шляхтич. Для деяких гербів з тваринами збереглись легенди про їх появу, часом з мисливським підтекстом, і прив'язкою до середньовічних польських правителів часів “золотого віку Польщі”, які нібито і надали славетним предкам власників герби⁹²². Проте водночас складно стверджувати, походять ці легенди справді з XI–XII ст., чи з часів, коли складали перші гербовники у Речі Посполитій, тобто з XVI ст. Авторами давніх гербовників, що були створені в хронологічних межах цієї праці, є Бартош Папроцький та Шимон Окоцький; у цих джерелах фігурують зображення гербів та їх варіації, легенди про створення, переліки родин-власників таких гербів (див. додаток 3). Також проведені символічні зв'язки між геральдикою Речі Посполитої і давньою символікою античних правителів, на якій також могли фігурувати дикі тварини⁹²³. Легенди про створення гербів, почасти мисливського змісту, де фігурували відомі монархи, були спрямовані на те, аби символічно окреслити місце роду-власника у минулому. Водночас ці новотвори, прояв

⁹²² Kazańczuk M. Staropolskie herbarze. Herby – historia – religia. *Pamiętnik Literacki*, XCIII, z. 3. 2002. S. 56.

⁹²³ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII ст. *Текст і образ*. № 1 (11), 2021. С. 47.

книжної культури ранньомодерного періоду, стали частиною сарматського образу шляхтича, проявом його самоідентифікації⁹²⁴.

На багатьох гербах та печатках, що належали аристократичним родам у Речі Посполитій, зображені дикі тварини. Проте це притаманно радше польській шляхті, чимало руських гербів і печаток мали інакшу специфіку. Серед тих гербів, які цікаві в контексті даної теми, вирізняються ті, що мають у нашоломнику чи клейноді зображення якогось звіра – наприклад, яструба чи лиса; рідше можна побачити дикого звіра чи мисливські роги на щиті герба. Загалом значна частина введених до наукового обігу особових печаток (та й родових гербів) з Волині та Наддніпрянщини не містять в собі зображень на мисливську тематику. Насамперед йдеться про хрести, солярну символіку, специфічні знаки, а на сфрагісах ще про окремі літери⁹²⁵. Мала популярність “тваринних” сюжетів і мисливської тематики обґрунтовується наявністю двох традицій в герботворенні – руської і козацької. Обидві мають місцеве походження і дуже різняться сюжетно від традицій сусідніх країн, зокрема й тим, що зображення тварин для них – радше виняток з правила (якщо не йдеться про левів та орлів)⁹²⁶. Проте чимало давніх знаків на автентичних гербах взагалі мають догеральдичне походження⁹²⁷.

Попри малу зовнішню присутність мисливських впливів, історія зв’язків родових знаків (попередників гербів) та мисливства є набагато давнішою – родовими знаками в часи Середньовіччя могли позначати належність ловищ, про що є згадки в Іпатіївському літописі⁹²⁸. Водночас є чимала кількість печаток, які

⁹²⁴ Яковенко Н. Внесок геральдики у творення “території з історією”: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII ст. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus, 2012. С. 191-193.

⁹²⁵ Напр., Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. *Генеалогічні записки*. Вип. 8 (нової серії 2). Львів, 2010. С. 2-7.

⁹²⁶ Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській геральдиці XIV – першої половини XVII ст. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Том 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 394.

⁹²⁷ Однороженко О. Геральдика членів господарської ради Великого князя Свидригайла Ольгердовича. *Студії та матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 193.

⁹²⁸ Однороженко О. Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. I. К., 2011. С. 72-73.

не обов'язково мають відповідне тваринне зображення, проте мають прямий стосунок до мисливства. Це печатки, що належали окремим урядникам – лісничим і бобровничим, згадки назв урядів присутні в коробораційних формулах документів, які вони підтверджують⁹²⁹. Відомі випадки, коли наявність конкретного уряду позначалась на печатці літерою, це характерно для часів після Люблінської унії, коли системи урядів на рівні повітів значно розвинулись⁹³⁰.

Зовнішній вигляд гербу та й печатки залежали від походження власника та могли зазнавати змін, якщо змінювався його соціальний стан. Можливою була і видозміна герба згідно з новим статусом власника – наприклад, поява намету, шолома, нашоломника і клейноду, що подекуди відображалось і на печатках. Часом у цих видозмінах проявлявся і мисливський компонент, наприклад, поява зображення яструба або якоїсь іншої тварини у клейноді; або ж з огляду на значні військові заслуги був дарований новий герб, котрийсь з уже відомих, що були поширені в Речі Посполитій. У контексті мисливської тематики ці герби цікаві тим, що на деяких з них з'являються дикі тварини чи мисливські роги або трофеї. Стара, власне руська геральдична традиція була доповнена західним компонентом, часто у вигляді відповідного клейноду. Деякі герби отримали свою назву саме від клейноду; оскільки зображення щитів могли зазнавати змін чи варіацій, клейнод в таких випадках був додатковим ідентифікатором герба⁹³¹.

В контексті даної теми деякі герби цікаві радше не комплексно, а завдяки одному із зображень – або на гербі, або на щиті, хоча відомо чимало випадків, коли вони повторювались. У західній традиції, де існував поділ на гербових тварин за їх “репутацією”, деякі з них могли з'явитись переважно лише у клейноді. Наприклад, лебідь вважався символом лицемірства, тож він міг з'явитись скоріше в клейноді, але не на щиті. Схоже на те, що у Речі Посполитій гербовим тваринам не надавали подібного забарвлення – принаймні герб “Лебідь”, поширений у численних варіаціях включно з Волинню та Київщиною,

⁹²⁹ Там само. С. 28-30.

⁹³⁰ Галубовіч В. Ініціяли на печатках полацкай шляхты XVI–XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. VI. К., 2016. С. 296.

⁹³¹ Пастуро М. Геральдика. М., 2003. С. 68-69.

містить зображення лебедя і на щиті, часто і в клейноді. Козел, єдинорог, грифон та деякі інші реальні чи міфічні тварини також вважались на Заході не гідними щита і могли з'явитись переважно в клейноді⁹³², в річпосполитській гербовій традиції могли з'являлись і в першому, і в другому. Наприклад, на гербі “Боньча” фігурує єдинорог в клейноді а на щиті, на “Козлі” на щиті та в клейноді цап⁹³³.

З огляду на невелику кількість відомих печаток із зображеннями на мисливську тематику чи просто з зображенням тварин, варто говорити про винятки з правила. Окрім родових давніх знаків, на гербах руських князів переважають леви, орли, св. Юрій-Змієборець та міфічна істота – кентавр^{934*}, себто зображення, які наповнені символізмом, і не мають зв'язків з чимось утилітарним і тим паче мисливським, тому надалі не братимемо їх до уваги. Водночас на печатках деяких представників руських князівських родів присутні зображення мисливських ріжків (часом трьох, у вигляді зірки), птахів та ведмедів.

Зображення на деяких особистих печатках князів значно різняться від щитів їх родових гербів, тож подекуди на них можна побачити мисливські сюжети. Печатка була показником спорідненості з іншими родами, тож на ній могло бути декілька зображень гербів. З волинських князів у представників роду Вишневецьких трапляються мисливські сюжети на печатках: мисливський ріжок (печатка Андрія Івановича Вишневецького), голова тура (Єремія Вишневецький), собака (Міхал-Сервацій Вишневецький)⁹³⁵. Також на печатках Михайла Михайловича та Юрія Михайловича Чарторийських були зображені лебеді⁹³⁶.

На деяких князівських печатках сусідньої Пінської землі, що належала до ВКЛ, але частково охоплювала північ сучасної української Волині, також присутні “мисливські” сюжети. Наприклад, на печатці князя Михайла Никифора

⁹³² Пастуро М. Символическая история европейского средневековья. СПб., 2012. С. 256.

⁹³³ Кобилянський А., Чернецький Є. Родові герби шляхти. Довідник. Біла Церква, 2014. С. 27, 67.

^{934*} зображення кентавра присутнє на гербах князів ВКЛ або тих, що мали литовське походження.

⁹³⁵ Однороженко О. Герб князів Вишневецьких. *Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва*. Вип. III. Дніпропетровськ, 2008. С. 111, 116, 119.

⁹³⁶ Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. С. 130.

Романовича Дольського зображені три мисливські ріжки в зірку (герб “Трубки”)⁹³⁷, а на печатці князя клецького і городецького Федора Пінського – лицар, що тримає на руці птаха⁹³⁸. Такий герб називається “Сокольник”, його носіями також були князі Пронські, з рязанської гілки чернігівської династії; представники цього роду мали маєтки у т.ч. на Волині та Київщині. Проте загалом цей сюжет поширеніший переважно на теренах сучасної Білорусі⁹³⁹. “Сокольник” користались ті роди, що були споріднені з московською княжою династією⁹⁴⁰. Вищезгадані “Трубки” можна побачити на печатці князів Радзивилів, зокрема Миколая Яновича Радзивіла, князя на Олиці та Несвіж (1547-1565). Мисливські ріжки присутні чи не на всіх печатках представників цього роду, але варто згадати ще трохи більш пізню печатку Кароля-Станіслава Михайловича Радзивіла, на якій крім “Трубок” також є ведмідь, а верхи на ньому панна в короні⁹⁴¹. Це сюжет герба “Равич”, яким послуговувались білоруські князі Соломирецькі⁹⁴²; він також присутній на печатці князя Семена Пронського – його бабуса по батьківській лінії походила з цього роду⁹⁴³.

У цьому контексті цікавими є печатки деяких представників шляхетського роду Лозок. Хоча сам рід послуговувався власним гербом з родовим знаком, на печатках присутні зображення тварин. Наприклад, на сфрагісах мозирського земського маршалка Стефана Лозки (1603-1612), де в полях печатки присутні вищезгадані “Трубки”, а також герб “Лебідь”, про який ітиметься нижче; на печатках київського земського писаря Івана Лозки (1599-1607) зображений олень, можливо, це помилка автора зведення гербів. Водночас варто зазначити, що на печатках деяких інших представників цієї родини є лише щит герба, та часом

⁹³⁷ Там само. С. 137, 283.

⁹³⁸ Там само. С. 139, 284.

⁹³⁹ Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській геральдиці XIV – першої половини XVII ст. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 425-426.

⁹⁴⁰ Однороженко О. Печатки острозького ордината, князя Владислава-Домініка Заславського. *Острозька давнина*. Вип. 4. Остріг, 2015. С. 39.

⁹⁴¹ Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки ... С. 154-156, 297-298.

⁹⁴² Там само. С. 173, 310.

⁹⁴³ Там само. С. 177, 313.

латинські літери⁹⁴⁴. Непоодинокими були випадки, коли представники однієї родини користувались котримсь з наданих гербів, але водночас на печатках фігурує “герб власний”, або ж власний давній гербовий знак уподібнений до якогось з відомих гербів⁹⁴⁵.

У XVI – I половині XVII ст. існувало чимало гербів із зображенням тварин. Згідно з гербовниками Бартоша Папроцького та Казимира Несецького, в багатьох гербах був “мисливський” компонент – тобто або на щиті або в клейноді було зображення дикої тварини, песика чи мисливського трофею. Переважно такий сюжет свідчив про захоплення мисливством власника герба, проте старовинні європейські герби можуть мати інакше трактування. Деякі тварини в давнину могли бути своєрідним тотемним знаком чи родовим оберегом, або їх поява пов’язана зі знаком, який був на щиті середньовічного воїна, що було важливо на полі бою. У другому випадку йдеться, звісно, про зображення щитів, на них часто можна було побачити голови бика, ведмедя, вепра, оленя, меншою мірою лисиці чи вовка. Рідкісними були дрібніші тварини – їжак, заєць чи білка⁹⁴⁶. Загалом же, фауністичне різноманіття використовуваних у Речі Посполитій гербів вражає: на них фігурують зубри, тури, вовки, лосі, лисиці, орли, качки, журавлі, лебеді, ворони, соколи, яструби, тетеруки, вужі, риба, та навіть екзотичні павичі, слони, не рахуючи міфічних тварин⁹⁴⁷.

Серед гербів з мисливськими сюжетами, якими послуговувались у Речі Посполитій, переважають ті, що були власне польськими, рідше вони мали німецьке походження, або ж чеське, сілезьке, литовське, пруське. Є одиничні приклади запозичення гербів з Інфлянтів (одна з етнографічних областей сучасної Латвії), Франції чи Італії. Один з найвідоміших на українських землях “мисливських” гербів “Корчак” (“Три вруби”) має, згідно з геральдичною

⁹⁴⁴ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. II. К., 2012. С. 211-212.

⁹⁴⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. К., 2008. С. 54-56.

⁹⁴⁶ Кобилянський А., Чернецький Є. Родові герби шляхти... С. 61-62, 115.

⁹⁴⁷ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 48.

легендою, угорське походження⁹⁴⁸. На чималій кількості польських гербів, у т.ч. тих, що використовувались на руських землях, фігурують птахи – переважно це грак або орел чи його крило⁹⁴⁹. Часто можна побачити птахів на середньовічних сфрагісах, зокрема галка присутня на печатках Галицько-Волинської держави I половини XIV ст.⁹⁵⁰ Рідше постають на гербах лебеді, відомі одиничні випадки появи качки та журавля на щиті герба або тетерева в клейноді⁹⁵¹. На багатьох печатках фігурує стилізований птах, якого вкрай складно ідентифікувати, оскільки є лиш його обриси. Поява саме типового птаха загалом не була рідкістю для європейських гербів – іноді його малювали навіть без лапок чи без дзьоба⁹⁵².

За умовами Городельської унії 1413 р. шляхті ВКЛ було даровано цілу низку гербів, аби наблизити її становище до коронної шляхти. Загалом майже на половині тих гербів, які були надані шляхті ВКЛ у 1413 р. можна побачити тварин або мисливські ріжки. Серед них – “Яструбець”, “Корчак”, “Наленч”, “Лебідь”, “Лис”, вищезгадані “Равич” і “Трубки” та деякі інші. Українська шляхта Київського та Волинського воєводств послуговувалась переважно власними давніми гербами, рідше тими, що були надані за умовами Городельської унії⁹⁵³. Винятки становлять ті роди, представники яких переселились на ці терени у XVI – I половині XVII ст. з Галичини або ті, яким герб був наданий у цей період. Відповідно чимало тих гербів, що були поширені на коронних землях, у Волинському та Київському воєводствах зустрічаються рідко чи взагалі відсутні.

Дуже відомим шляхетським гербом на руських землях (саме польського походження) був Ястшембець або Яструб. Він отримав таку назву завдяки яструбові в нашоломнику і був доволі поширеним на руських землях. Відповідно до легенд з гербовників, це польський герб, що має ще дохристиянське походження; хоча вперше документи з печаткою із “Яструбом” зустрічаються з XIV ст. На його щиті зображено золоту підкову з хрестом, а в клейноді – хижий

⁹⁴⁸ Herby rycerstwa polskiego... S. 677.

⁹⁴⁹ Там само. С. 111-112.

⁹⁵⁰ Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки ... С. 193-194.

⁹⁵¹ Родові герби шляхти... С. 48, 81, 126-127.

⁹⁵² Пастуро М. Геральдика. С. 62.

⁹⁵³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. ... С. 37.

птаха вправо з підковою в правій лапі. Оскільки цим гербом послуговувалось більше тисячі родів, зображення птаха в клейноді різнилось, зокрема в його дзьобі чи кігтях з'являлись кільця або підкови; відмінним міг бути колір. “Яструбом” називали варіації цього герба за зображенням на щиті, проте в клейноді замість самого птаха могли бути мисливські ріжки, роги буйвола та ін.⁹⁵⁴ З огляду на значну цифру, “Яструбцем” користалися як відомі та значні роди, наприклад, пани Немировичі⁹⁵⁵, що мали маєтки на Київщині, менш відомі Виджги⁹⁵⁶, що мали маєтки на Волині, дрібніші роди, як то волиняни Білецькі (Билецькі) чи деякі представники родини Поплавських, Скоповські⁹⁵⁷, Вітовські із теренів Київського воєводства⁹⁵⁸.

Подібно як і “Яструбцем”, гербом “Трубки” також користалися як знані роди (наприклад, князі Радзивіли, які мали маєтки у т.ч. на Волині), так і значно менш заможні, деякі представники шляхетського роду, волинян Карвовських⁹⁵⁹, а також Геєвські-Ловдиновичі, що належали до дрібної зауської шляхти з території Київського воєводства, а точніше – з півночі сучасної Житомирщини⁹⁶⁰. На щиті герба “Трубки” – чорні ріжки із золотими ремінцями та окуттям, складені в зірку; відомі також варіації цього герба, де ріжки присутні в клейноді, замість пір'я. За легендою, цьому гербу приписують італійське походження⁹⁶¹, хоча є і німецька версія, в якій першим власником “Трубок” був урядник німецького походження котрогось з польських королів, який організовував його

⁹⁵⁴ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 51.

⁹⁵⁵ Однороженко О. Геральдика членів господарської ради Великого князя Свидригайла Ольгердовича... С. 184.

⁹⁵⁶ Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony w porządku analfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Wydanie Hipolita Stupnickiego. Tom I. Lwów, 1855. S. 232.

⁹⁵⁷ Однороженко О. Українська родова геральдика доби Середньовіччя та Раннього модерну (XIV – XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К., 2009. С. 376.

⁹⁵⁸ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. II. К., 2012. С. 253.

⁹⁵⁹ Там само. С. 252-253.

⁹⁶⁰ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 51.

⁹⁶¹ Herby rycerstwa polskiego... S. 606.

полювання⁹⁶². Італійська версія походження зустрічається частіше, проте обидві ці легенди достатньо пізні, а сам герб документально відомий з кінця XIV ст.

Ще одним гербом, знаним в численних варіаціях, є “Корчак” (“Три вруби”), на щиті якого три срібні колоди. Відоме також інакше трактування зображення щита цього герба, оскільки “врубамі” в руській геральдичній традиції називали пояси, тож на деяких варіаціях цього герба замість колод присутні три хвилясті срібні лінії⁹⁶³. На переважній більшості уживаних зразків цього герба клейнодом є вижло, повернений вправо, переважно світлого (срібного) кольору, що сидить у золотій чаші⁹⁶⁴. Оскільки цей герб був дуже поширеним, він мав численні варіації, що стосувались розміщення песика в клейноді (вправо або вліво), самих вруб (могли бути в клейноді, а собака навпаки – на щиті⁹⁶⁵), заміни вижла на павичеве пір’я, доповнення нижньої частини щита білим півмісяцем, мисливським ріжком та ін. Відповідно до інформації, вміщеної у гербовниках, цей герб має угорське походження; але насправді угорським є лише клейнод у вигляді песика, натомість щит з трьома врубами – руський герб.

Вперше угорська вижла з’явилась у нашоломнику герба руського роду Горайських, а в зазначений період песик потрапив на герби чималої частини руської шляхти, що мала на щиті вруби⁹⁶⁶. Носіїв “Корчака” (або його видозмін) можна було зустріти від Венеції до Волині та Київщини, в самій Речі Посполитій їх було близько трьохсот. Серед них – волиняни, пани Загоровські (Солтани), пани Боговитини і їх відгалуження Мишки, шляхтичі Добронізькі, зем’яни Созанські, а також шляхетський рід Ярмошинських, що мав земельні володіння на Волині та Поділлі. До цього переліку також варто додати білоруський рід Мелешковичів, що мав маєтки на Волині та Київщині, та деяких представників

⁹⁶² Okolski S. Orbis polonus. Vol. III. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesari. N. D. P. 224.

⁹⁶³ Однороженко О. Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. I. К., 2011. С. 85.

⁹⁶⁴ Herby rycerstwa polskiego... S. 677.

⁹⁶⁵ Okolski S. Orbis polonus. Vol. I. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesarii. 1641. P. 4.

⁹⁶⁶ Однороженко О. Українська родова геральдика... С. 354.

князівського роду Трипільських з Київщини, які послуговувались “Корчаком”, хоча мали й власний герб⁹⁶⁷.

Дещо подібний клейнод бачимо на герб “Побуг” – в ньому срібний пес із золотим нашийником вправо; зображення щита інше – підкова з хрестом⁹⁶⁸. “Побуг” був менш поширеним, ніж “Корчак”, відповідно, відомо менше його видозмін, проте окремі з них стосуються саме клейноду. Собаку переважно зображували як хорта, але зрідка як вижлу; він повернений вправо або вліво, його видно майже повністю⁹⁶⁹. “Побуг” був серед тих гербів, якими користалась родина полоцьких бояр Волків, які в середині XVI ст. переїхали на Київщину⁹⁷⁰. Хоча на українських теренах чи не найвідомішим родом, який користався “Побугом”, були магнати Конєцпольські, власники маєтностей на Поділлі⁹⁷¹.

Варто згадати також герби, на яких були щоправда зображені не помічники мисливця, а дикі тварини. Серед них “Лебідь”, польський герб данського походження, появу якого у Польському королівстві датували XII ст. Польські власники герба справді мали данське походження, тож його геральдична легенда могла бути правдивою. “Лебідь” так само мав численні варіації з огляду на своє поширення, проте в оригінальному варіанті і на щиті, і в клейноді був зображений білий чи срібний лебідь вліво або вправо⁹⁷². Таким гербом послуговувались деякі представники відомого волинського панського роду Боговитинів (на їх сфрагісах також фігурує “Корчак”), та деякі представники дрібного князівського роду, волиняни Козеки, що також мали свій герб⁹⁷³. Історія появи лебедя у геральдиці Боговитинів відмінна від звичних надань гербів на руських теренах, адже він був наданий їм імператором Священної Римської імперії Максиміліаном⁹⁷⁴.

⁹⁶⁷ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 49-50.

⁹⁶⁸ Herby rycerstwa polskiego... S. 241.

⁹⁶⁹ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 50.

⁹⁷⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. ... С. 56.

⁹⁷¹ Okolski S. Orbis polonus. Vol. II. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesari. N.d. P. 428-429.

⁹⁷² Herby rycerstwa polskiego... S. 566-567.

⁹⁷³ Однороженко О. Українська родова геральдика... С. 321.

⁹⁷⁴ Собчук В.Д. Боговитинівці: генеалогія і маєтки. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ-Львів, 2004. С. 499.

Другим таким відомим гербом, де фігурує об'єкт полювання, є “Лис” – з стрілою з поперечинами на щиті та лисицею в клейноді вправо або вліво; цей герб власне польський, згідно з легендою, датований XI ст. і походить від старовинного родового знаку⁹⁷⁵. “Лиса” на власному гербі мали волинські шляхтичі Пісочинські та панський рід з Київщини Васенцевичі (Макаревичі)⁹⁷⁶. До речі, згідно з гербовником Шимона Окольського, останні отримали цей герб завдяки активній участі у боротьбі проти татарських набігів⁹⁷⁷.

Непоодиноким є зображення зубра на щиті. Третім відомим гербом з дикою твариною є “Помян”, з буйволом чи зубром на щиті; в клейноді – рука з мечем. Це середньовічний польський герб, на щиті якого зображена голова бика, проткнута мечем. За однією з версій, під час князівського полювання один з шляхтичів, представників гербу “Венява”, поцілив у зубра мечем, за що отримав такий герб на згадку⁹⁷⁸. Гербом із зубром, “Помяном”, на Волині та Київщині в зазначений період володіли низка не надто відомих дрібних шляхетських родин, наприклад, волиняни Круковецькі. Подібно “Венявою” також користались дрібні роди, до прикладу, київські зем'яни Климашевські⁹⁷⁹. “Помян” та “Венява” були більш знаними на польських землях, де зустрічаються їх варіації; наприклад, існував варіант “Веняви”, де в клейноді замість руки з мечем ведмідь з квіткою поміж двох оленячих рогів⁹⁸⁰. У зазначений часовий проміжок знамим був також дещо подібний до “Помяна” герб молдавського господаря, на щиті якого також віддавна була присутня голова тура⁹⁸¹.

Окрім помічників мисливця чи диких тварин трапляються на гербах і зображення мисливських трофеїв, а саме рогів оленя чи буйвола. На теренах Волині та Київщини чи не найвідомішим таким був польський герб “Наленч”: на його щиті зображена срібна хустина у вигляді кола, а клейноді панна з такою ж

⁹⁷⁵ Herby rycerstwa polskiego... S. 187-188.

⁹⁷⁶ Okolski S. Orbis polonus. Vol. II... P. 102.

⁹⁷⁷ Ibid. P. 216.

⁹⁷⁸ Herby rycerstwa polskiego... S. 536.

⁹⁷⁹ Однороженко О. Українська родова геральдика... С. 383, 378.

⁹⁸⁰ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 53.

⁹⁸¹ Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. С. 224-227.

хустиною на голові, що стоїть між оленьчими рогами і тримається за них руками⁹⁸². Легенда про появу цього герба пов'язана з історією християнізації Польщі. Сумарно цим гербом послуговувались чимало шляхетських родин, проте на Волині власниками “Наленчі” були переважно дрібні шляхтичі; серед них, наприклад, Ушаки-Куліковські та Шамотульські⁹⁸³. Вищезгаданий клейнод у вигляді ведмеда з квіткою фігурує на гербі “Равич”, що має моравське (за іншою версією – англійське) походження, на щиті цього герба була зображена панна в короні верхи на ведмеді. Згідно з давньою легендою, вона якимсь чином приборкала ведмеда, що мав її вбити. У видозмінах цього герба ведмідь зображений між двома оленьчими рогами, вправо або вліво⁹⁸⁴, з квіткою чи без⁹⁸⁵. У геральдиці Волині та Київщини він був маловідомий, але більш знаний на Галичині та Поділлі; ним володіли чимало представників шляхти з теренів Східної Польщі⁹⁸⁶, а також згадані вище білоруські князі Соломирецькі.

Мисливські трофеї зображені ще на декількох гербах, які не належали до списку тих, що були надані шляхті ВКЛ у 1413 р., і вони на цих теренах менш відомі. Одним з них є “Рогаля”, на щиті цього герба – ріг оленя та ріг буйвола, в клейноді вони ж, але в оберненому порядку. Згідно з легендою, поява цього герба пов'язана з полюванням польського короля на зубра, під час якого один з лицарів схопив звіра за ріг та повалив на землю. Після того його родинний геральдичний знак, ріг оленя, був доповнений ще одним рогом. Відомо, що цим гербом володіли шляхтичі-заушани Бехи – імовірно, він був наданий їм вже після 1569 року. “Рогаля” була більш знаною на Галичині⁹⁸⁷. Роги оленя зображені в клейноді гербу Брехвич IV, наданого Владиславом IV шляхтичам Вронським у 1635 р. за заслуги у Смоленській війні, разом з маєтками на прикордонній Сіверщині⁹⁸⁸. Цим гербом володіло небагато родин; до речі, у його четвертому підвиді

⁹⁸² Herby rycerstwa polskiego... S. 207-208.

⁹⁸³ Herbarz polski i imionospis... Т. II. S. 172.

⁹⁸⁴ Herbarz polski i imionospis ... S. 12.

⁹⁸⁵ Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane ... S. 539.

⁹⁸⁶ Okolski S. Orbis polonus. Vol. II... P. 595-600.

⁹⁸⁷ Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині... С. 55.

⁹⁸⁸ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Репр. издание. К., 1993. С. 27.

клейнодом мали бути 5 білих пір'їн павича, а не роги оленя. На самому щиті герба зображений лежачий олень вправо. Герб, ймовірно, має німецьке походження⁹⁸⁹.

До списку «мисливських» гербів, що становлять виняток, варто додати так само не надто відомі у вищевказаних регіонах “Сухекомнати” (Сухі Ковнати) – польський герб прусського походження. На його щиті зображений чорний мисливський ріжок та хрест. Згідно з легендою, перший власник цього герба мав отримати “Трубки” за свої військові заслуги, але з якихось причин отримав герб з одним ріжком замість трьох⁹⁹⁰. На Волині цим гербом володіли шляхтичі Овлочимські та Міончинські⁹⁹¹. Із гербовими мисливськими ріжками пов'язані ще два винятки. Йдеться про зображення мисливських ріжків на печатці (вочевидь, і на гербі) І. Г. Служки, представника панського роду з Мстиславщини. Цей щит схожий на той, що є частиною герба “Остоя”, який входив до списку наданих шляхті ВКЛ у 1413 р., проте на оригінальній “Остої” присутні півмісяці, а не ріжки⁹⁹². У другому випадку мова йде про печатку Григорія Масла з мисливським ріжком (1569), хоча відомо, що герб цього роду був зовсім інакшим⁹⁹³.

Зі створенням деяких гербів з зображеннями тварин були пов'язані родинні легенди. Наприклад, одна з таких збережених легенд стосується створення герба “Байбуза” (чи “Трибун”). В ній йдеться про татарського мурзу, що був при дворі великого князя литовського і брав участь у його полюванні. Побачивши вужа, він вистрілив у нього з лука – стріла, що летіла вертикально, пробила змії голову, і вона обвилась навколо неї. Вражений князь надав стрільцю герб з зображенням вужа, в якого влучила стріла, а оскільки поруч знаходились три гриби, їх також можна побачити на щиті герба. Герб пов'язують з родом Байбуз з Байбузова на Брацлавщині; окрім цього містечка, його руські власники мали маєтки на

⁹⁸⁹ Herbarz polski i imionospis... Tom I. S. 59.

⁹⁹⁰ Herby rycerstwa polskiego... S. 611.

⁹⁹¹ Herbarz polski i imionospis... Tom III. S. 100.

⁹⁹² Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. ... С. 216.

⁹⁹³ Там само. С. 230.

території Волині та Посулля. Цей герб лишився маловідомим – окрім самих Байбуз, ним послуговувався ще один литовський рід, можливо, їх відгалуження⁹⁹⁴.

Дуже часто на гербах представників давніх та заможних родів з'являлись орли чи леви, проте очевидно, що такі герби не мали саме мисливського підґрунтя. Рідкісними є випадки появи на гербах екзотичних тварин – пелікана, морського котика чи слона; останній, до речі, руського походження⁹⁹⁵. Так само рідкісною є поява на гербі павича – переважно лише його пір'я можна побачити в клейноді, але також є відомий герб Богория, де в клейноді павич⁹⁹⁶. Рідше, ніж павичеве пір'я, в клейноді присутнє страусове, наприклад, на імовірно литовському гербі “Заєць” із зайцем на щиті⁹⁹⁷.

Козацька геральдика сформувалася в пізніші часи, але так само часом базувалась на старих родових знаках, проте дуже часто можна зустріти зображення серця, зброї, озброєного козака як уособлення лицарського духу козацтва⁹⁹⁸. Подекуди представники козацької старшини запозичували шляхетські герби, якщо вони були їм надані за військові заслуги. Переважно це ті герби, які були надані шляхті ВКЛ за умовами Городельської унії, наприклад, “Помян” чи “Яструбець”⁹⁹⁹. Здебільшого такі процеси характерні для 1650-х рр., і є наслідками укладення Гадяцького договору та даруванням шляхетства за його умовами, а доти деяких сеймових конституцій, наприклад, 1650 р.¹⁰⁰⁰. Відомі випадки, коли козацька старшина використовувала дещо видозмінені на козацький манер герби, тож йдеться про поєднання двох гербових традицій¹⁰⁰¹.

У територіальній геральдиці козацького періоду часто використовувались герби, що були надані українським містам ще за часів Речі Посполитої, тому на

⁹⁹⁴ Herbarz polski i imionospis... Tom I. S. 18-19.

⁹⁹⁵ Родові герби шляхти... С. 121.

⁹⁹⁶ Herbarz polski i imionospis... Tom I. S. 41.

⁹⁹⁷ Родові герби шляхти... С. 25, 59.

⁹⁹⁸ Однороженко О. Родова геральдика Війська Запорозького Низового XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. Вип. 17. 2010. С. 142-143.

⁹⁹⁹ Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини кінця XVI–XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. VI. К., 2016. С. 498, 564-565.

¹⁰⁰⁰ Там само. С. 498-499, 541-542.

¹⁰⁰¹ Там само. С. 593.

міських гербах зрідка можна було побачити тварин: птахів (найчастіше – лебедя чи сокола), лисиць, голову бика, ведмедя (часом навіть з бджолами), козулю¹⁰⁰². Так, на гербі волинського містечка Ратне можна побачити вепра, а на гербі подільського містечка (нині села) Зіньків – козулю. Непоодинокими були випадки, коли містечко переймало герб свого власника. Між тим, є неординарний випадок сіверського Яцкополя (Мрина, Чернігівщина) – на ньому три фігури, і одна з них – песик зі свічкою. Яцкополь належав чернігівським домініканцям, герби з кількома фігурами характерні саме для церковних містечок¹⁰⁰³.

Загалом найкраще територіальна геральдика досліджена на прикладах міст Галичини. Безумовно, найдавніша місцева символіка відображена на середньовічних печатках XIII–XIV ст., де є зображення лева та галки, яка подекуди тримає в дзьобі кільце¹⁰⁰⁴. Другий сюжет не був рідкісним в особовій геральдиці – існує низка польських гербів із зображенням крука з кільцем в дзьобі, переважно в клейноді, хоча є випадки присутності таких зображень і на щиті (найвідомішим з них є польський герб Слеповрон). Іноді герби надавались містам разом з привілеєм на Магдебурзьке право, хоча це не було правилом. Попри те, що тема давніх галицьких гербів знаходиться поза часовими і територіальними рамками цього дослідження, варто навести окремі приклади гербів, за створенням яких пов'язані легенди з мисливськими сюжетами. Таким є герб Рогатина з рогом оленя, герб Самбора з оленем. Зі створенням герба Бібрки з бобром не пов'язана ніяка легенда¹⁰⁰⁵, проте відомо, що ландшафти містечка і його мікроклімат були сприятливими для полювання на бобрів.

* * *

Отже, більшість особових гербів мисливського змісту мають іноземне походження, натомість нечисленні приклади з територіальної геральдики переважно – місцеве. Попри те, що 30% річпосполитських гербів становили ті, що

¹⁰⁰² Однороженко О. Козацька територіальна геральдика XVI – XVIII ст. С. 101, 129, 146.

¹⁰⁰³ Гречило А. Українська міська геральдика. Київ-Львів, 1998. С. 36, 52-54.

¹⁰⁰⁴ Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки ... С. 192-194.

¹⁰⁰⁵ Гречило А. Українська міська геральдика... С. 24, 34.

мали руське або русько-татарське походження, зображення тварин саме в цій групі поодинокі і є радше винятками з правила. Питомо руська геральдика ранньомодерного часу ґрунтується на старовинних родових знаках, а місцева знать майже не цікавилась західними новаціями у герботворенні. Підтвердженням цього є статистика – 90% руських гербів створені на підставі старих родових знаків, хоча в Польському королівстві таких заледве 20%¹⁰⁰⁶. До цього варто додати й той факт, що представники окремих родин користались новими наданими гербами, проте на їх печатках часом фігурували старовинні знаки, або ж відбулось поєднання двох традицій.

Великий відсоток використання гербів немісцевого походження можна спостерігати серед дрібної шляхти (яка, можливо, довгий час не мала власних гербів), або шляхтичів, які переселялись на Волинь та Київщину з інших воєводств. Серед тих гербів немісцевого походження, що зустрічаються на Волині та Київщині, переважають ті, що належали до переліку гербів, наданих знаті з ВКЛ згідно з умовами Городельської унії. На деяких з них присутні мисливські сюжети, проте спірним лишається питання, наскільки давніми є легенди, пов'язані з їх появою. З огляду на те, що більшість з них іноземного походження, вони можуть вважатись свідченням зв'язку з мисливством, проте воно не пов'язане безпосередньо з його провадженням в Україні.

Насамкінець варто підкреслити той факт, що місцева знать не надто прагнула відмовлятись від старовинних знаків на користь нових, можливо апелюючи до власної окремішності і давності родів, або й до прив'язки до руської спадщини. Герб та печатка були не лише показником статусу та суспільної ваги їх носія, а й частиною ідентичності та усвідомлення належності до давнього місцевого роду. Водночас помітною є тенденція видозмін, доповнення гербів іншими елементами, поява тварин або ріжків чи мисливських трофеїв як додаткових елементів у старих гербах, що помітно за сфрагістичними пам'ятками.

¹⁰⁰⁶ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика XVI ст.... С. 5.

4.3. Мисливство у мистецьких творах

Ранньомодерний період позначився появою чималої кількості мистецьких творів на мисливську чи дотичну до неї тематику. Це зображення самого полювання (гонитви за звіром), мисливців чи просто диких тварин, які з'являються в друкованій графіці у країнах Західної Європи. До цієї групи джерел також варто додати мисливські натюрморти, поява яких датується початком XVI ст., розквіт цього жанру припадає на епоху бароко. Оскільки більша частина мистецьких творів у зазначений період на дану тематику саме графічні; переважно йдеться про західноєвропейське мистецтво. Речі Посполитої, а особливо її східних теренів, цей процес торкнувся значно менше через меншу поширеність книгодрукування. Західноєвропейська графіка могла потрапляти на українські землі у вигляді копій, тиражних гравюр, книжкових ілюстрацій, тож могла бути взірцем для наслідування для місцевих майстрів.

У XVI ст. графіка оформлюється як окремий вид мистецтва, адже доти вона була радше ремеслом і чимось утилітарним. Чільну роль у цьому процесі відіграв нюрнберзький графік Альбрехт Дюрер, автор витончених офортів. Загалом у XVI ст. продовжилась тенденція часів пізнього середньовіччя, а саме цікавість до ландшафтів, живої природи, увага до неї і її дослідження. Митці, і Дюрер зокрема, які вивчали флору, часом малювали її з натури, та з фауною було дещо складніше¹⁰⁰⁷. Відомі випадки, коли митців запрошували на аристократичні полювання, аби вони реалістично відтворили їх у своїх мистецьких творах, маючи відповідне замовлення. Так, Лукас Кранах Молодший був запрошеним митцем на полюваннях на вепра саксонського курфюрста Августа у 1583 р. поблизу міста Кольдіца, та створив низку гравюр на цю тему¹⁰⁰⁸. Ловецькі сюжети, описи й досвід мисливців були джерелом натхнення для тогочасних графіків. Найчастіше у графіці мисливського спрямування зустрічаються сюжети гонитви за звіром,

¹⁰⁰⁷ Hess D. Nature as arts supreme guide. Dürer's Nature and Landscape Studies. *The early Dürer: exhibition organized by the Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg; May 24- September 2, 2012.* S. 122-123.

¹⁰⁰⁸ Hobush E. Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation. P. 115.

кульмінації полювання; часом мисливці помітні на загальних пейзажах. У якості об'єкта полювання на графіці постають олені та зайці, вепри, ведмеді, дещо рідше – вовки, сарни, лані, бики, лисиці чи великі птахи (див. додаток 5).

Мисливська графіка водночас є тим джерелом, за яким помітні новації, характерні для ранньомодерного часу. Так, на гравюрі Лукаса Кранаха Старшого “Лицар та дама, що їдуть на полювання” (1506-1507 рр., дереворит), зображені мисливець та його супутниця-аристократка верхи, що з огляду на одяг та відсутність у неї зброї мала би бути спостерігачкою. Разом із ними на полювання вирушили два песика. Собаки часто присутні у мисливській графіці цього періоду, хижі птахи – відчутно рідше. На низці гравюр нідерландського графіка Віргіла Соліса, створених у 1530-1560-х – гонитва із собаками за звіром чи її кульмінація; на одній, де мисливці полюють на зайця, разом із собаками присутній сокіл¹⁰⁰⁹. У графічній спадщині його учня швейцарського походження Йоста Аммана є дві серії гравюр мисливського спрямування із різноманітними сюжетами: гонитва за диким звіром (вепр, лисиця, зайці, олень), з мисливцями на відпочинку, у соколярні та біля будиночка для собак¹⁰¹⁰ та ін.

Дещо жанрово-окремішньо стоять сільськогосподарські календарі та графічні серії “Місяці”, де мисливців найчастіше можна побачити як уособлення листопада, адже цей місяць для полювання вважався найбільш вдалим. Чи не найбільш відомим автором таких гравюр є італієць Антоніо Темпеста: це типові для ранньомодерного періоду “Місяці” з мисливським листопадом (1595-1605), та серії офортів “Полювання” (1603-1609); його офорти перевидавали і наслідували протягом наступних двохсот років¹⁰¹¹. Гравюри А. Темпести примітні ще й з тієї точки зору, що на них присутні жінки-мисливиці, що також ціляться в звіра, а не

¹⁰⁰⁹ Wagner A. *Łowiectwo w grafice europejskiej od XV do XVIII wieku z kolekcji Ryszarda Wagnera*. Poznań, 2018. S. 25.

¹⁰¹⁰ Strauss W. L., Peters J. S. *The Illustrated Bartsch*, 20, Part 2. German masters of the sixteenth century. Jost Amman: woodcuts, continued. New York, 1985. P. 703-722.

¹⁰¹¹ Leuschner E. *Censorship and the Market. Antonio Tempesta's "New" Subjects in the Context of Roman Printmaking ca. 1600. The art market in Italy 15th–17th centuries. Il mercato dell'arte in Italia secc. XV–XVI*. Modena, 2003. S. 69-70.

лише спостерігають за ним, а ще цікавістю до полювання на птахів із сітками¹⁰¹². Графіку в цей час створювали нерідко взоруючись на живопис. Серед таких граверів – Рейнір ван Персаян, який у 1642 р. автор серії “Місяці” з 12 гравюр за картинами Йоахіма фон Зандрарта. Уособленням листопаду в ній є замислений мисливець, що разом з песиками пішов перевірити сильця на птахів і дрібну звірину.

Мисливська графіка даного періоду примітна й з точки різноманіття зображуваної зброї. Найчастіше це невеликі рушниці, але водночас присутні й списи-рогатини, луки зі стрілами (вищезгадані мисливиці на офорті А. Темпести цілились у звіра саме з лука). Ланцетоподібні списи можна побачити на гравюрі 1616-1617 рр. швейцарця Меріана Матеуса Старшого, на якій зображена кульмінація полювання на ведмедя. На ній – 7 мисливців, озброєних ланцетоподібними списками, і 6 собак оточили невеликого ведмедя, що став на задні лапи; зважаючи на розмір звіра, можливо його збиралися зловити, а не вбивати. Серед тих предметів, що безпосередньо пов’язані із полюванням крім зброї, на мисливській графіці трапляються різки, великі сітки, якими перегороджували певну ділянку, торбинки¹⁰¹³.

Паралельно з власне мисливськими сценами, популярність полювання як захоплення стає помітною й у орнаменталістиці – мисливські трофеї, зброя, різки з’являються на зовсім невеликих гравюрах, що були деталями оформлення титульних аркушів різних видань. Зображення графіків почали використовувати й ремісники, що займались декором дорогої зброї, порохівниць. Одним із відомих графіків-орнаменталістів, що є автором невеликих барокових гравюр із мисливськими трофеями та горнами, був флорентієць Стефано делла Белла¹⁰¹⁴. У XVIII ст. гравюри з мисливськими сюжетами перекочували на коштовні

¹⁰¹² Strauss W. L., Buffa S. The illustrated Bartsch 35 : Italian masters of the sixteenth century [A. Tempesta]. New York, 1983. P. 307, 312, 317.

¹⁰¹³ Кравченко Н. Мисливська графіка ранньомодерного періоду: контекст появи, сюжетне наповнення та вплив традицій античної спадщини. Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. №1. 2025. С. 11. Режим доступу: <https://txim.history.knu.ua/article/view/3809>

¹⁰¹⁴ Wagner A. Łowiectwo w grafice europejskiej... S. 28.

порцелянові сервізи. Так, мисливські гравюри аугсбурзького митця Йоганна Еліаса Рідінгера використані для декору мейсенської порцеляни¹⁰¹⁵.

Подекуди митці намагались поєднати мисливські сюжети та античну міфологію чи життя християнських святих, вписуючи їх у шати ренесансних чи барокових образів. Вищезгаданий А. Дюрер є автором мідериту (1501) “Святий Остафій”, який є ілюстрацією відомого життя святого римських часів, що вважався покровителем мисливців. До тих античних сюжетів з мисливською специфікою, що набув популярності в мисливській графіці¹⁰¹⁶, належать міфи про полювання на калідонського вепра, про Діану та Актеона, описані в “Метаморфозах” Овідія, а також численні портрети аристократок в образі цієї богині. Захоплення образом Діани не випадкове – покровителька мисливства вважалась уособленням гарної фізичної форми, стриманості та справедливості¹⁰¹⁷.

Цікавість до античної міфології не обмежувалась лише творами мистецтва. Античні боги, богині та німфи з’являлись на костюмованих святкуваннях з нагоди урочистих подій, як то дипломатичні візити членів монаршої родини іншої країни. Така мода існувала у Франції при королівському дворі ще в 1530-х рр., і докотилась навіть до Речі Посполитої. Про друге згадує Алесандро Гваньїні, пишучи в “Хроніці європейської Сарматії” про святкування весілля у 1583 р. – коронного гетьмана, канцлера Яна Замойського та Гризельди, племінниці короля Стефана Баторія. Через тиждень після весільної церемонії відбувся великий бенкет з феєрверками, танцями та театральними виставами. Героями однієї з них були античні боги, а серед них, звісно ж, і Діана, роль якої виконав молодий Станіслав Жолкевський, тоді – син белзького воєводи (в майбутньому – київський воєвода (1608-1618) і коронний гетьман (1618). Вбрану в зелене богиню мисливства, яка їхала верхи, супроводжували “чотирнадцять німф, котрі вели хортів, гончих і двох оленів”; окрім “Діани”, на святі були Юпітер та Мінерва. В

¹⁰¹⁵ Hobush E. Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation. P. 122.

¹⁰¹⁶ Кравченко Н. Образ мисливства у Речі Посполитій XVI – I половини XVII ст.: середньовічні традиції та ренесансні новації. С. 44-45.

¹⁰¹⁷ Polleross F. "Ergeitzliche Lust der Diana": Jagd, Maskerade und Porträt. *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalter*. Bd. 2. Wiesbaden 1997. S. 795-801.

часи античності вважалось, що за їх покровительства у державі пануватимуть мир, щастя і слава внаслідок перемоги над ворогами. В цьому була схована певна символічність – адже саме напередодні скінчилась Лівонська війна, і Річ Посполита в ній була державою-переможцем¹⁰¹⁸. Мода на святкування в античних образах не скінчилась у XVI ст. – у 1630-40-х рр. при королівському дворі також проходили різноманітні костюмовані святкування, у т.ч. у рамках весіль, де були “присутні” античні божества¹⁰¹⁹.

Із захопленням античністю пов’язана поява натюрморту як окремого жанру. У 1504 р. італієць Якопо де Барбарі, на той час придворний художник вищезгаданого Фрідріха III Саксонського, написав кілька невеликих картин із зображеннями дрібних впольованих тварин. Вочевидь, вони мали стати частиною оформлення котроїсь мисливської зали. У створенні цих полотен художник орієнтувався на зображення тварин на античних фресках та мозаїках¹⁰²⁰. Попри те, що народження цього жанру припало на період Пізнього Відродження, розквіт він пережив саме в епоху бароко, в іншій країні – Нідерландах.

У даному випадку йдеться саме про мисливські натюрморти, які стали популярними серед буржуазії кальвіністського віросповідання. На них зображували впольовану дичину (переважно птахів чи зайців) та трофеї, ріжки, сумки мисливців, зброю, іноді посуд, квіти та достиглі восени фрукти. Подекуди можна побачити помічника мисливця – собаку. Цей жанр був дуже популярним в нідерландському бароковому живописі; тут ішлося про показ заможності, але водночас плинності життя і всього земного. Полотна в такому жанрі створювали, наприклад, Ян Фейт і Пітер Боель; популярним він був у другій половині XVI – XVIII ст.¹⁰²¹.

¹⁰¹⁸ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. / Упоряд. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. К., 2007. С. 247-250.

¹⁰¹⁹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. II. 1637-1646. S. 235, 304.

¹⁰²⁰ Prochno R. Konkurrenz und ihre Gesichter in der Kunst. Wettbewerb, Kreativität und ihre Wirkungen. Berlin, 2006. S. 31.

¹⁰²¹ Grimm C. Das Vorbild der Alten Meister. *Mimesis et inventio. Zeitgenössische Stilleben in Europa*. Bad Frankenhausen, 2002. S. 10-11.

В Україні мисливські натюрморти можна було побачити наживо в Харківському художньому музеї (“Собаки та дичина” Дірка Фалькенбурга, Фландрія, б.р.) Палаці Потоцьких у Львові (“Вбиті птахи” – дві картини Петера Рюгенберга, XVIII ст.), Картинній галереї Житомирського обласного краєзнавчого музею (“Натюрморт з впольованою дичиною” голландця Христіана ван Хьола, III чв. XVII ст.), Полтавському обласному художньому музеї імені М. Ярошенка (“Натюрморт з дичиною” фламандця Пітера Буля, XVII ст.) та ін. Ціла низка полотен на мисливську чи суміжну тематику експонувались в Національному музеї мистецтв імені Б. та В. Ханенків у Києві. Перш за все, це “Натюрморт з впольованим зайцем” (1704) голландського художника Яна Венікса, на якому окрім зайця фігурують невеликі птахи, що вочевидь потрапили в сильця, а також кошик з виноградом та персиками. На інших картинах постають мисливці з гончаками (“Мисливці на узліссі Руланта Рогмана”, імовірно II пол. XVII ст.); мисливець з песиком, що імовірно допоміг йому перевірити сильця, оскільки перший тримає на плечі палицю, до якої прив’язане дрібне птаство (“Зимовий пейзаж” Гейсбрехта Лейтенса, імовірно I половина XVII ст.); мисливець, що цілиться в птаха (“Пейзаж із абатством у лісі Суаньє поблизу Брюсселя”, 1609 р., Ян Брейгель I, Деніс ван Алслоот); мисливський собака, поруч з яким кіт та впольовані птахи (“Мисливський собака та кіт” Філіпа Фердинанда де Хамільтона, б.д., імовірно – кін. XVII – поч. XVIII ст.)¹⁰²².

У фондovій збірці Національного музею історії України наявні три гравюри ранньомодерного періоду на дану тематику: гравюра “Жертвоприношення Діані” (П’єтро Аквіла, XVII ст., за картиною П’єтро да Кортони), пробний відтиск гравюри “Щасливий мисливець” (Жак Філіп Леба, II пол. XVIII ст., за живописним оригіналом Фаленса Кареля), гравюра “Повернення браконьєрів” (Франсуа Робер Інгуф мол., 1782 р., за картиною Чарльза Бінейзека)¹⁰²³. Захоплення мисливством у даний період стало джерелом натхнення для майстрів,

¹⁰²² Кравченко Н. Мисливські натюрморти як жанр ранньомодерного образотворчого мистецтва... С. 107.

¹⁰²³ Кравченко Н. Мисливська графіка ранньомодерного періоду... С. 18.

які займались художнім литтям. Радше локально німецькою традицією були роги, що використовувались у якості винних кухлів ще з часів раннього середньовіччя. У XVI ст. до них додавали срібне оздоблення, витончені підставки з тримачами, частиною яких могли бути фігурки диких тварин¹⁰²⁴. У фондовому зібранні Скарбниці Національного музею історії України є блюдо гданського майстра Петера ван Реннена 1660-х рр. XVII ст. із зображенням великої гонитви на оленів. У центрі блюда, на передньому плані вершник, що ось-ось поцілить списом звіра, поруч з ним його гончаки.

Варто згадати про ще один вияв моди – щоправда, не зі сфери живопису, графіки чи святкової культури, а декоративно-прикладного мистецтва. У XIV–XVI ст. у Західній Європі була мода на гобелени – оригінальні настінні ткани килими із зображенням різних ландшафтів та тварин, часом екзотичних або міфічних. У сюжетному різноманітті була присутня й саме мисливська тематика – наприклад, сюжети про полювання на оленя, ведмедя і т.д.; нерідко на них присутні собаки¹⁰²⁵. Ця мода стосувалась оформлення будинків заможного міського патриціату, який прагнув бути ближчим до аристократії і наслідував її, адже такі килими спершу з'явилися у палацах італійської знаті. Зигмунт II замовив низку таких гобеленів для королівського двору у Кракові та двору Великого князя Литовського у Вільнюсі. Проте значна частина нинішньої збірки гобеленів Вавельського замку не пов'язана безпосередньо з цим монархом. В ній присутні гобелени 1580-х рр. із сюжетом полювання на оленя, а також ті, що ілюструють міфи про богиню Діану¹⁰²⁶.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в країнах Західної Європи графіка та живопис на мисливську тематику стали відображенням змін у ставленні як до полювання, так і до природи загалом. Волинь та Київщина у досліджуваний

¹⁰²⁴ Hernmarck C. Die Kunst der europäischen Gold- und Silberschmiede von 1450 bis 1830. München: C.H. Beck., 1978. S. 113.

¹⁰²⁵ Franke B. Jagd und landesherrliche Domäne. Bilder höfischer Repräsentation im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*. Hrsg. von Martini W. (Formen der Erinnerung; Bd. 3). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. S. 195.

¹⁰²⁶ Hennel-Bernasikowa M. Gobeliny XV-XIX wieku w zamku królewskim na Wawelu. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, 2000. S. 62-67.

період опинились на маргінесі цих віянь і їх вони майже не торкнулись. Інакше з Галичиною – наприклад, згідно зі статутом львівського католицького малярського цеху, по закінченню навчання в майстра учень мав підтвердити свої навички, написавши ікону, портрет і батальне полотно або картину на мисливську тему. Проте даних про діяльність цього цеху вкрай мало – його творці чомусь дуже швидко втратили цікавість до цього осередку. Статут з такою цікавою для дослідження даної теми згадкою про мисливські картини лишивсь нереалізованим можливо тому, що для його створення був використаний якийсь подібний західний документ. Місцеві малярі (не католики переважно) мали інші взірці та традиції, ґрунтовані на іконописі. Вони не проявляли інтерес до цього напрямку західного мистецтва, та й отримані замовлення на роботи мистецького характеру так само мали релігійне спрямування¹⁰²⁷. У зв'язку з цим наразі не відомо про мисливську графіку чи живопис, створені у Львові – у т.ч. і тому, що на них не було попиту серед міського патриціату.

Натомість представники світської еліти цікавились західним живописом, купували його для своїх колекцій; проте для українських земель зазначеного періоду такі свідчення переважно поодинокі. Так, згідно з інвентарем 1622 р. замку у Старому Заславлі (сучасне м. Ізяслав Хмельницької області, південна Волинь), який на той момент був далеко в не найкращому стані і мав бути зданий в оренду з метою реновації, зберігалось більш ніж півсотні картин. Чітко зазначено про полотна на релігійну тематику та портретний живопис, окремо йдеться ще про 29 полотен, написаних у Нідерландах. На жаль, про їх сюжети нічого не відомо. Даний документ є найдавнішим інвентарем такого типу¹⁰²⁸.

У 1690 р. був складений інвентар майна замку у Жовкві, що на той момент був резиденцією польського короля Яна III Собеського (1676-1696). Згідно з цим

¹⁰²⁷ Александрович В. Малярське середовище Львова наприкінці XVI ст. та утворення цеху малярів-католиків. *Львів: місто – суспільство – культура. Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний вип. Львів, 2007. С. 113-114.*

¹⁰²⁸ Александрович В. Інвентарі замків у Старому і Новому Заславі з XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 5. К., 2005. С. 535-536.

документом, у замку було 243 картини, серед них було полотна на мисливську тематику та натюрморти із зображенням дичини. Вважається, що деякі з картин мали місцеве походження, більше половини з них належали пензлю французьких, італійських та голландських художників¹⁰²⁹. Показово, що документально підтверджено наявність значних колекцій живопису на українських землях на той момент, коли вони перестали бути ареною активних бойових дій та зникла загроза татарських нападів, а вага фортець у якості оборонних осередків зменшилась.

Західні зразки мистецтва, особливо графічного, були відомі в Україні – хоч і в обмеженій кількості. Наприклад, під час створення Радзивіллівського літопису у 1490-х рр., одним з можливих місць створення вважається м. Володимир (Волинський), автори мініатюр до видання імовірно користувались рукописами західного походження. Це можна прослідкувати і за тематикою ілюстрацій, в яких відчуваються західні впливи, і в численних доданих зображеннях тварин у рукописі, якими доповнені мініатюри візантійського стилю. Серед них – ведмеді, собаки, зайці, поява яких у рукописі можливо мала якесь алегоричне значення, або ж була лише результатом експериментів їх авторів¹⁰³⁰. Водночас під час створення графічних ілюстрацій в наступні століття, коли прийшов час книгодрукування, в українських стародруках з'явилися окремі графічні нововведення, що походять із західних рукописів. Запозичення із західної графіки (А. Дюрера та Й. Аммана та ін.) відчутні в мініатюрах церковних стародруків, виданих у Києві в 1620-1640-х рр., наприклад, “Тріоді Цвітної” (1631)¹⁰³¹. Загалом же в цих виданнях нескладно простежити вплив бароко – наприклад, заставках стародруків цього часу присутні рослинні орнаменти, виноградна лоза, амури і т.д. Водночас тварин також можна зустріти на їх сторінках – наприклад, у заставці до притчі про Ноїв Ковчег у “Тріоді Пісній”, виданій у 1627 р. у друкарні Києво-

¹⁰²⁹ Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. К., 1983. С. 57-58, 85.

¹⁰³⁰ Толочко А. Прорисовки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*: [Збірник наукових праць]. № 4. К., 2005. С. 77-79.

¹⁰³¹ Gronek A. *Niderlandzkie źródła obrazowe kijowskiego wzornika – Triodionu Kwietnego (Kijów 1631). O miejsce książki w historii sztuki*. Kraków, 2015. S. 142-143.

Печерської лаври, фігурують олені, а в іншій, в тій же книзі, до “*Сиропусної суботи*”, поруч зі святими Антонієм та Павлом зображений песик¹⁰³².

Окрім власне мистецької української спадщини, де зрідка трапляються зображення тварин (або для декору, або якщо вони необхідні для загального контексту), вони фігурують на низці малюнків в актових книгах. Їх авторами є канцеляристи, що між записами різних юридичних документів (майнових угод, супроводу позовів, копіювання урядових ухвал та ін.)¹⁰³³ прагнули розважитись, тож лишали на полях чи на початку документів малюнки різного змісту та рівня художньої цінності (див. додаток 4). Серед них трапляються зображення диких тварин – вовка, зайця, вепра, оленя, хижих (і не зовсім) птахів, яких складно ідентифікувати однозначно¹⁰³⁴. Таке явище було характерним і Волині та Київщини, для Галичини та польських земель; воно з’являється наприкінці XVI – на початку XVII ст., кількість таких малюнків в наступні десятиліття тільки зростає. Разом з ними постає жанр малої прози – пародій та жартів, де часом головними героями є дикі тварини, що є уособленням певних рис характеру¹⁰³⁵.

Опосередковано пам’ятками, пов’язаними з мисливством, можна вважати посуд та кахлі, на який найчастіше фігурують не власне мисливські сюжети, а дикі тварини. Посуд у XVI ст. здебільшого мав мінімальний декор, натомість XVII ст. позначилось більшим різноманіттям, на що вплинуло бароко та західна мода на майоліку¹⁰³⁶. Найбільше це проявилось в орнаментах посуду з підполив’яним розписом – у його оздобленні переважали рослинні або геометричні мотиви, рідше – зооморфні, найчастіше це стилізовані зображення

¹⁰³² Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Ілюстративна заставка в українських стародруках XVII ст. *Рукоп. та книжк. спадщина України : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів*. Вип. 16. 2012. С. 37-38.

¹⁰³³ Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Вип. II. К., 1993. С. 161-162.

¹⁰³⁴ Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні... С. 94, 96, 104.

¹⁰³⁵ Білоус Н. “Маскарад тварин” у жартах та пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. К., 2013. С. 161, 175.

¹⁰³⁶ Чміль Л. В. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4. 2018. С. 335.

птахів¹⁰³⁷. Водночас посуд без поливи і з мінімальним декором був дуже поширеним, оскільки був значно дешевшим¹⁰³⁸. Декор посуду та кахлів тематично дещо схожий, проте у кахлях більше проявилась фантазія майстрів – їх сюжетне різноманіття багатше. Якщо на рельєфних (з поливою чи без) переважно можна побачити геометричні чи рослинні орнаменти, то кожна розписна сама по собі унікальна, оскільки орнамент створювався вручну¹⁰³⁹. Серед них варто виокремити невеликі групи з сюжетами з повсякдення і з зооморфними зображеннями. Кахлі з мисливцями досить рідкісні, частіше можна побачити зображення птахів чи диких тварин, зокрема оленів; при цьому зображень міфічних чи екзотичних тварин більше¹⁰⁴⁰. Збереглися також письмові згадки про зображення гербів, чи гербових тварин на кахлях (наприклад, орлів), якщо вони фігурували на гербі володаря замку. Але переважно йдеться лише про колір самої печі і наявність кахлів, орнамент не уточнюється¹⁰⁴¹. Подібна теза значною мірою пасує і до історії кахлів цього періоду, що були знайдені під час археологічних розкопок на території сучасної Польщі. Водночас є дуже цікаві рельєфні зразки, наприклад, у Тикочині на Підляшші були знайдені зелені полив'яні кахлі із зображенням стрільця в лісі з песиком; також мисливця верхи на коні під час гонитви, поруч з яким три собаки, а через плече висить ріжок¹⁰⁴².

Отже, як було зазначено вище, період XVI – I половини XVII ст. охарактеризувався збільшенням кількості мистецьких творів на різні теми, що стосувались мисливства як частини повсякдення або уявлень про полювання.

¹⁰³⁷ Чміль Л. В. Київська кераміка XVI–XVIII ст. Восточноевропейский археологический журнал. / Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm>

¹⁰³⁸ Мироненко Л. В. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4 (29). 2018. С. 63.

¹⁰³⁹ Ковальова І. Ф., Шалобудов. В. М. Колекція кахель з будівель Новобогородицької фортеці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. Вип. 21. 2013. С. 225.

¹⁰⁴⁰ Фінадоріна Д. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій. № 1. К., 2016. С. 146-148. / Режим доступу: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/8>

¹⁰⁴¹ Александрович В. Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 524-538.

¹⁰⁴² Karwowska H., Stankiewicz U. Nowożytnie kafle o tematyce myśliwskiej z Tykocina. *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym*. Warszawa 2014. S. 190-191.

Чимала частина з них створені в графічному жанрі, що в цей час торував собі шлях від ремесла до мистецтва; водночас це обумовлено стрімким зростанням кількості друкарень і поширенням різноманітної друкованої продукції Європою. Мисливська графіка цінна як джерело з огляду на те, що у ній відобразилась еволюція мисливства ранньомодерного часу, а разом з тим і цікавість до пізнання навколишнього середовища. Okремо варто підкреслити тенденцію культурного тяжіння до “золотого віку” – античності, до якої ще в часи Ренесансу виник інтерес в європейській знаті. Прагнучи відмежуватись від “темних часів”, європейці вивчали спадщину античних Греції та Риму, а митці черпали звідти натхнення для створення нових робіт на інакші, ніж раніше, сюжети. Власне перші натюрморти з’явилися зі збільшенням цікавості до флори та фауни, а для їх змалювання митці орієнтувались на античні мистецькі зразки.

Тенденції у мистецтві, характерні для західноєвропейських країн, деякою мірою запозичила й Річ Посполита, принаймні якщо йдеться про святкову культуру. Поза тим, її українських теренів ці зміни торкнулись радше опосередковано, через різницю у баченні ролі мистецтва, а також меншу поширеність книгодрукування. Мисливські чи радше фауністичні сюжети присутні на українських теренах в досліджуваний період в ужиткових речах, наприклад, кераміці, або ж у якості жартівливого доповнення у книгах судових справ.

* * *

Мисливська культура постала як яскраве та самобутнє явище у ранньомодерній Європі, витоки цих процесів спостерігаємо в часи Середньовіччя. Переважно це явище стосується аристократичних верств населення, а особливо представників королівських династій, про що збереглися численні джерельні відомості. Постаннє мисливської культури супроводжувалося появою нових статей престижних витрат – на породистих навчених собак, хижих птахів, дорогу зброю, мисливські сумки чи одяг, музичні інструменти.

Культурні зміни в західноєвропейських країнах знайшли й своє відображення у мистецтві, особливо такому молодому на той час, як графіка.

Непрямо це пов'язано зі зростанням міст та зменшенням кількості тих ландшафтів, що не відчували на собі антропогенного впливу. Пошук єднання з природою, частиною якого вважалось полювання як різновид активного дозвілля, спричинились до популярності художніх та графічних творів на мисливську тематику, чому посприяв розвій книгодрукування. Попри те, що в цілому у Речі Посполитій побутовув інтерес до західноєвропейського (і, зокрема, нідерландського) мистецтва, на художні традиції українських теренів воно не справило відчутного впливу, через різницю художніх традицій. Цікавість до навколишнього середовища є помітною, якщо вивчати візерунки кахлів і посуду цього періоду, а також малюнки в актових книгах художників-аматорів.

Так само на Заході дикі тварини, собаки та мисливські трофеї стали геральдичними фігурами. Їх “проникнення” у світ геральдики та сфрагістики пов'язано з давніми тотемічними віруваннями, але більшою мірою з лицарськими турнірами та військовими конфліктами. Традиція зображення тварин на гербах, та й загалом герби західного зразка поширились на західних теренах Речі Посполитої, паралельно з іноземними з'явилися подібні власне польські герби. Українських земель західні геральдичні традиції торкнулись значно меншою мірою, особливо якщо брати до уваги Волинь та Київщину. Переважна більшість представників місцевої знаті лишала старі родові герби, можливо як апеляцію до давнього коріння та власної окремішності.

Мисливська культура, на відміну від Західної Європи, на досліджуваних теренах обмежилась малопомітними виявами. В даний часовий проміжок тут нескладно помітити відголоси цієї моди, про що свідчать інтерес до творів мистецтва на цю тему, купівля дорогих аксесуарів та зброї, наявність мисливських угідь. Проте станом на XVI – першу половину XVII ст. полювання лишилось захопленням еліти, а мисливство як промисел – заняттям неаристократичних прошарків населення, яке в деяких регіонах зберігало своє економічне значення. Українське малярство того часу, як і питома українська геральдика розвивались на місцевому ґрунті та лишились байдужими до західних віянь.

Висновки

У процесі виконання дисертаційного дослідження авторка дійшла низки висновків, узагальнень, спостережень, які сформульовані у наступних тезах:

1. Охарактеризовано стан дослідження історії мисливської тематики та близьких до неї тем. Українська історіографія історії мисливства на теренах Волині та Київщини у XVI – першій половині XVII ст. не випрацювала системної картини розвитку цього явища та його складових. Переважна більшість українських праць написані на суміжну тематику (етнологія, археологія і т.п.) та мають допоміжний характер, що також важливо, з огляду на міждисциплінарність даного дослідження. Західні історіографії історії дослідження мисливства більш тематично різноманітні, зокрема і з огляду на те, що мисливська тематика довший період була у полі зору дослідників. Зокрема у польській історіографії наявні напрацювання, що мають важливе значення для контекстуалізації мисливських практик на українських землях.
2. Проаналізовано джерельний комплекс, необхідний для дослідження даної тематики. Джерельна база історії мисливства є доволі різноманітною. Найбільш ґрунтовними є наративні джерела, зокрема спогади мандрівників та мисливські трактати, ідеалізований образ мисливства в яких уможлиблює більш-менш комплексне дослідження його технічного рівня розвитку. Правові новації, зафіксовані в нормативно-законодавчих джерелах, відображають зміни у провадженні мисливства, характерні для ранньомодерного періоду. Для дослідження соціально-економічної тематики важливими є привілеї на земельні надання, присутність згадок про мисливські угіддя, у яких є свідченням усвідомлення власниками важливості фауністичного ресурсу. Статистичні джерела (люстрації воєводств та замкові ревізії) фіксують ступінь розвитку мисливських угідь як прибуткових статей господарства, наявність конфліктів навколо них, присутність урядників та ремісників, чия сфера діяльності мала стосунок до мисливства та ін. Серед комплексу візуальних джерел, за якими помітна роль мисливства з культурної точки зору, було виокремлено

геральдичні як такі, де фауністична тематика найбільш помітна. Допоміжний характер у контексті даного дослідження мають речові джерела.

3. Визначено природно-кліматичні та погодні чинники, що впливали на полювання, окреслено різноманіття мисливської фауни та існуючі в досліджуваний період мисливські практики. Природно-кліматичні чинники, що впливали на перебіг полювання, помітні за наративними джерелами як щось неординарне чи часом руйнівне, якщо йдеться про стихійні лиха (наприклад, надмірні опади). Планування проведення полювання подекуди мало пряму кореляцію з погодними умовами, що могли як посприяти його результативності, так і зашкодити або й навіть загрожувати життю мисливця. Саме тому досвідчені мисливці, чії рекомендації увійшли до мисливських трактатів, радили зважати на час доби та напрямок вітру, обирати, у яку пору року на якого звіра полювати, як обрати помічника чи відповідне спорядження, уникати полювання на звіра під час його сезону парування.
4. Окреслено вагу соціальної складової в організації полювання. Найбільше джерельних даних збереглося про полювання аристократичних кіл суспільства, що могло відбуватись у формі гонитви верхи за котримсь великим і доволі швидким звіром (вепром, оленем etc), із використанням вогнепальної зброї та з собаками. Таке полювання виконувало роль спортивної розваги та підготовки до участі у військових діях. Мала хутрова фауна була об'єктом промислів простолюду, так само як і полювання на більшість птахів переважно було справою слуг. Загалом же за простолюдом було де-юре закріплене право полювання на малого звіра чи на хижаків-шкідників господарства, натомість за елітами – на великих ссавців. Різниця у можливостях вибору об'єкта полювання впливала і на вибір його методу. Численні пастки вважались прерогативою простолюду, натомість еліти робили вибір на користь активних форм полювання, до прикладу, гонитви за звіром із собаками. Оскільки об'єктами гонитви могли бути також лисиці чи зайці, йшлося не про господарську доцільність, а власне про полювання як різновид спортивного дозвілля, необхідний військовим для підтримання гарної фізичної форми.

5. Проаналізовано законодавчі норми XVI – першої половини XVII ст., що стосуються провадження мисливства. Лісове господарство у ранньомодерний період було прибутковою статею господарства, саме тому користування лісами зазнало в цей час деяких обмежень під час аграрної реформи – з метою зменшення вирубок та збереження фауністичних багатств. Більш регламентованим з юридичної точки зору стало полювання із собаками, популярність якого зростає в цей час, а разом з тим і штрафи за викрадення цих помічників мисливця. Зросли також штрафи за незаконне полювання на оленя та сарну, чиї шкіри та м'ясо особливо цінувались в досліджуваний період. Водночас штрафи за незаконне полювання на деяких тварин були значно збільшені у II Литовському Статуті, а трохи більш ніж за двадцять років зменшені, що пов'язано у тому числі й із загальною тенденцією до гуманізації покарань. Загалом законодавчі норми, що стосувались мисливства, були досить консервативні, ґрунтувались ще на середньовічній руській правовій спадщині. Тож йшлося переважно про окремі вдосконалення вже знаних юридичних норм.
6. Охарактеризовано існуючі в досліджуваний період мисливські уряди, а також ремісничі спеціальності, що мали стосунок до мисливства. Найвищий статус мав уряд ловчого, на прикладі якого помітний процес окультурення мисливства, зменшення його ваги як промислу на користь частини аристократичного дозвілля. Цей уряд пережив свій символічний поділ – на ловчого, що опікувався справами організації полювання, та того, що в якості довіреної особи короля, був залучений до державотворчих справ (демаркації кордону, збору податків і т.д.). Подібне стосується і ловчих з українських воєводств зокрема. Подальшого розвитку набув уряд лісничого, що опікувався станом лісових угідь як таких, слідкував за характером лісокористування. Лісничі, слуги та ремісники, чия сфера зайнятості мала прямий або опосередкований стосунок до мисливства (осочники, бобровники, кушніри) неодноразово згадуються у фіскальних/статистичних джерелах Волині та Київщини, зустрічаються в актовій документації як платники податків,

фігуранти судових справ чи скарг. Прикметно, що кушнірське ремесло у великих населених пунктах, як от в м. Володимир, розвивалось у руслі європейських ремісничих традицій. Так, цехові ремісники мали низку привілеїв порівняно з позацеховими, що окреслені у цеховому статуті; деякі з пунктів стосувались членів їх родин, завдяки чому вони були більш матеріально захищеними.

7. Визначено особливості мисливського землеволодіння на Волині та Київщині та його територіальну специфіку. Воно є своєрідним індикатором змін, характерних для економіки ранньомодерного періоду. На більш густонаселеній Волині домінували сільськогосподарські угіддя, чимало земель стали приватними, тож про уходи як форму ведення господарства йдеться рідко. Натомість на теренах Київського воєводства, частина якого у 1632 р. відійшла до новоствореного Чернігівського, кількість ухадницьких господарств була значно більшою, як і фауністичне різноманіття, а відсоток сільськогосподарських угідь – нижчим. На мікрорівні, себто привілеїв на земельні надання, подекуди помітна спеціалізація угідь за фауністичною ознакою; переважно такі документи надавались із правом полювання. Серед угідь із ловецькою специфікою найчастіше йдеться про боброві гони, яких було чимало поблизу Канівського та Черкаського замків.
8. Описано характер зловживань, що стосуються провадження мисливства, та їх джерельне відображення. Їх загалом можливо поділити на 3 частини: 1) конфлікти через порушення права власності, оренди чи права входу на якусь земельну ділянку, де наявні ловецькі угіддя, або безпосередньо на ці угіддя; 2) неправомірні збільшення податків чи повинностей, у т.ч. за користування мисливськими угіддями; 3) конфліктні історії під час полювань або ж пограбування, де фігурують речі, що мали прямий чи навпаки опосередкований стосунок до мисливства (рушниці-пташинки, порохівниці, одяг з хутром та ін.). Дані про ці зловживання потрапляли до замкових ревізій, підкоморських книг, фігурують у судовій документації. Прикметно, що в контексті саме цього аспекту землеволодіння помітні як побутування консервативних явищ, як-от

право входу, так і тенденції, притаманні ранньомодерному періоду, наприклад, переважання сплати податків у грошовій формі, а не в натуральній.

9. Окреслено вагу мисливства в податковому навантаженні Волинського та Київського воєводств, а також присутність дотичної до його провадження продукції серед торговельних реалій ранньомодерного періоду. Переважна більшість земельних податків та повинностей мали аграрний характер, і лише деякі з них стосувались користування ловецькими угіддями чи провадження різноманітних мисливських промислів. Податки, які сплачували кушніри та інші ремісники, зростали переважно у зв'язку з участю держави у військових конфліктах, свідченням чого є дані з порівняльних таблиць. Зростання не відбувалося навіть попри інфляцію та псування монети, що є свідченням консервативності економіки тогочасної Речі Посполитої. Інфляційні процеси помітні на прикладі коливань цін на мисливську вогнепальну зброю, що нерідко була імпортованою з інших країн. Згадки про неї доволі чисельні і показові з огляду на те, що її собівартість могла дорівнювати хорошему луку зі стрілами або арбалету. Хутра та шкіри на ринках Речі Посполитої були частково місцевого виробництва, проте вага імпортованої продукції переважала. Значну роль у торгівлі хутром грали купці з Московського царства. Розмаїття видів одягу та хутра, що використовувалось для його пошиття, доволі значне, тож систематизувати ці дані доволі складно.
10. Визначено риси, притаманні мисливській культурі ранньомодерного періоду, форми її відображення у соціальній символіці та мистецтві. Мисливська культура ранньомодерного періоду мала чимало проявів, що знайшли своє відображення не лише у техніці та плануванні полювання, а й в архітектурі, музиці, декоративному та образотворчому мистецтві, графіці. Частково ці впливи помітні й на українських теренах – відомо про існування в досліджуваній період звіринців (як облаштованих ловецьких угідь), користування дорогою зброєю та ріжками, у т.ч. з декоративними елементами на фауністичну тематику. Такі сюжети були доволі популярними у геральдиці західноєвропейського зразка, що було пов'язано з історією військових

конфліктів часів Середньовіччя, де йшлося про необхідність відрізнити противника на полі бою за допомогою клейноду на шоломі чи зображення на щиті. Українська геральдика постала, ймовірно, на основі власницьких знаків, тож тварини в ній не надто численні. У XVI – першій половині XVII ст. на українських землях поширюються герби західного зразка, проте нерідко їх набували малознані роди, що доти ймовірно не мали власної символіки. Натомість місцеві еліти переважно лишались осторонь цих віянь, що можливо пояснити бажанням зберегти старовинні герби, як ознаки давньої історії місцевих родів та їх власної ідентичності. Подібно як із геральдикою, невисоку цікавість до західних зразків мистецтва проявляли українські митці. У зазначений період гравюра із розвитком книгодрукування та появою ЗМІ переросла з ремесла у мистецтво, і мисливські сюжети в ній були непоодинокими. Українські гравери були знайомі (наприклад) із нідерландською графікою, проте йдеться про християнські сюжети, адже тогочасне українське мистецтво мало релігійну спрямованість.

Список використаних джерел та літератури

Архівні джерела:

1. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф. 389, Литовська метрика, оп. 1, спр. 563.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 15зв.
3. ЦДІАК України. Ф. 11, Житомирський гродський суд, оп. 1, спр. 4.
4. ЦДІАК України. Ф. 25, Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 13.
5. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 14.
6. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 15.
7. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 16.
8. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 17.
9. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 18.
10. ЦДІАК України, Ф. 25, оп. 1, спр. 19.
11. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 20.
12. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 21.
13. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 22.
14. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 26.
15. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 46.
16. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 205.
17. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 458.
18. ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 459.
19. ЦДІАК України. Ф. 28, Володимирський гродський суд, оп. 1, спр. 4.
20. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 5.
21. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 6.
22. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 10.
23. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 15.
24. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 17.
25. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 19.

26. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 21.
27. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 22.
28. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 24.
29. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 25.
30. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 28.
31. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 29.
32. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 34.
33. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 35.
34. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 36.
35. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 37.
36. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 44.
37. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 47.
38. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 51.
39. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 56.
40. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 59.
41. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 62.
42. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 63.
43. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 65.
44. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 66.
45. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 67.
46. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 72.
47. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 73.
48. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 74.
49. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 75.
50. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 76.
51. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 80.

Опубліковані джерела

52. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упор. Мойсієнко В. М., Німчук В. В. Житомир: Полісся, 2004. 250 с.

53. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. / Підгот. до видання Матвієнко А. М., Мойсієнко В. М. Житомир: Полісся, 2002. 392 с.
54. Александрович В. Інвентарі замків у Старому і Новому Заславі з XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 5. К., 2005. С. 533-557.
55. Александрович В. Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 281-296.
56. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 1. К., 1886. 746 с.
57. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 2. К.: Унив. тип. Завадского И. И., 1890. 855 с.
58. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 3. К., 1905. 81 с.
59. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. К.: Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с.
60. Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. / Пер. з фр. Борисюк З., Кравця Я. К.: Наукова думка, 1990. 301 с.
61. Величко С. В. Літопис. Т. I. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К., 1991. 371 с.
62. Волович Г. Б. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшемъ Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная в 1559 году. Вильна, Издана Виленской археографической комиссией, 1867. 382 с.
63. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). / Перек., упоряд., передм. І. Ворончук. Київ, Старокостянтинів: Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. 418 с.

64. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. / Упоряд. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1006 с.

65. Гусовський М. Пісня про зубра. / Пер. з латинської мови А. Содомори. Рівне: Рівненське міське об'єднання товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 2007. 126 с.

66. Дневникъ новгородскаго подсудка Федора Евлашевскаго (1564-1604 года). В: Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси. Вып. 2. Кіевъ: Тіпографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1896. С. 1-39.

67. Ерлич И. Летопись. Южнорусские летописи. / Под. ред.. Левицкого О. И. Киев: Б.м., 1916. 456 с.

68. Исайковский П. Д., Белозор Х. Ординация королевских пущ в лесничествах бывшего Великого княжества Литовского, составленная в 1641 году. Вильна, Вѣ типографіи Штаба Виленскаго Военнаго Округа, 1871. 326 с.

69. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: Збірник документів. Зібр. і підготував до друку В. Александрович. Луцьк, ПДВ. “Твердиня”, 2007. 276 с.

70. Кленович С. Ф. Роксоланія. *Хроніка 2000*. Вип. 80. К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. С. 152-176.

71. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. АН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Археографічна комісія; Інститут історії; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. К.: Наукова думка, 1991. 344 с.

72. Кобилянський А., Чернецький Є. Родові герби шляхти. Довідник. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 221 с.

73. Короткі українські регіональні літописи. / Упоряд. В. Шевчук. К., 2016. 446 с. : іл.

74. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Репр. издание. К.: Лыбидь, 1993. XXVI, 214, LXVIII, 12 с.
75. Литвин М. Про звичаї татар, литовців і московитів. *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян*. М., 1994. С. 58-106. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>
76. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. Луцьк-Житомир-Нововолинськ: СПД ФО Купровський В.М., 2013. 733 с.
77. Лясота Е. Щоденник. / *Запорозька старовина*. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва, Запорізьке відділення, 2003. С. 222-277.
78. Окольский С. Дневник (1637-1638 гг.). *Мемуары, относящиеся къ исторіи Южной Руси*. Вып. 2. Київ: Тіпографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1896. С. 168-281.
79. Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 1. Статут ВКЛ 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. 464 с.
80. Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 2. Статут ВКЛ 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. 560 с.
81. Статути Великого Князівства Литовського у трьох томах. Т. 3. Статут ВКЛ 1588 р. у 2-х книгах. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Книга 2. 568 с.
82. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. К.: Наукова думка, 1990. 405 с.
83. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. НДІ українознавства МОН України; ІДІАК України; ГО "Центр дослідження та відродження Волині". К.: "Фенікс", 2014. 776 с., іл.
84. Уставы о управлении королевских волостей, с дополнительными к ним статьями / Акты, относящиеся в истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3. 1544-1587. СПб., 1848. С. 86-109.
85. Bielawski T. Myśliwiec. Kraków: w drukarni Jacoba Siebeneichera, 1595. 68 s.

86. Cygański M. Myślistwo ptasze, dzieło z XVI wieku, obejmujące wykład wszystkiego, co wówczas do ptaśnictwa w Polsce należało, a obok tego wymieniające rodzaje i gatunki ptaków krajowych. Teraz na nowo przedrukowane, z dodaniem przedmowy, objaśnień i przypisów Antoniego Wagi. Warszawa: drukiem M. Chmielewskiego, 1842. 318 s.
87. Czernecki S. Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelakich potraw, pieczenia chleba i inne sekreta gospodarskie i kuchenne. / Opracowali: Dumanowski J., Jankowski R. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2011. 240 s.
88. Gospodarstwo jezdeckie, myśliwce i strzelcze z doświadczenia N. N. szlachcicza polskiego napisano roku pańskiego 1600, a teraz świeżo z pozwoleniem starszych do druku podane. W Poznaniu 1690. *Wójcicki K. W. Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. T. 3. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1854. 96 s.
89. Gostomski A. Gospodarstwo. / Wyd. Inglot S. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolinski, 1951. 135 s.
90. Haur J. K. Oekonomika ziemiańska. Kraków: w drukarni Krzysztofa Schedla J.K.M., 1675. 354 s.
91. Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony w porządku alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Wydanie Hipolita Stupnickiego. Tom I. Lwów, 1855. 246 s.
92. Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony w porządku alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Wydanie Hipolita Stupnickiego. Tom III. Lwów, 1862. 236 s.
93. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1858. 964 s., CLXII.
94. Jemiołowski M. Pamiętnik. Dzieje Polski Zawierający (1648-1679). / Oprac. J. Dziegielewskiego. Warszawa: DIG, 2000. 618 s.
95. Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų bylų knyga (1522-1530) / parengė Lazutka S., Valkonytė I. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. 664 p.

96. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 253 (1559-1562). 39-oji Teismų bylų knyga. / parengė Ragauskienė R. Vilnius: Lietuvos Istorijos Institutas, 2021. 472 p.
97. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viesuju reikalu kn. 7. / parengė Baliulis A. Vilnius, Lietuvos Istorijos Institutas, 1996. 189 p.
98. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 5 (1427-1506) / parengė Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. 586 p.
99. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 8 (1499-1514) / parengė Baliulis A. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 649 p.
100. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 28 (1522-1552) / parengė Mianžynski V., Sviažynski U. Minsk: Athenaeum, 2000. 312 p.
101. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 30 (1480-1546) / parengė Mianžynski V. Minsk: Belarускаia navuka, 2008. 386 p.
102. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 43 (1523-1560) / parengė Mianžynski V. Minsk: Belarускаia navuka, 2003. 167 p.
103. Lietuvos Metrika. Užrašymu Knyga 51 (1566-1574) / parengė Baliulis A., Ragauskienė R., Ragauskas A. Vilnius: Žara, 2000. 468 p.
104. Maskiewicz S. Pamiętniki. Początek swój biorą od roku 1594 w lata po sobie idące. / Wyd. przez J. Zakrzewskiego. Wilno: Nakładem i drukiem T. Glücksberga, 1838. S. 120.
105. Okolski S. Orbis polonus. Vol. I. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesarii. 1641. 575 p.
106. Okolski S. Orbis polonus. Vol. II. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesari. N.d. 688 p.
107. Okolski S. Orbis polonus. Vol. III. Cracoviae: In Officina Typographica Francisci Caesari. N. D. P. 381 s.
108. Oświęcim S. Dyaryusz (1643-1651). *Scriptores Rerum Polonicarum*. Tomus XIX. Kraków Nakładem Akademii Umiejętności, 1907. 436 s.
109. Ostroróg J. Myślistwo z ogarami. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1859. 65 s.

110. Pasek J. C. Pamiętniki. / Wyd. Jan Czubek. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Nauk, 1929. 235 s. Reprodukcja cyfrowa: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki>
111. Poczobut Odlanicki J. W. Pamiętnik. (1640-1684). Warszawa: w drukarni Michała Ziemkiewicza, 1877. 212 s.
112. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statycznym. T. VI. Część III. Podlasie (Województwo). Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa: Skład główny U Gebethnera i Wolffa, 1910. S. 291.
113. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1, 1632-1636. Wyd. Żelewski R. Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy, 1980. 569 s.
114. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2, 1637-1646. Wyd. Żelewski R. Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy, 1980. 556 s.
115. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3, 1647-1656. Wyd. Żelewski R., Przyboś A. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. 616 s.
116. Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Żwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom, jako we zwierciadle, przypatrzeć. Kraków: Akademia umiejętności, 1914. Staropolska on-line. / Режим доступа: http://www.staropolska.pl/renesans/mikolaj_rej/Zywot.html
117. Relacya o stanie Polski złożona papieżowi Piusowi Czwartemu przez nunciusza jego u dworu króla Zygmunta Augusta, oppata Ruggiero w r. 1568. *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym pszez J. U. Niemcewicza*. Tom III. Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1839. S. 2-14.
118. Strauss W. L., Buffa S. The illustrated Bartsch 35 : Italian masters of the sixteenth century [A. Tempesta]. New York: Abaris Books, 1983. 302 p.
119. Strauss W. L., Peters J. S. The Illustrated Bartsch, 20, Part 2. German masters of the sixteenth century. Jost Amman: woodcuts, continued. New York: Abaris Books, 1985. 359 s.

120. Twardowski S. Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. / Wyd. R. Krzywy. Warszawa: IBL. Wydawnictwo : "Pro Cultura Litteraria", 2000. 467 s.
121. Volumina Constitutionum. Tom II 1550-1609. Volumen 1. (1550-1585). Do druku przygotowali Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Waław Uruszczak. – Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2005. 516 s.
122. Volumina Constitutionum. T. II 1550-1609. Vol. 2 (1587-1609). Do druku przygotował S. Grodziski. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2008. 450 s.
123. Volumina legum, T. III. 1611-1640. Volumina Constitutionum. Vol. 1. 1611-1626. Do druku przygotowali Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień i Anna Karabowicz. Przedmowa Waław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2010. 456 s.
124. Volumina Constitutionum. T. III 1611-1640. Vol. 2 (1627-1640). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2013. 408 s.
125. Volumina Constitutionum. T. IV 1641-1668. Vol. 1. (1641-1658). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i K. Fokt. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2015. 500 s.
126. Wielądko W. Kucharz doskonały. / Wyd. Dumanowski J., przy współudziale Kleśty-Nawrockiej A. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012. 368 s.
127. Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca. / Opracowali i wydali Dumanowski J., Bułatowa S. Warszawa, Muzeum Pałac w Wilanowie, 2021. 404 s.
128. Źródła Dziejowe. T. V. Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877. 278 s.
129. Źródła Dziejowe. T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku. / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w księgarni Geretnera i Wolffa, 1877. 161 s.

Список використаної літератури

1. Александрович В., Баженова О., Кіркенє Г., Рагаускенє Р. Князі Радзивілі. К.: Балтія Друк 2012. 272 с.
2. Александрович В. Малярське середовище Львова наприкінці XVI ст. та утворення цеху малярів-католиків. *Львів: місто – суспільство – культура. Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск.* Львів, 2007. С. 78-121.
3. Балабушевич Т. Економічний розвиток Лівобережної України XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки НАУКМА. Т. 3. Історія.* К., 1998. С. 40-48.
4. Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. Ленинград: Гидрометеиздат, 1989. 238 с.
5. Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII ст.). *Текст і образ.* № 1 (7). 2019. С. 5-32.
6. Білоус Н. «Маскарад тварин» у жартах та пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 10. К., 2013. С. 161-190.
7. Білоус Н. Функціонування печаток у міському суспільстві Луцька на прикладі актових джерел XVI – початку XVII ст. *Сфрагістичний щорічник.* Вип. III. К., 2012. С. 128-136.
8. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Л.: Вид-во АН УРСР, 1963. 327 с.
9. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К.: Наукова думка, 1990. 229 с.
10. Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. и др. Полесье. Материальная культура. Київ: Наукова Думка, 1988. 448 с.
11. Букатевич Ю. В. Мисливське собаківництво. К.: Урожай, 1986. 176 с.
12. Галубовіч В. Ініціялы на пятачках полацкай шляхты XVI–XVII ст. *Сфрагістичний щорічник.* Вип. VI. К., 2016. С. 289-300.
13. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стг. Т. 1. Дауня літаратура XI – першая палова XVIII стагодзя. Мінск: Беларуская навука, 2010. 910 с.

14. Горбаненко С. А., Журавльов О. П. Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство. К.: Інститут археології НАН України; Харків: Майдан, 2021. 376 с.
15. Гречило А. Українська міська геральдика. Київ-Львів: УГТ, 1998. 192 с.
16. Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. *Князі Острозькі*. К.: Балтія Друк, 2015. 280 с.
17. Дмитренко А. Присвоювальні промисли. *Етнокультура Рівненського Полісся*. / Упор. Ковальчук В. П. Рівне: ПП ДМ, 2009. 376 с.
18. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1901. 932 с.
19. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К.: Альтернативи, 2003. 670 с.
20. Етнографія України. / За ред. Макарчука С. А. Львів: Світ, 2004. 517 с.
21. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. К.: Наукова думка, 1983. 177 с.
22. Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов'янського та давньоруського населення Житомирщини. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць*. К.: Корвін Пресс, 2004. С. 35-40.
23. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
24. Історія української музики: У 7 т. Т. 1. Кн. 1: Від найдавніших часів до XVIII століття. Народна музика, редкол.: Г.А. Скрипник (голова) та ін. К., 2016. 440 с.
25. Каднічанський Д. Фортифікації міста Самбора. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. 2012. С. 254-263.
26. Каменский В. В. Техника охотничьего промысла. Москва: Заготиздат, 1953. 192 с.
27. Карцов Г. Беловежская пуца, 1382 – 1902 гг. Минск: Беларусь, 2007. 295 с.: ил.

28. Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007. 477 с.
29. Ковальова І. Ф., Шалобудов. В. М. Колекція кахель з будівель Новобогородицької фортеці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. Вип. 21. 2013. С. 218-227.
30. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Днепропетровск, 1982. 92 с.
31. Кравченко В. Документи кінця XVI – початку XVII ст. до історії волинського містечка Литовежа і його замку. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 653-697.
32. Кравченко В. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року. *Український археографічний щорічник*. Том 18, Випуск 15. К., 2010. С. 367-384.
33. Кравченко Н. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. *Краєзнавство*. № 1-2, 2023. С. 41-48.
34. Кравченко Н. Лісокористування у Великому князівстві Литовському за юридичними пам'ятками XVI ст. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова): матеріали X міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2017. С. 93-94.
35. Кравченко Н. Мисливство у експозиціях українських музеїв: історія та сучасність. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць*. Київ, 2021. Вип. 7. С. 208-217.
36. Кравченко, Н. В. Мисливство у музейних експозиціях німецької Саксонії: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. *VITA ANTIQUA*, 16. Матеріальна спадщина давніх епох : підходи, контексти, інтерпретації. 2025. С. 108-120. <https://vitaantiqua.org.ua/uk/archives/13315>
37. Мисливство у німецьких музейних експозиціях: пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва, природоохоронний контекст. Міжнародна наукова конференція "Археологія, музеєзнавство та пам'яткознавство в системі освіти та науки" з нагоди 80-річчя заснування кафедри археології та музеєзнавства (3-4

жовтня, Київ, Україна) : Тези доповідей. Житомир: ТОВ "Видавничий дім "Бук-Друк"", 2024. С. 53-54.

38. Кравченко Н. Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Том 24/25. Київ: Українські пропілеї, 2018. С. 352-368.

39. Кравченко Н. Мисливство у сеймовій документації Речі Посполитої 1569-1647 рр.: український контекст. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї міжн. наук. конф. (м. Харків, 23.04.2021 р.)*. С. 45-46.

40. Кравченко Н. Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII ст. *Текст і образ*. № 1 (11), 2021. С. 45-63.
<https://txim.history.knu.ua/article/view/86>

41. Кравченко Н. Мисливська графіка ранньомодерного періоду: контекст появи, сюжетне наповнення та вплив традицій античної спадщини. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. №1. 2025. С. 7-26. Режим доступу: <https://txim.history.knu.ua/article/view/3809>

42. Кравченко Н. Мисливські натюрморти як жанр ранньомодерного образотворчого мистецтва. *Дні науки – 2024 : електрон. зб. матер. XIV Міжнар. наук. конф. студ., асп. та молод. вчен. (27 трав. 2024 р.)*. Київ : ВПЦ: "Київський університет", 2024. С. 104-107.

43. Кравченко Н. Образ мисливства у Речі Посполитій XVI – I половини XVII ст.: середньовічні традиції та ренесансні новації. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 73-ї міжн. наук. конф. 24 квітня 2020 р.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44-45.

44. Кравченко Н. Образ природи в козацьких літописах другої половини XVII – початку XVIII ст. *Шевченківська весна: Історія. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих вчених*. К., 2019. С. 36-38.

45. Кравченко Н. Полювання на птахів на східних теренах Речі Посполитої у світлі наративних джерел XVI–XVII століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 152-153. 2022. С. 28-32.

46. Кравченко Н. “Ревізія пущ і переходів звіриних” Григорія Воловича як джерело з історії лісового господарства та топоніміки Волині XVI ст. *Шевченківська весна – 2021 (секція “історія”)*: Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених у м. Київ, 26.03.2021 р. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2021. С. 292-294.
47. Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*. Вип. 21, 2019. С. 192-205.
48. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCXXVIII. Праці Історико-філософської секції*. Львів, 1994. С. 65-122.
49. Крип'якевич І. П. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. Л.: Тур, 1925. 24 с.
50. Кублій М. В. Тваринництво і мисливство в місті Києві періоду Київської Русі за кістковими матеріалами. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2021. 345 с.
51. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К: Темпора, 2006. 496 с.
52. Кутюшев Ф. С. Скорняжное производство. Москва: Легпромбытиздат, 1989. 224 с.
53. Кушкumbaев А. К. Облавные охоты и военная организация кочевников Центральной Азии. *Восток (Oriens)*. 2009. № 4. С. 15-27.
54. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. Довідник. Київ, 1999. 315 с.
55. Мироненко Л. В. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4 (29). 2018. С. 163-179.
56. Народна культура зраненої землі / Каталог виставки до 10-річчя аварії на ЧАЕС. К.: Довіра, 1997. 92 с.

57. Однороженко О. Геральдика членів господарської ради Великого князя Свидригайла Ольгердовича. *Студії та матеріали з історії Волині*. Кременець, 2012. С. 153-194.
58. Однороженко О. Герб князів Вишневецьких. *Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва*. Вип. III. Дніпропетровськ, 2008. С. 106-121.
59. Однороженко О. Герби нобілітаційних та гербових привілеїв козацької старшини кінця XVI–XVII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. VI. К., 2016. С. 480-608.
60. Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст. *Генеалогічні записки*. Вип. 8 (нової серії 2). Львів, 2010. С. 1-34.
61. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика XVI – XVIII ст. Харків, 2009. 416 с.
62. Однороженко О. Печатки острозького ордината, князя Владислава-Домініка Заславського. *Острозька давнина*. Вип. 4. Остріг, 2015. С. 35-45.
63. Однороженко О. Родова геральдика Війська Запорозького Низового XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. Вип. 17. 2010. С. 142-144.
64. Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській геральдиці XIV – першої половини XVII ст. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Том 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 366-453.
65. Однороженко О. Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. I. К., 2011. С. 16-105.
66. Однороженко О. А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків, 2009. 320 с.
67. Однороженко О. Українська родова геральдика доби Середньовіччя та Раннього модерну (XIV–XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К., 2009. 545 с.

68. Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. II. К., 2012. С. 170-256.
69. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение : исслед. и материалы с картами / Репр. изд. 1914 г. Харьков: САГА, 2009. 330 с.
70. Пастуро М. Геральдика. М.: Аст, 2003. 144 с.
71. Пастуро М. Охота на кабана. Как королевская дичь стала нечистым животным: история переоценки. *Неприкосновенный запас*. № 4. 2010. / Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/4/ohota-na-kabana-kak-korolevskaya-dich-stala-nechistym-zhivotnym-istoriya-pereoczenki.html>
72. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья. С-П.: Александрия, 2012. 448 с.
73. Полісся. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2161-2182. Ізборник. [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii163.htm>
74. Рагаускене Р. Из “истории животных”: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. 2013. С. 144-160.
75. Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 427 с.
76. Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина. Науковий журнал*. Острог, 2019. Вип. 6. С. 201-212.
77. Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. К.: РВЦ “Київський університет”. 146 с.
78. Сабанеев Л. П. Календарь природы. Москва: Наука, 1964. 383 с.
79. Сіренко С.В. Україна, держава: господарські заняття [Електронний ресурс] *Енциклопедія історії України: Україна-Українці*. Кн. 1 Київ: Наукова думка, 2018. 608 с. Режим доступа: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.1>

80. Собчук В.Д. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ-Львів, 2004. С. 498-537.
81. *Справочник охотника*. / Под ред. Долбика М. С. Минск: Ураджай, 1979. 288 с.
82. Старченко Н.П. ЛОВЧИЙ [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: “Наукова думка”, 2009. 790 с. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Lovchiy> (останній перегляд: 30.12.2022)
83. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. К.: Б. М., 2010. 96 с.
84. Толочко А. Прорисовки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*: [Збірник наукових праць]. № 4. К., 2005. С. 62-85.
85. Українські порохівниці XVII – початку XX століть: Каталог / Автор-упорядник: Людмила Білоус. К.: Родовід, 2008. 88 с.
86. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: Простір, 2012. 1366 с.
87. Фінадоріна Д. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій. № 1. К., 2016. С. 140-160. / Режим доступу: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/8>
88. Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Ілюстративна заставка в українських стародруках XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України* : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів. Вип. 16. 2012. С. 9-42.
89. Чміль Л. В. Київська кераміка XVI–XVIII ст. *Восточноевропейский археологический журнал*. / Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm>
90. Чміль Л. В. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. Вип. 4. 2018. С. 323-341.

91. Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII ст. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus, 2012. С. 165-203.
92. Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Вип. II. К., 1993. С. 161-176.
93. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання 2-е, переглянуте і виправлене. К., 2008. 469 с.
94. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640): mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. 410 s.
95. Badyna P. Obraz rodzimej przyrody dzikiej w kulturze staropolskiej. Toruń: Wyd. A. Marszałek, 2013. 370 s.
96. Bernatowicz T. Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją. *Świat polskich Wazów. Eseje*. Warszawa, 2019. S. 157-171.
97. Bernatowicz T. Renesansowa rekreacja w Wielkim Księstwie Litewskim. „Ville” i „villeggiatura” a tradycja myśliwska. *Oporów III. Inspiracje: domus propria domus optima*. Oporów 2022. S. 37-54.
98. Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 1. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1823. 245 s.
99. Bobiatyński I. Nauka łowiectwa. We dwóch tomach. T. 2. Wilno: drukiem Józefa Zawadzkiego, 1825. 360 s.
100. Bogucka M. Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku. Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1970. 171 s.
101. Bogucka M. Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI-XVIII wieku. Warszawa: Neriton, 2013. 302 s.
102. Czerwiński A. Polowania dworskie. Intelktualia myśliwskie. Polowania dworskie. *Materiały z II sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-11 maja 2003*. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2003. S. 45-65.

103. Dumanowski J. Fuzje, jamniki, trąbki. Elementy kultury myśliwskiej szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku. *Intelektualia myśliwskie. Polowania dworskie. Materiały z II sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-11 maja 2003*. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2003. S. 79-97.
104. Dumanowski J., Kasprzyk-Chevriaux M. Kapłony i szczeżuje. Opowieść o zapomnianej kuchni polskiej. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2018. 336 s.
105. Dyakowski B. O dawnych łowach i dawnej zwierzynie. Warszawa:, Wyd. M. Arcta, 1925. 211 s.
106. Ejsmond J. Wielkie łowy królów polskich. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze "Rój", 1927. 64 s.
107. Franke B. Jagd und landesherrliche Domäne. Bilder höfischer Repräsentation im Spätmittelalter und Früher Neuzeit. *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die Frühe Neuzeit.* / Hrsg. von Martini W. (Formen der Erinnerung; Bd. 3). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. S. 189-218.
108. Grimm C. Das Vorbild der Alten Meister. *Mimesis et inventio. Zeitgenössische Stilleben in Europa*. Bad Frankenhausen, 2002. S. 10-14.
109. Gronek A. Niderlandzkie źródła obrazowe kijowskiego wzornika – Triodionu Kwietnego (Kijów 1631). *O miejsce książki w historii sztuki*. Kraków, 2015. S. 139-146.
110. Gwiazdowicz D. J. Wykorzystanie niektórych gatunków zwierząt w medycynie ludowej i znachorstwie. *I Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej" : materiały z konferencji*. Gołuchów, 13-15 października 1999. S. 313-320.
111. Hedemann O. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku). Warszawa, S.n., 1939. 310 s., z mapami.
112. Hennel-Bernasikowa M. Gobeliny XV–XIX wieku w zamku królewskim na Wawelu. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, 2000. 357 s.
113. Hernmarck C. Die Kunst der europäischen Gold- und Silberschmiede von 1450 bis 1830. München: C.H. Beck., 1978. 411 s.

114. Hess D. Nature as arts supreme guide. Dürer's Nature and Landscape Studies. *The early Dürer: exhibition organized by the Germanisches Nationalmuseum*. Nuremberg; May 24- September 2, 2012. S. 117-131.
115. Historia kultury materialnej Polski. T. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1978. 423 s.
116. Hlebionek M. Pieczęć jako system informacyjny. Przykład polskich pieczęci królewskich. *Сфразистичний щорічник*. Вип. III. К., 2012. С. 173-189.
117. Hobush E. Fair Game: A History of Hunting, Shooting, and Animal Conservation. Leipzig: Arco Publishing, 1980. 280 s.
118. Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1928. 328 s.
119. Karwowska H., Stankiewicz U. Nowożytny kafe o tematyce myśliwskiej z Tykocina. *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym*. Warszawa 2014. S. 187-196.
120. Kazańczuk M. Staropolskie herbarze: herby – historia – religia. *Pamiętnik Literacki*. T. XCIII, z. 3. 2002. S. 37-57.
121. Kościelna J.A. Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu (Friedrichswalde). *Stargardia*. T. IX (2014). S. 127-153.
122. Kozłowski W. Pierwsze początki terminologii łowieckiej. Warszawa: Drukarnia N. Glucksberga, 1822. 146 s.
123. Kryczyński S. Bej barski. Szkic z dziejów Tatarów polskich w XVII wieku. *Rocznik Tatarski: czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu Tatarów w Polsce*. T. 2 (1935). S. 229-301.
124. Kwaśniewicz W. Leksykon dawnej broni palnej. Warszawa: Bellona, 2004. 280 s.
125. Lasota-Moskałewska A. Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. 310 s.
126. Leśniczak M. Muzyka i instrumenty myśliwskie. *Łowiec Polski*, nr 1. 1999-01-01. / Режим доступу: <http://wojski2005.mysliwska.pl/index.php?dz=7&i2=13>

127. Leuschner E. Censorship and the Market. Antonio Tempesta's "New" Subjects in the Context of Roman Printmaking ca. 1600. *The art market in Italy 15th–17th centuries. Il mercato dell'arte in Italia secc. XV–XVI*. Modena 2003. S. 65-73.
128. Matuszewski R. Muszkiety, arkebuzy, karabiny. Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2000. 206 s.
129. Mazaraki M. Łowiectwo w Polsce. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993. 219 s.
130. Milczarek S. Kultura łowiecka w świecie islamu. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2001. 228 s.
131. Mylke W. Myślistwo krajowe. Warszawa: w drukarni Juliana Kaczanowskiego, 1843. 264 s.
132. Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich. / Za red. Samojlika T. Białowieża: Zakład Badania Ssaków Polskiej Akademii Nauk, 2005. 90 s.
133. Pasternak T. Rola Straży Leśnej w zwalczaniu przestępstw i wykroczeń. *Nielegalna eksploatacja obszarów leśnych*. / Pod red. Pływaczewskiego W., Dudy M. Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2013. S. 117-134.
134. Pietruszka, M.; Piekalski, J. Wild Mammals in the Economy of Wrocław (Poland) as an Example of a Medieval and Modern Era City in the Light of Interdisciplinary Research. *Animals*. № 11(9). 2562. 2021. / Режим доступа: <https://www.mdpi.com/2076-2615/11/9/2562>
135. Podlipniak P. Funkcje komunikacyjne rogu myśliwskiego. *V Ogólnopolska Konferencja pt. "Las w kulturze polskiej" : materiały z konferencji*. Cisna, 19-21 maja 2006. Poznań: Eco, 2007. S. 359-365.
136. Polleross F. "Ergeitzliche Lust der Diana": Jagd, Maskerade und Porträt. *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalter*. Bd. 2. Wiesbaden, 1997. S. 795-820.
137. Prochno R. Konkurrenz und ihre Gesichter in der Kunst. Wettbewerb, Kreativität und ihre Wirkungen. Berlin: Akademie Verlag, 2006. 280 s.
138. Pöschl J. Jagdmusik. Kontinuität und Entwicklung in der europäischen Geschichte. Tutzing, Schneider, Hans, Dr., Verlag, GmbH, 1997. 363 s.

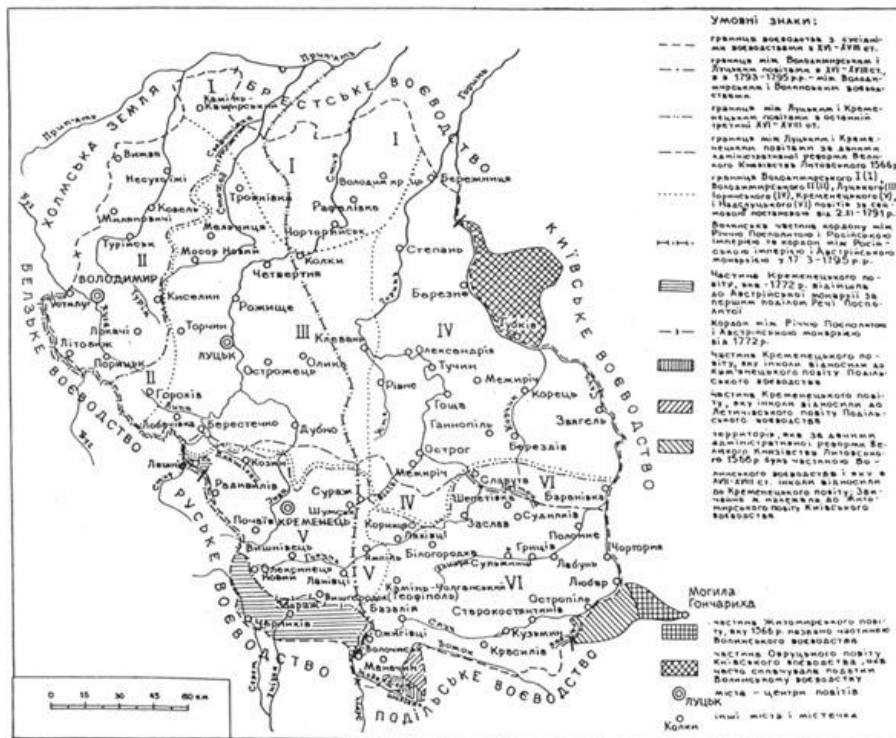
139. Reiterer E. M. Tradition ist geerbte Vernunft (Jagdgeschichte für alle). *Die Jagd in Tradition und Kultur*. Warszawa, 1995. S. 80-86.
140. Samsonowicz A. *Łowiectwo w Polsce Piastów I Jagiellonów*. Warszawa: Warszawska Firma Wydawnicza, 2011. 386 s.
141. Schöbel J., Schaal D. Historisches Museum. Dresden: Staatliche Kunstsammlungen, 1981. 114 s.
142. Sidorczuk-Andrzejewska Z. Polowanie w piętnastowiecznej Francji a dziś. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 61-78.
143. Siemieński, L. *Przewodnik myśliwca*. Leszno-Gniezno: Nakładem i drukiem Edwarda Günthera, 1848. 158 s.
144. SJ Nogaj T. Dwie ambony. Łowiectwo i kościół. Kraków: WAM, 2013. 288 s.
145. Solik R. Myśliwstwo w sztukach plastycznych. Od trofeów łowieckich do plastycznych przedstawień polowania. *Wokół kultury myśliwskiej. Szkice o tradycjach łowieckiej ziemi pszczyńskiej*. Pszczyna, 2008. S. 133-157.
146. Stasiak A. M. Ptaki drapieżne układane do polowań w nowożytniej Rzeczypospolitej. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 21-60.
147. Synak M. Dawna broń myśliwska. Katalog wystawy w Muzeum historyczno-etnograficzne w Chojnicach. Chojnice-Pelplin: Bernardinum, 2010. 31 s.
148. Szpetkowski K. Historia łowiectwa na Ziemi Krakowskiej. Kraków, Warszawa: "Łowiec Polski", 2002. 30 s.
149. Śledź E. Wielka Hała dworu Artusa jako sala myśliwska. *Intelektualia myśliwskie*. Materiały z VI sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 10-18 czerwca 2011 roku. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 2012. S. 79-101.
150. Świba J. Cieszynka – rzemiosło, które stało się sztuką. Cieszyn: ARKA, 2021. 120 s.

151. Taradejna M. „Ustawa Leśniczem” króla Zygmunta Augusta, uchwalona w 1568 roku w Knyszynie. *I Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Las w kulturze polskiej”*. Materiały z konferencji. Gołuchów, 13-15.10.1999. / Pod red. W. Łysiaka. Poznań: „Eco”, 2000. S. 61-64.
152. Uchyła-Zroski J. Róg pszczyński (das Fürst-Pless-Horn) – z dziejów instrumentu i muzyki myśliwskiej. *Wokół kultury myśliwskiej. Szkice o tradycjach ziemi pszczyńskiej*. Pszczyna, 2008. S. 33-48.
153. Wagner A. Łowiectwo w grafice europejskiej od XV do XVIII wieku z kolekcji Ryszarda Wagnera. Poznań: Nakładem zarządów okręgowych Polskiego Związku Łowieckiego w Wielkopolsce, 2018. 136 s.
154. Waingertner B. Polowania w Polsce Jagiellonów. Z dziejów łowieckiego i dworskiego obyczaju. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2004. R. III, № 2(6). S. 177-183.
155. Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. Warszawa: PWN, 1956. 127 s.
156. Wójciuk M. T. Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i klęski żywiołowe na Litwie w latach 1697–1763 w wybranych źródłach narracyjnych. *Rocznik Lituanistyczny*. 1. 2015. S. 115-169.
157. Wolański M. Problematyka i niektóre aspekty metodologiczne badań cen i płac we Wrocławiu w XVI i na początku XVII wieku. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia X*. Nr. 37. 1965. S. 2-20.
158. Wólkiewicz E. Niegodna rozrywka czy instrument władzy? Biskupi i łowy w późnym średniowieczu. *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym*. Warszawa, 2014. S. 205-218.
159. Zarankaitė-Margienė T. Medžiojamosios faunos ir medžioklės produktų vertė bei kainos LDK valdovo aplinkoje XV a. pabaigoje – XVI a. II pusėje. *Lituanistica*. T. 64. Nr. 2 (112). 2018. P. 81-98.
160. Ziembicki W. Jan Sobieski jako myśliwy. Rzecz wygłoszona na uroczystej Akademji w czasie obchodu 50-letniego jubileuszu Małopolskiego Towarzystwa Łowieckiego we Lwowie, dnia 16 czerwca 1926 r. Lwów: Drukarnia Narodowa, 1926. 30 s.

Додаток 1. Карти Волинського та правобережної частини Київського воєводств

Джерело: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Інститут української археографії. Академія Наук України, 1993. 186 с.

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В XVI-XVIII ст.

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В XVI-XVIII ст.

Додаток 2. Ціни та податки, що мають стосунок до мисливства

Додаток 2.1. Ціни на рушниці-пташинки 1582-1645 рр.¹⁰⁴³

Рік згадки	Ціна в джерелі	Ціна в грошах
1582	2 копи	120 грошів
1591	4 таляри	x35 140
1592	5 злотих	150
1592	5 злотих	150
1595	6 талярів	x35 210
1596	7 злотих	210
1602	3 злотих	90
1602	5 злотих	150
1603	3 злотих	90
1604	10 талярів	x35 350
1604	5 злотих	150
1605	6 злотих	180
1612	10 злотих	300
1615	12 злотих	360
1616	20 злотих	600
1619	7 злотих	210
1619	10 злотих	300
1625	30 злотих	900

Рік згадки	Ціна в джерелі	Ціна в грошах
1625	15 злотих	450
1625	30 злотих	900
1627-1628	15 злотих	450
1628	20 злотих	600
1628	10 злотих	300
1628	20 злотих	600
1630	10 злотих	300
1629-1630	10 злотих	300
1631	20 злотих	600
1632	30 злотих	900
1636-1637	15 злотих	450
1638	15 злотих	450
1638-39	16 злотих	480
1638-39	12 злотих	360
1639-40	24 злотих	720
1640	30 злотих	900
1639-40	40 злотих	1200
1645	20 злотих	600

¹⁰⁴³ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 483; спр. 24, арк. 625зв.; спр. 25, арк. 370, 506зв.; спр. 28, арк. 559зв.; спр. 29, арк. 206; спр. 34, арк. 581зв., 660зв.; спр. 35, арк. 51зв.; спр. 36, арк. 343, 568зв.; спр. 37, арк. 693; спр. 44, арк. 157зв.; спр. 47, арк. 423зв., 888.; спр. 51, арк. 26, 921зв.; спр. 59, арк. 679зв., 1200.; спр. 62, арк. 438зв., 1194, 1194зв., 1196; спр. 65, арк. 213зв., 259; спр. 66, арк. 1769; спр. 67, арк. 682зв.; спр. 72, арк. 26зв.; спр. 73, арк. 1155зв.; спр. 74, арк. 503, 868; спр. 75, арк. 284, 1367зв., 1537зв.; спр. 80, арк. 627зв.

Додаток 2.2. Податки для мисливських сіл за поборовими реєстрами 1569-1626 рр.

	1569	1570	1573-1577	1578-1590	1591-1593	1595-1598
Мисливські села	Разом з десятиною – 20 гр.	Разом з десятиною – 10 гр.	Разом з десятиною – 20 гр.	30 гр.	15 гр.	30 гр.

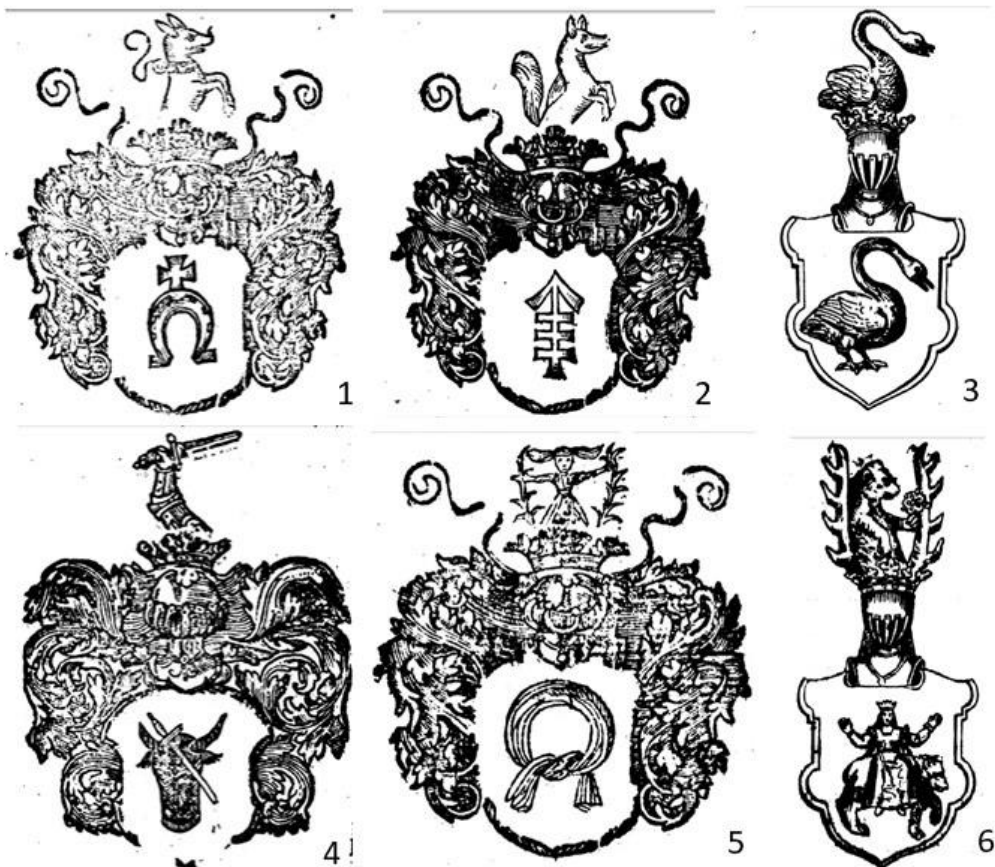
	1601-1611	1613	1613 (надзв.) - 1616	1618-1619	1620	1621-1624	1626	1626 (надзв.) -1629
Мисливські села	1 зл.	3 зл.	6 зл.	з волоки по 1 зл.	8 зл.	1 зл.	4 зл.	1 зл.

Додаток 2.3. Податки з ремесел (1578-1629)

	1578	1588-1611	1613	1613 надзв.	1616-19
Кушніри	2 зл. міста 1 зл. малі міста чи села	як і 1578	6 зл. (вел.м) 3 зл. (мал.м) 1 зл. (села)	12 (вел.м) 6 (мал.м) 2 (села)	(як у 1595)
Чинбарі та білошкурники	1 зл. 4 зл.	3 зл. 2 зл.	6 зл. (вел.м), 1 зл. (мал.м чи село)	12 зл. (вел.м) 1 зл. (мал.м чи село)	(як у 1595)

	1620	1621	1624	1626-27	1628	1629
Кушніри	16 (вел.м) 8 (малі м.) 2 зл. 4 гр (села)	2 зл.	2 зл.	8 зл. (вел.м) 4 зл. (малі м.) 1 зл. і 2 гр. (села)	2 зл. (вел.м) 1 зл. (мал.м) 15 гр. (села)	2 зл. (вел.м) 1 зл. (мал.м. і села)
Чинбарі та білошкурники	16 (вел.м) 2 зл. 20 гр. (малі м. та села)	1 зл. і 8 гр.	1 зл. і 10 гр.	Так само, як і в кушнірів	Так само, як і в кушнірів	Так само, як і в кушнірів

Додаток 3. Герби із мисливськими сюжетами

1. Герб «Побуг», Orbis polonus, Vol.2.; 2. Герб «Лис», Orbis polonus, Vol.2.; 3. Герб «Лебідь», Herby rycerstwa polskiego; 4. Герб «Помян», Orbis polonus, Vol.2.; 5. Герб «Наленч», Orbis polonus, Vol.2.; 6. Герб «Равич», Herby rycerstwa polskiego.

Додаток 4. Оригінальні малюнки канцеляристів XVII ст. на мисливську тематику з актових книг фонду 25 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ.

Опубліковано в: Кравченко Н. Джерела до історії мисливства на Житомирщині у XVI – на початку XVII ст. Краєзнавство. №1-2, 2023. С. 41-48.

Додаток 5. Графіка

Зліва: Альбрехт Дюрер, мідерит «Святий Остафій», 1501 р. Справа: Лукас Кранак Старший, дереворит «Лицар та дама, що їдуть на полювання», 1506 р.

Віргіл Соліс, мідерит «Полювання на зайця з собаками та соколом», 1530-1562 рр.

Антоніо Темпеста, обкладинка до серії офортів «Полювання», 1609 р.

Меріан Маттеус Старший, мідерит «Полювання на ведмедя», 1616-1617 рр.

Рейнір ван Персейн, мідерит «Листопад», із серії «Місяці», 1645 р. До гравюри додані вірші Каспара Барлеуса (ван Барле). Загалом над виданням працювали 6 графіків, Р. ван Персейн створив також липнєву гравюру.
Справа – живописний оригінал авторства Йоахіма фон Зандрарта (полотно, олія, 1643 р.)